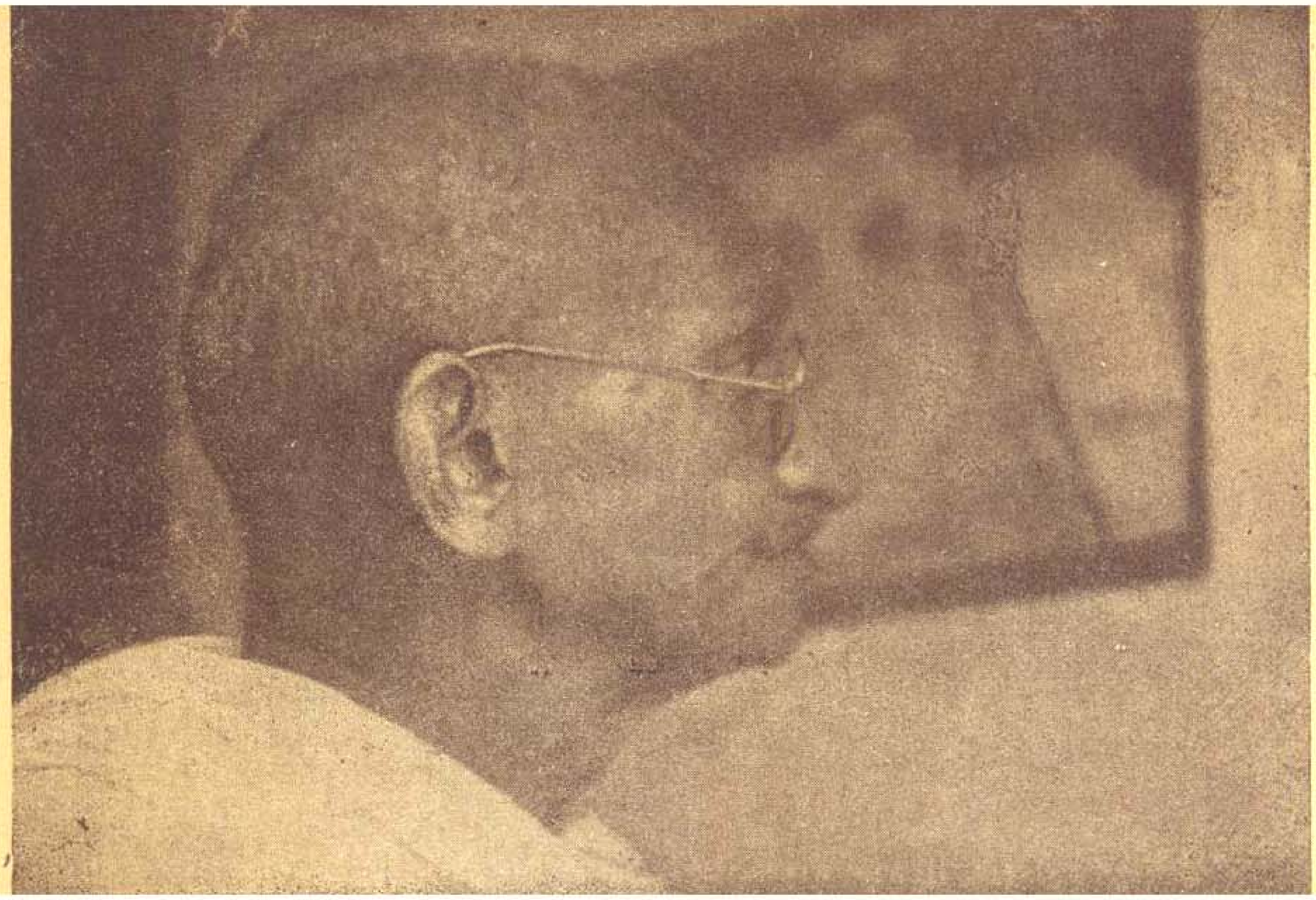
ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના અમદાવાદના અધિ-
વેશન પ્રસંગે ભરાએલા કલાપ્રદર્શનમાં ગાંધીજી

ફોટો · નરેન રાવળ

આવતી કાલનાં નાગ-
રિકો ઘડતું સામયિક

કુમાર

કારતક · ઓગણીસસોત્રાણુ

તંત્રી · રવિશંકર રાવળ 卐 સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

૧૫૫

એક રૂપિયામાં
છ ચિત્રો

ગણત્રી તો કરો !

દરેકના પૂરા પોણા ત્રણ આના પણ ન થયા.

બજારમાં રંગીન ચિત્રોની છાપો -ઘરમાં છબીઓ ચોડવા માટેની ચાલુ છાપો-લેવા જાઓ તો યે ચાર આના લેશે.

ત્યારે, આ ૧૧"×૧૪"ના મોટા જાડા આર્ટબોર્ડ ઉપર, સુંદર સુઘડ ને મનોરમ ત્રિરંગી છપાઈથી છાપેલાં, ગુજરાતના અગ્રણી કલાકારોની કલમનાં સંસ્કારી ભાવનાવાળાં ચિત્રો તમને પોણા ત્રણ ત્રણ આને મળે છે.

વિશુદ્ધ કલાને સસ્તા દરે ઘરઘર પહોંચતી કરીને દેશમાં કલાસંસ્કાર ફેલાવવાનો જ એ પ્રયત્ન છે. તમે એમાં સાથ ન આપો? બલ્કે એનો લાભ ન લો?

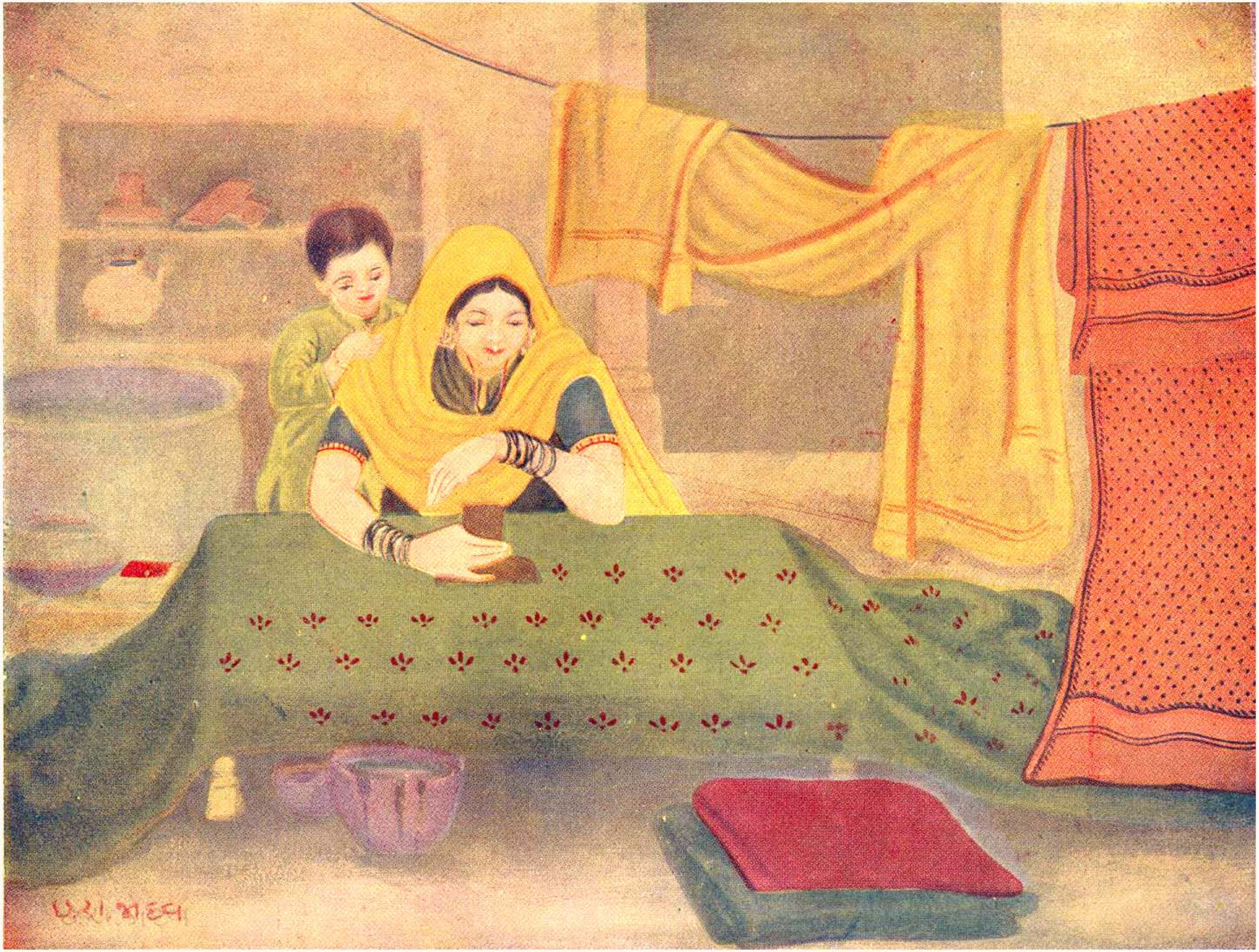
તમારા જ લાભની વાત છે.

પોસ્ટેજ, રજિસ્ટ્રેશન સાથે ૧-૭-૦

કુમાર કાર્યાલય · અમદાવાદ

મુદ્રક · બચુભાઈ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના મુંબઈના એજન્ટો · આર. આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

રંગપરિધાન ચિત્રકાર • છગનલાલ જાદવ (ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

ઘનાગમ

· રેળા ·

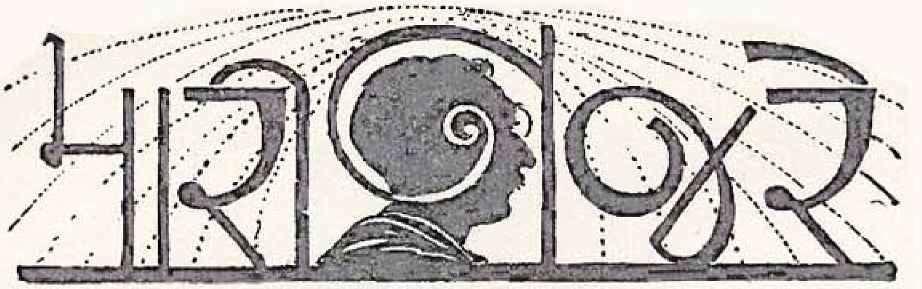

‘ભ્રમ્મર પર તોફાન નયનમાં આગ ભભૂકે!
ઉડતો જાય જુવાન કહીં તું? અવળું શું છે?’

‘શું જોયું તોફાન? આંખ તો એક જ તણખો,
જોવું તો જો દિલ, બન્યું છે આખું ભડકો.
રવાને સંગ્રામ દુરિતનાં તત્ત્વો સાથે,
મેં ભીડી છે હામ ધરીને માથું હાથે.
એવી હોળી કરૂં અસત્યો શોધી શોધી
ફૂંકી મારૂં બધું રહ્યું જે યુગ અવરોધી.
ભલે એક કે લાખ ખડાં થાયે મુજ સામે,
બનું આગ કે રાખ, નહિ મમ જોમ વિરામે.
સિદ્ધ કરીશ એ સ્વપ્ન, જગતને સ્વચ્છ બનાવું,
નબળાંને વસવા હસવાને સ્વર્ગ બનાવું.
માનવના સકલ્પ નહિ તવ જોશે આરો,
એ તો બનશે દેવ, વિશ્વનો મધ્ય સિતારો.’

પ્રીતમલાલ મજમુદાર

ઘનાગમ=ઘનનું આગમન–૨૦ થી ૨૫ વર્ષની ઉમર અને તે સમયનું તોફાન.

જાપાન ટૂરિસ્ટ બ્યુરો : એક ઉપયોગી સંસ્થા

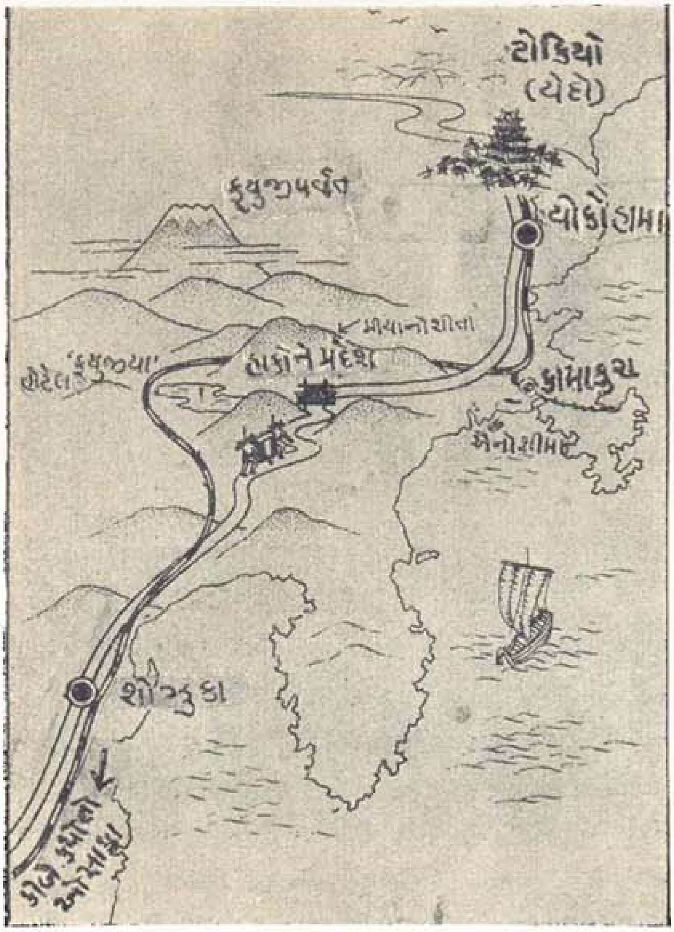

દવે કાકા

● અગાઉ મેં જણાવ્યું છે કે જાપાન સુધી જવાનો આપણે સ્ટીમર કંપનીનો જે ખર્ચ ગણ્યો તે ઠેઠ યોકોહામા સુધી પહોંચાડવાનો હોય છે, અને તેમાં એવી ગોઠવણ હોય છે કે જાપાનના કોઇપણ નજીકના બંદરે મુકામ કરી છ માસ સુધીમાં યોકોહામા સુધી રેલવે ટ્રેનમાં જવાનો આપણને હક્ક રહે છે. એટલે જ્યારે અમે ટોકિયો જવાનો કાર્યક્રમ ઘડવા બેઠા ત્યારે યોકોહામા સુધી તો રેલવે અમને એ હક્કની રૂઇએ સેકન્ડ કલાસની ટિકિટો આપવાની જ હતી;પણ અમારે તો રાત થોડી ને વેશ બહુ કરવાના હતા, એટલે એટલા પ્રવાસમાં યે વધુમાં વધુ જોઈ લેવામાં અને થોડામાં થોડો વખત કેમ લાગે તેનો વિચાર કરવાનો હતો. એ બધો હિસાબ ગોઠવવાની ગડભાંગ નાનાભાઇએ સ્વીકારી અને એકાદ મિત્ર સાથે જાપાન ટૂરીસ્ટ બ્યુરોમાં પહોંચ્યા. જાપાન ટૂરિસ્ટ બ્યુરોનાં પાટિયાં તો દરેક શહેરમાં અમે વાંચતા એટલુંજ નહિ પણ મોટા સાત મજલાના ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર પર પણ તેની હાટડી હોય જ. મોટાં રેલવે સ્ટેશનોમાં પણ એની ઑફિસ ખરી. 'જાપાન ટૂરિસ્ટ' નામનું અંગ્રેજી તેમજ જાપાની ભાષાનું ચોપાનિયું પણ જોએલું. આ સંસ્થા માત્ર નામનો ઠાઠ રાખે છે કે તેની સેવાશક્તિ પણ છે એનો અમારે તાગ લેવો હતો. નાનાભાઇએ તેની ઑફિસમાં જઇ અમારા પ્રવાસના હેતુનો અને અમારાં સાધનો, સમય તથા શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો એટલે તેમણે અમારી લીધેલી ટિકિટોના વળમાં ઊતરે એવો ટાઈપ કરેલો પ્રવાસક્રમ બીજે દિવસે પોસ્ટ કરી મોકલ્યો! તેમાં તારીખવાર, દરેક સ્થળે પહોંચ્યા પછી કેમ વર્તવું, કયાં ઊતરવું, કયાં કેટલો વખત ગાળવો, કયે માર્ગે ટોકિયો પહોંચવું તેનો સવિસ્તર અંદાજ ગોઠવેલો હતો. ખાસ્સાં ત્રણ ફૂલ્સ્કૅપ જેટલું ટાઇપિંગ, અમારી જ તારીખો પ્રમાણે પ્રોગ્રામ, ખર્ચનો અંદાજ, અને એ બધું કરી આપવાની ફી કંઈ જ નહિ! આ બ્યુરો જાપાન સરકાર તરફથી ચાલે છે અને તેની પાછળ ઉદ્દેશ એવો જણાય છે કે પરદેશી મુસાફર એમના દેશમાં સંતોષ, સગવડ અને આનંદ લઇને જાય તો તેના વર્ણનથી બીજા વધારે પ્રવાસીઓ આવે અને તેમના દેશને કીર્તિ તેમજ દ્રવ્યલાભ પણ થાય. આ ટૂરિસ્ટ બ્યુરોમાં દરેક સ્થળની માહિતી આપતી સુંદર ચિત્રોવાળી પત્રિકાઓ, નકશાઓ અને અભ્યાસની ચોપડીઓ પણ મળે છે અને જરૂર હોય તો વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો અને દુભાષિયો પણ ખર્ચ આપતાં મળી શકે છે. એ ખાતાનાં માણસોને ગમે એટલી પૂછપરછ કરો, પણ કંટાળો ખાય જ નહિ. તમને ગરીબમાં ગરીબ માણસની રીતે પ્રવાસ કરવાના રસ્તા પણ બતાવ્યા વિના રહે નહિ. કોઈ એકલો માણસ જરા જાપાની જાણતો હોય તો માત્ર રૂા. ૫૦માં બધાં જ અગત્યનાં સ્થાનો ઘૂમી આવી શકે એવી જાપાનમાં પ્રવાસની સગવડો છે. દરેક પ્રસિદ્ધ પ્રવાસયાત્રા માટે મોટરબસો ચાલુ હોય છે. કેટલા વખતમાં કેટલાં સ્થળોએ અટકીને તે પ્રવાસ પૂરો કરી આવશે તે ટૂરિસ્ટ બ્યુરો જણાવે છે. આ ટૂરિંગ કારમાં જે વ્યવસ્થાપક છોકરી હોય છે તે ટિકિટો આપવા ઉપરાંત દરેક સ્થળ આવતાં પહેલાં તેનું બયાન આપી જાય છે. વચમાં દરેક સ્થળનાં પ્રાચીન ગીતો લલકારે છે. જાપાની સમજનારને તો તેનાં તાલ, લય ને અભિનયની કીમત પણ સમજાય, પણ જાપાની ન જાણનાર પ્રવાસીને યે તેનો અવાજ, તેનાં મટકાં અને ઉત્સાહ તો છક કરી દે છે. આ બધી સેવાની તાલીમ તેમના ખાતા તરફથી ચાલતી શાળામાં આપવામાં આવે છે. અમે એવી બસનો લાભ લઇ શકયા નહિ, પણ દરેક સ્થળે અટકતા ત્યારે એવી પ્રવાસી મોટરોની આવજા ખૂબ જોતા.

દવે કાકા

● ટોકિયો તરફ જવાની તારીખો નક્કી થઇ એટલે અમારા પ્રવાસના સાથીદાર તરીકે મિ. બાબુ દવે તૈયાર થયા. આ તરુણ ભાઈના પિતાશ્રી રામકૃષ્ણ દવે અથવા 'દવેકાકા' જાપાનવાસી હિંદીઓમાં સૌથી વૃદ્ધ અને જૂના વસાહતી છે. દવે કાકાનાં પ્રતિષ્ઠા ને સન્માન જાપાનની સરકારમાં પણ અગ્રગણ્ય હિંદી તરીકે થાય છે અને ત્યાંની ગુજરાતી, સિંધી, મુલતાની, પારસી, મુસ્લીમ કોમના બધા ગૃહસ્થો તેમનું વડીલપદ સ્વીકારી વખતોવખત સમુદાયના ઉત્સવ પ્રસંગે તેમને પ્રમુખપદે સ્વીકારે છે. એમને ત્રીસ વર્ષથી જાપાનનો પરિચય અને અનુભવ છે. મુંબાઇવાળા મેસર્સ પીરમહમદ ઍન્ડ કંપનીના તે સર્વસત્તાધીશ પ્રતિનિધિ છે. તેમની સલાહ અને સહાયની દરેક હિંદીને જરૂર પડે, અને તેઓ પણ નિખાલસપણે વાત્સલ્યભાવે તે આપે. એમનું પ્રેમભર્યું આતિથ્ય અને સ્વસ્થ રીતભાત કોઇપણ અજાણ્યાને સહજમાં સ્નેહીજન બનાવી દે એવાં છે.

જાપાનના મનોરમ હોકોને પ્રદેશમાં થઈને, કોબેથી યોકોહામા જતી ટોકિયો એકસ્પ્રેસના માર્ગનો ચિત્રમય નકશો

૧૦૦ ફૂટ ઘેરાવાની, ૫૦ ફૂટ ઊંચી ૪૬૦ ટન વજનના કાંસાની કામાકુરાની જંગી બુદ્ધમૂર્તિ

એમણે પોતાના પુત્ર ભાઈ બાબુભાઇને તે બાર વર્ષની વયના હતા ત્યારથી જાપાનમાં રાખી ત્યાંની શાળા અને કૉલેજમાં ભણાવ્યા છે. તે યોકોહામાની સેંટ જ્હૉન કૉલેજના ગ્રૅજ્યુએટ છે અને જાપાની તેમજ અંગ્રેજી પર ઘરગથ્થુ ભાષા કરતાં યે એમને વધુ મહાવરો અને તાલીમ છે, એટલે તેમના પિતાશ્રીએ જ તેમને ખાસ કરીને અમારા પ્રવાસનું સુકાન સોંપ્યું.

ટોકિયો એકસ્પ્રેસ

● અમે અત્યાર સુધીમાં જાપાની રેલવેમાં કલાક બે કલાકની મુસાફરીઓ તો ઘણી કરી હતી, પણ લગભગ આખા દિવસની લાંબી મુસાફરી આ પહેલી જ હતી. ટોકિયો એકસ્પ્રેસ જાપાનની સૌથી ઝડપી ટ્રેન છે. કલાક દોઢ કલાકે સ્ટેશન કરે ને ત્યારે પણ ત્રણ મિનિટથી વધુ થોભે નહિ. બે કે ત્રણ જંકશન આગળ માત્ર પાંચ મિનિટ સુધી રોકાય. તેનું એન્જિન ધુમાડા વગરનું ડીઝલનું, સ્ટ્રીમલાઇન ઘાટનું. એ સુસવાટા કરતી સાપણની જેમ રેલાતી ધસી આવે. તેનો વખત અને પ્રવાસીઓની સગવડ એકીસાથે સચવાય માટે, દરેક પ્લેટફૉર્મ ઉપર તે ઊભી રહેવાની હોય ત્યાં જમીન પર રેલવેનો માણસ ચાકથી નંબરો લખી જાય. આપણી ટિકિટ ઉપર જે નંબર હોય ત્યાં જ સામાન સાથે આપણે ઊભા રહેવાનું. જાપાનમાં સાધારણ પ્રવાસમાં તો કોઇ ઝાઝો બોજો કે દાગીના લઇ નીકળે નહિ, પણ લાંબા પ્રવાસ માટે જોઇએ તો તે અંદર કે બહાર લાવનારા લાલ ટોપીવાળા મજૂરો દરેક મુખ્ય સ્ટેશને મળે છે. ટ્રેન આવી પહોંચતાં તમે હજુ તો તમારી બારી આગળ ઊભા ન ઊભા ત્યાં તો ટ્રેન વહેતી થાય છે. દિવસના ટ્રેનમાં બેઠાબેઠા જ વખત વીતાવવાનો હોય છે, પણ એમાં બેસવાની મખમલજડિત આરામભરી ગાદીઓ અને બે બાજુ દેખાતાં સુંદર જાપાની દૃશ્યો બધો વખત ક્યાં જાય છે તેની ખબર પડવા દેતાં નથી.

ટોકિયો તરફ

● ૨૬ની જૂનની બપોરે ૧૨-૨૫ની ટ્રેનમાં અમે કોબેથી નીકળ્યા. રાત્રે આઠે યોકોહામાના સ્ટેશને પહોંચીને 'બ્લફ' (Bluff) નામની હોટેલના માણસને પકડ્યો. યોકોહામા તો ભાઇ બાબુ હવેના વિદ્યાર્થીજીવનનું પ્રિય ધામ હોવાથી સહજમાં તેમણે હૉટેલની પસંદગી કરી લીધી અને ટૅક્સી કરી અમે ઊપડ્યા. એક રાતના વિસામા આરામ અને સવારના નાસ્તા પછી ટૅક્સીઓ તગડાવી. ૧૯૨૩ના સપ્ટેંબરની પહેલી તારીખે જાપાનમાં જે દારૂણ ધરતીકંપ થએલો તેનું કેંદ્ર યોકોહામા છે, એટલે ત્યાં એ પ્રસંગનું મ્યૂઝિયમ છે. ભરપુર આબાદીવાળું મોટું શહેર પાંચ જ મિનિટમાં હતું ન હતું થઇ ગયું તેનો આબેહૂબ

ડાબી બાજુ: ફુચુજિયા હૉટેલના માલિક મિ. કાવાગૂચી (સ્કેચ • ર. મ. રા.) ઉપર: મિ. કાવાગૂચી સાથે લેખક અને નાનાભાઇ

કામાકુરાના બુદ્ધને શરણે

દેખાવ એક રૂમમાં રચ્યો છે તે જોઇ ધરતીકંપનો ત્રાસ કોઇની પણ કલ્પનામાં આવી શકે. અમને બધું જોતાં એક કલાક લાગ્યો. ધરતીકંપના આંચકા સાથે અટકેલું એક ઘડીઆળ આજે પણ એ કારમા પ્રસંગની યાદ આપતું એમાં રાખી મૂકયું છે. એ વખતનાં પોસ્ટરોમાં એવાં ચિત્રો છે કે પ્રજા વિલાસી થઇ જાય ત્યારે આવો કોપ ઊતરે છે. મોજ કરતા લોકો આગળ ધરતીકંપ કરનારી માછલીનો દેવ વિલાસી લોકોને ડારતો દેખાય છે. ગરીબ અને લાચાર લોકોને સાથ આપવા દેશભક્ત ભૂલી જવાનો બોધ છે. એ ધરતીકંપે ૩૪ લાખ જીવનો ભોગ લીધો અને ૫૫ કરોડ પૌંડનું નુકસાન કર્યું છે છતાં આજે જાપાને થોડાં જ વર્ષોમાં એની ભસ્મમાંથી નવાં યોકોહામા અને ટોકિયો સરજાવી અજબ ધીરજ અને શક્તિ બતાવ્યાં છે. જાપાનની ભૂમિ દરિયાની અંદર વાંક ઝૂકતી હોવાથી ધરતીકંપના ધ્રુજારા ત્યાં વધુ લાગે છે. રોજના સરેરાશ ૧૭ આંચકા જાપાનમાં નોંધાય છે; અને રોજ તોફાન અને વાવાઝોડાંનો તો પાર નહિ. છતાં એ પ્રજા આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગપરાયણ છે. યોકોહામા એકવાર નાનું ગામડું હતું, પણ છેલ્લી સદીમાં તે મહાન નગર બની ગયું. ત્યાં સિંધી ભાઇઓની ઘણી પેઢીઓ છે અને કેટલાકે તો સરસ મકાનો પણ બાંધ્યાં છે. મહાન ધરતીકંપમાં લગભગ ૨૬ હિંદીઓના જીવ ગયા હતા. તેમની છબીઓ પણ મ્યૂઝિયમમાં જોઈ હતી.

કામાકુરા

● ત્યાંથી ઊપડી અમે કામાકુરા ગયા. ત્યાં હોશિન્જીનાં મંદિરો જોયાં. ત્યાંનાં કબૂતરોને સૌ ચણ આપે છે તે વખતે ડર વગર હાથ કે ખભા ઉપર ચડીને તે ખાય છે એ બહુ આનંદ અને મજા આપે એવું છે. નિશાળોના કાફલા ને કાફલા તો અત્રે અને આવાં સ્થળોએ ઉભરાતા જ હતા. ગમે ત્યાં તમારી છબી પાડી આપનાર કૅમેરાવાળા પણ દરેક વખતે ફૂટી નીકળે છે. એકાદ ઘોડી પર નમૂનાની છબીઓની ફ્રેમ રાખીને અને બાજુમાં કાળા કપડા નીચે કૅમેરા ઊભો રાખીને ઊભેલો આ શાહદારી ફોટોગ્રાફર જાપાનમાં આવનારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતો જ નથી. એ ઉપરાંત દરેક સ્થળની છબીઓ અને વસ્તુઓ વેચવાની દુકાનો પણ જામેલી જ હોય.

જાપાનવાસીઓના પ્રવાસની એક પદ્ધતિ નોંધપાત્ર છે. દરેક જણ પોતાની પાસે એક નાની કોરી ચોપડી રાખે છે અને જે જે જાહેર સ્થળે પોતે જાય ત્યાં એક ખૂણે મૂકેલી તે સ્થળની ખાસ સંજ્ઞાચિત્રવાળી રબર સ્ટાંપથી પોતાની ચોપડીમાં છાપ ઉતારી લે છે. જાપાનના પ્રત્યેક જાહેર સ્થળ, મંદિરો, મ્યૂઝિયમો, કૉલેજો--અરે કેટલીક દુકાનો સુદ્ધાં પોતાના સંજ્ઞાચિત્રવાળા આવા રબરસ્ટૅમ્પ રાખે જ છે. દરેક વિદ્યાર્થી પાસે તો આવી ચોપડી હોય જ છે અને પોતે કેટલાં સ્થળો ફર્યો તેની તેમાં નોંધ રાખ્યા કરે છે. કોઇપણ વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે પહોંચતાં આખું જાપાન જોઇ વળ્યો હશે જ. વિદ્યાર્થીઓ દૂર ગમે ત્યાં જાય પણ તેમને માટે રેલભાડું અને મોટરના દરો સરકારી હુકમથી સાવ સસ્તા રાખ્યા છે. મોટા દરોવાળી હોટેલો પણ, ખોટ ખમવી પડે તોયે, તે હુકમ મુજબ વિદ્યાર્થીને ૫ ટકા સગવડ કરી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પર જ દેશનું ભાવિ નિર્ભર છે એ વાત જાપાને પોતાની પ્રજાને ગળે બરાબર ઉતારી દીધી છે અને તેનાં સુફળો પણ તે અનુભવે છે.

કામાકુરા આગળ બારમા સૈકામાં સ્થાપિત થએલી એક મોટી બુદ્ધમૂર્તિ છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે મનમાં અભિમાન અને શોક સાથે થયાં. અભિમાન એ માટે કે ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશોને સત્કારનાર આ મુલકમાં અમે પરાયા જેવા કુતૂહલ ખાતર આવેલા લાગીએ છીએ. ભારતના આ દેવસ્વરૂપ આગળ જાપાનીઓ ભાવથી નમે છે અને પૂજા અર્પે છે. ૧૦૦ ફૂટ ઘેરાવ ને ૫૦ ફૂટ ઊંચાઈની આ બેઠેલી કાંસાની મૂર્તિનું વજન ૪૬૦ ટન છે. તેનું મુખ ૮ ફૂટનું છે માથાના વાળનાં ગુંચળાં ૮૩૦ છે. કેવળ ધાતુની અંદરથી એ ઘડેલી છે. બાજુમાં

ફ્યુજિયા હૉટેલના માલિક મિ. કાવાગૂચીએ સ્થાપેલા દુનિયાના લાંબી દાઢી મૂછવાળાઓના 'આંતરરાષ્ટ્રીય મૂછમંડળ'ના સભ્યોની કેટલીક છબીઓ. ત્રીજી હારમાં છઠ્ઠી છબી આપણા સ્વ. સર લલ્લુભાઇ શામળદાસની છે

એક દ્વાર છે તે વાટે અંદર જઇ શકાય છે. અને અંદર પણ એક ગોખમાં મૂર્તિ છે. ત્યાં પ્રવેશ કરનારને ચેતવણી આપતું પાટિયું છે તેમાં એવા ભાવનું લખ્યું છે કે 'અનંતતાના દ્વાર સમા, પરમ દેવરૂપી શ્રી તથાગતના આ ગર્ભમંદિરમાં પ્રવેશ કરનારે યુગોથી પૂજાતા આવેલા આ સ્થાનને યોગ્ય ભક્તિભર્યા ચિત્તે અત્રે આવવું.':(Stranger, whosoever thou art and whatsoever be thy creed, when thou enterest this sanctuary, remember thou treadest upon ground hallowed by the worships of ages. This is the temple of Buddha and the gate of the eternal and should therefore be entered with reverence.) મૂર્તિ ઉપર ૧૨૫૨ ની સાલ છે. આ મૂર્તિ પૂર્વ સંસ્કૃતિના આત્માની સર્વ સુકોમળ શાંત પૌર્વાત્ય વૃત્તિઓનું સાક્ષાત રૂપ છે. જગતનાં તોફાનો અને કલેશોથી અલિપ્ત કોઇ અગમ્ય અગોચર ધ્યાનમાં વિલીન, ભાવભરી કાંતિમાન આ મૂર્તિ જીવનના પરિતાપ શમાવે એવી સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય દાખવી રહી છે.

કામાકુરા સુધીનો રસ્તો લીલાછમ પહાડો, મેદાનો ને સરોવરોથી ભરચક છે. પણ હવે તો ફ્યુજી યામાની સડકો વધુ ને વધુ ઊંચે લઇ જતી હતી. લગભગ અંધારૂં થઇ ગયું. દીવા થઇ ગયા અને થોડી વારમાં તો અમે મિયાનો શીટા ગામના રસ્તાની રંગબેરંગી રોશનીની ઝલક જોતા ફ્યુજીયા હૉટેલના આંગણામાં ચડી ગયા.

ફ્યુજિયા હૉટેલ

આ અજબ હૉટેલ પહાડના પેટાળમાં જ બાંધેલી છે. જ્યાંથી દાખલ થવાય છે ત્યાં જ એક ઝરૂખાની છાયામાં મોટરો પાર્કિંગ કરે છે. મકાનના ભાગની જોડે જોડે પહાડના પત્થરોની દીવાલ પણ દેખાવા દીધી છે કુદરત અને માનવીની રચનાનો મેળ સરસ રીતે ક્યાંયે જોયો હોય તો અહીં થએલો લાગ્યો. આખા મકાનનું સ્વરૂપ જૂની બાંધણી પ્રમાણે જ લાગે, પણ અંદરની સગવડો અને શોભા તદ્દન છેલ્લી ઢબની. ફ્યુજિયા હૉટેલ પાસેની કરાડમાંથી કેટલાંક ખનીજમય પાણીનાં ઝરણાં (mineral springs) કાયમ ગરમ ગરમ વહ્યાં આવે છે. તેમાંથી કેટલાકના ધોધ વાળી પાછળના બગીચામાં કુદરતી દૃશ્ય સર્જ્યું છે. જાપાનીઓ બગીચા રચવાની કળામાં મશહૂર છે. કૃત્રિમ ખડકો, બેટો, પૂલો, નાળાં કે વનઘટાઓ નાની જગ્યામાં પણ એવી અજબ રીતે લાવે છે કે કલાકારને પણ કશો ફેરફાર કરવો ઉચિત ન લાગે. ફ્યુજિયા હૉટેલનાં ગરમ જળઝરણાં ખૂબીથી હૉટેલના છેક અંદરના કેટલાક ઓરડાઓમાં વાળીને સુંદર બાંધણીથી ચારપાંચ જળવિહારો રચ્યા છે. એકનું નામ Roman Bath તો બીજાનું વળી Mermaid Bath ને ત્રીજાને વળી Dream Bath. આ દરેકમાં કંઇ ને કંઇ

અજબ રચના કરી હતી. હમણાં વળી હૉટેલના નવા વધારેલા મકાનમાં એક મોટો સામુદાયિક જળાગાર બાંધ્યો છે. પણ આ બધાની કલ્પના વાતથી આપવી અશક્ય છે. ઉપરાંત ફ્યુજિયા હૉટેલના ઓરડાઓની કલામય ગોઠવણ, ફર્નિચરો અને અંદરનાં ચિત્રો તમને ખાત્રી કરી આપે કે એ હૉટેલ કેવળ ધંધાની સંસ્થા નથી, પણ જગતમા ચમત્કારરૂપે સર્જાવેલી એક કલાકૃતિ છે. હૉટેલની મુખ્ય લિફ્ટ (વીજળીપાલખ) પર ચઢી ત્રીજા માળ પર બહાર નીકળીએ ત્યાં સામે લગભગ ૪×૫ ફૂટના કદનો એક ગરૂડ ગિરિશિખર ઉપર તરાપ મારતો ઊતરે છે તે ચિત્ર તો હું હજુ ભૂલી શકતો નથી હૉટેલના વિવિધ ખંડો અને પરસાળોમાં જે ચિત્રો હતાં તે પણ જાપાનની સર્વોત્તમ કૃતિઓ હતાં. તેના ભોજનગૃહનાં સુગંધી લાકડાનાં પાટિયાંની સફાઇ અને વિવિધ નકશીઓ એકએકથી વિવિધ અને ચડિયાતી છે. જગતના રાજવીઓને પણ અજાયબ કરી આકર્ષે એવી ભભકાબંધ રોશની અને રચના તેમજ તેની પરિચારિકાઓ અને પરિચારકોની મૂગી પણ મનોહર સેવાઓ અરેબિયન નાઇટ્સનું વાતાવરણ સરજાવતાં લાગે છે. પરોણાને કેમ કરી સંતોષ અને આનંદ થાય તેની જ ચારે તરફ તજવીજો દેખાય. ખાવાપીવાની વાનીઓ પાછળ લેવાતી ચીવટ, ચોખ્ખાઇ અને વિપુલતાનો વિચાર પણ સરવાળામાં લેતાં હૉટેલના દર બહુ જ માફકસર અને ઓછા પણ લાગે એમ છતાં પણ આ હૉટેલ જગતભરની હૉટેલોમાં અગ્રપદ પામી શકી છે અને તેનું મૂળ કારણ તેના સંસ્થાપક મિ. કાવાગૂચી છે.

મૂછસંડળ

● એ મિ. કાવાગૂચી જાતે પણ હૉટેલ જેટલી જ દર્શનીય અને આકર્ષક વ્યક્તિ છે. અમને તેમના વિષે ઘણા જણે વાત કરી હતી કે તમે તે હૉટેલમાં ઊતરો નહિ તોપણ તેમને મળવા ખાતર અને હૉટેલ જોવા ખાતર પણ ત્યાં એક ટંક જમજો કે ચા પીવા જજો. પણ અમારે તો તેનો પૂરો રસ માણવાનો સંકેત હશે એટલે હૉટેલમાં રાત્રે જમ્યા, સૂતા અને સવારે ઝરણાંઓના સ્નાનગૃહમાં નાહ્યા. પછી નાસ્તો લઇ નીકળવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં શ્રીમાન કાવાગૂચીનાં દર્શન પણ થઈ ગયાં. તેમને ઓળખી કાઢવા જરા યે મુશ્કેલ નથી. આખા જાપાનમાં મોટે ભાગે મોં-માથું બોડું રાખવાનો ચાલ પડ્યો છે. મૂછો રાખનારા પણ ચાર્લી જેટલી જ રાખે છે. એવા દેશમાં બે બાજુ વેંતવેંતના થોભિયાવાળા તંદુરસ્ત, બાંધી દડીના વૃદ્ધ—જુવાન કાવાગૂચીને જોઇ આકર્ષાયા વગર કોઇ રહે જ નહિ. દાઢીમૂછના તે એટલા તો રસિયા છે કે એમણે મોટી દાઢીમૂછવાળા માણસોનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ ઊભું કર્યું છે, અને પોતે તેના પ્રેસિડન્ટ છે. આ મંડળની ફી કશી નથી; માત્ર માણસ પોતાની મૂછો, દાઢી કે થોભિયા પર પ્રેમ રાખી ચાર ઇંચથી વધુ લંબાઈ સાચવતો હોવો જોઇએ. આવા શોખવાળા કેક માણસોની છબીઓ એ હૉટેલના એક કબાટમાં હતી જેમાં આપણા સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસની છબી પણ હતી. મેં તેમની પાસે જઈ ગુડમૉર્નિંગ કર્યા કે તરત તેમણે પણ સામે જોયું; એટલે મેં મારૂં કાર્ડ આપી ઓળખાણ આપ્યું, અને તેમનો સ્કેચ લેવાની રજા માગી. પહેલાં તો તેમણે મારી સ્કેચ બુક માગી, અને થોડા કરેલા સ્કેચ જોઇ સંતોષ પામ્યા હોય તેમ કહ્યું 'ચાલો તો આપણે જરા સારી જગ્યા પર જઈ બેસીએ.' પછી તો ઘણી વાતો ચાલી. મારા સાથી મિ. બાબુભાઇ દવે આવ્યા એટલે મેં તેમને ફિલ્મ-કૅમેરાથી એ વખતનું દૃશ્ય લેવાનું કહ્યું શ્રી કાવાગૂચીને સ્કેચ ઘણો ગમ્યો તરત તેમણે પોતાની હૉટેલના ફોટોગ્રાફર પાસે મોકલી તેની નકલ કરાવી લીધી. મિ. કાવાગૂચી આવી રાજશાહી હૉટેલના માલિક હોવા છતાં વખતોવખત દુનિયાની સફરે ઊપડી જાય છે, અને દેશવિદેશમાં જે કંઇ નવીનતા ભાળે તે પોતાની હૉટેલમાં દાખલ કરે છે. અમેરિકા અને યૂરોપ દર બે વર્ષે તે અચૂક જવાના અને ત્યાં કંઈક નવું તત્ત્વ આવ્યું કે પોતાની હૉટેલમાં ઉતાર્યું જ હોય હમણાં તેમણે હૉટેલનો નવો ભાગ બાંધ્યો છે. તેના આગલા છાપરા પર એક સિંહ બેસાડ્યો છે. થોભિયાના શોખીનને સિંહનું રૂપ ગમે એ સ્વાભાવિક છે. તે સાથે તેમણે હૉટેલમાં કેટલાક નવા ઓરડા કર્યા છે જેનાં નામો ફૂલો પરથી પાડ્યાં છે; અને તે દરેક ઓરડાના બારણે એ ફૂલનું અતિ સુંદર ચિત્ર ફ્રેમ કરેલું રાખ્યું છે. (ચાલુ) —ર. મ. રા.

નારાનો વિખ્યાત ઘંટ

વતનથી દૂર પડેલો, ભૂખે મરતો ને ટાઢે ધ્રૂજતો એ તરુણ અગિયાર વખત તો જેલમાં જઇ આવેલો ને પાંચ રાષ્ટ્રની પોલીસે તેનાં આંગળાંની છાપ પોતાના દફતરમાં રાખેલી. પૂલના તાક નીચે ઠીકરાં ને કાંકરાની તેની પથારી હતી ને રખડપાટ એ તેનો ધંધો હતો. આવો એક અફલાતુન તરુણ સાડા ચાર કરોડની પ્રજાનો ભાગ્યવિધાતા' બની જાય એ શકય છે?

છતાં એ શકય બની જ ચૂક્યું છે. ને એ આખી યે શકયતા ઊભી કરનાર પણ એ પોતે જ. એક વખતનો અવ્વલ નંબરનો આ રખડુ તે આજના જગતની બત્રીસીએ રમી રહેલો ઇટલીનો સરમુખત્યાર બેનિટો મુસૉલિની. બ્રિટન અને ફ્રાન્સ આજ તેને અમીટ નજરે તાકી રહ્યાં છે, તેની દરેક હીલચાલથી વાકેફ઼્ગાર બનવા જાગૃત રહ્યાં કરે છે. અને તેનું કારણ? એ મુસૉલિની પાસે એ ધારે ત્યારે જગતને લોહીના નીંકામાં ઉતારવા જેટલું સામર્થ્ય છે. હિટલર એટલે જર્મની,

બેનિટો મુસૉલિની

તેથી યે વિશાળ ને ઊંડા અર્થમાં અત્યારે (ઇટલીમાં રાજા હોવા છતાં યે) મુસૉલિની એટલે જ ઇટલી છે.

ડેવોનાના લુહાર અલેઝાન્ડ્રો મુસૉલિની અને તેની પત્ની રોઝા માલ્ટોનીનો એ પહેલો પુત્ર. ઇ. ૧૮૮૩ના જુલાઇની ૨૯મીએ તેનો જન્મ. અલેઝાન્ડ્રો હતો કટ્ટર અરાજકતાવાદી, એટલે એણે પોતાના પુત્રનું નામ પણ શહેનશાહ મૅકસીમિલનના ખૂની પ્રખ્યાત બહારવટિયા બેનિટો જુઆરેઝ પરથી બેનિટો જ પાડ્યું.

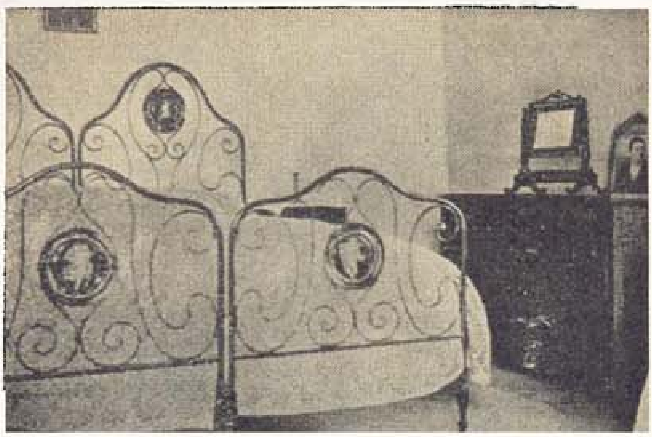
બેનિટોએ શરૂઆતની કેળવણી પોતાની માતા પાસેથી જ મેળવી. પોતાનો પુત્ર હથોડો છોડી કલમ પકડે એ રોઝા માલ્ટોનીની પણ ખાસ ઇચ્છા હતી. ત્યાર પછી તેને નિશાળે બેસાડવામાં આવ્યો. યાદદાસ્ત ને અભ્યાસની તેની ચીવટ ખૂબ, પણ સ્વભાવ ઘણો જ કજિયાખોર. મશિયાવેલીનો એ ભાવિ શિષ્ય કુમળી વયે જ ઝઘડા કરતાં ચપ્પુને વિશેષ મહત્ત્વ આપતાં શીખ્યો હતો. ઘણીવાર તે લોહીભર્યા ડીલે ઘેર પાછો ફરતો, પણ ત્યારે યે પોતે સરસ બચાવ કર્યો હોવાનો આત્મસંતોષ તો તેને રહેતો જ.

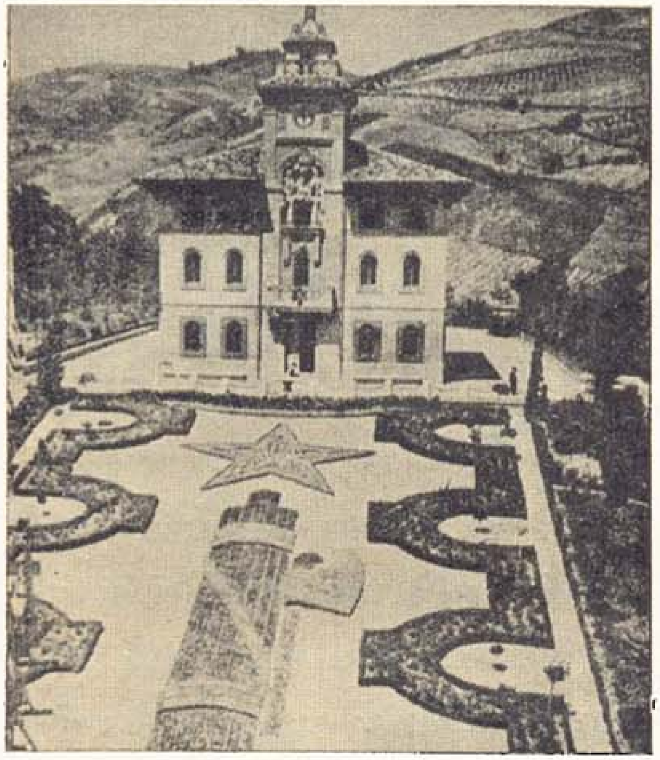
'હું દેવ નથી, કીટક પણ નથી. સ્વાવલંબી નરસિંહ છું;--તેવા હોવાનો ગર્વ ધરાવું છું. જગતની નિંદા સામે મારો જવાબ ચૂપકીદી છે. જીવનમાં મેં એક જ પાપ—જો એ પાપ કહેવાય તો—કર્યું છે, અને તે એ કે એક ભાવિક મૂર્તિપૂજકના ભાવથી હું ઇટલીને પૂજું છું.'

* * * પણ એ પૂજાએ માઝા મૂકીને આબીસીનિયા ઓહિયાં કર્યું એ તો જરૂર પાપ છે. એ પાપે પળતાં પહેલાંનું એનું જીવન નર્યા પુરુષાર્થની પ્રતિમૂર્તિ છે.

ને એને આવું બનવું અકારણ પણ ન હતું.

સાત વર્ષની વયે એક વખત પૈડાંવાળી ગાડી લઇ તે રમવા નીકળેલો, ત્યાં એક મોટા છોકરાએ તેને બોલાવ્યો. પાસે ગયો એટલે થપ્પડ મારી ગાડી ખૂંચવી લીધી. મુસૉલિની રડતો રડતો ઘેર ગયો કે તરત તેના

બાપે કારણ પૂછ્યું. 'પણુ તારા હાથ ભાંગી ગયા હતા?' કારણ જાણતાં જ અલેક્ઝાન્ડ્રો ક્રોધથી બોલી ઊઠ્યો: 'તેં તેને સામો કેમ ન માર્યો? ને હવે અહીં છોકરીની માફક રડતો આવે છે! જા, જ્યાં સુધી તેનું વેર ન લે ત્યાં સુધી મને તારૂં મોઢું ન બતાવતો!'

તરત બેનિટો તો ચાલી નીકળ્યો. એક પથરો લઈ તેને ખૂબ ઘસ્યો અને પછી પોતાને મારનાર છોકરાને પકડ્યો. 'મને મારવામાં તને ગમ્મ આવી હતી ને? લે લેતો જા!' કરતાંકને ધમાધમ થપ્પડો ને પથરાથી એ મોટા છોકરાને એણે લોહીલુહાણ કરી નાખ્યો.

આ અને આવા બીજા વિજયો મળતાં કિશોર વયે જ મુસૉલિનીના મનને દૃઢ ગાંઠ વળી ગઇ કે જગતમાં બળિયાના જ બે ભાગ છે. એ નીતિ તેણે આચારમાં આણી ને નિશાળનો એકેએક છોકરો ને છોકરી તેનાથી ડરવા લાગ્યાં.

તેની માએ પછી તેને કૉલેજમાં મોકલવાની ઇચ્છા કરી, પણ બાપે સખ્ત વિરોધ કર્યો. ત્યાં ઘણુંખરૂં શિક્ષણ પાદરીઓ જ આપતા હોઇ, પોતાનો પુત્ર એવાઓને પાલે પડે એ અલેક્ઝાન્ડ્રો જેવા ચુસ્ત અરાજકતાવાદીને જરા યે પોસાય તેમ ન હતું. પણુ રોઝાના અત્યાગ્રહથી આખરે મુસૉલિની ફ્લૉરેન્ઝાની કૉલેજમાં જોડાયો.

કૉલેજ જીવનનું બેનિટોનું પ્રિય પુસ્તક તે વિકટર હ્યુગોની અમરકૃતિ 'લા મિઝરાબ્લ'. કેદમાં બેસી તે કલાકો લગી એ પુસ્તક વાંચ્યા કરતો. પછી રોમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હાથમાં લીધો. રોમ! યુરોપનો પિતા! એ રોમને ફરી એ જ અગ્રપદે લાવવાની તેને ત્યારથી મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી, જે જીવનભરની તેની એકની એક ઝંખના રહી છે—એનું એકનું એક 'પાપ' રહ્યું છે.

ધીમેધીમે કૉલેજ તરફ તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. ઘેર બેઠાં જ તેણે ચાલુ અભ્યાસ ઉપરાંત સંગીત, ચિત્રકળા ને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. આજ પણ તે કહે છે, 'કૉલેજો અને કેદખા ન એ એકજ પ્રકારની સંસ્થાઓ છે.'

પરંતુ મુસૉલિની-કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ તેવી સારી ન રહેવા પામી. બેનિટો આથી બહાર નસીબ અજમાવવા ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. ખીસામાં ત્યારે

ઉપર: જ્યાં મુસૉલિની જન્મ્યો હતો; વચ્ચે: એ જ ગામની આ શાળામાં મુસૉલિનીની મા શિક્ષિકા હતી; નીચે: જન્મના જે ઘરમાં એનું ૧૨ વરસ સુધીનું બાળપણ વીત્યું

ફ્યુજી યામા પર્વત

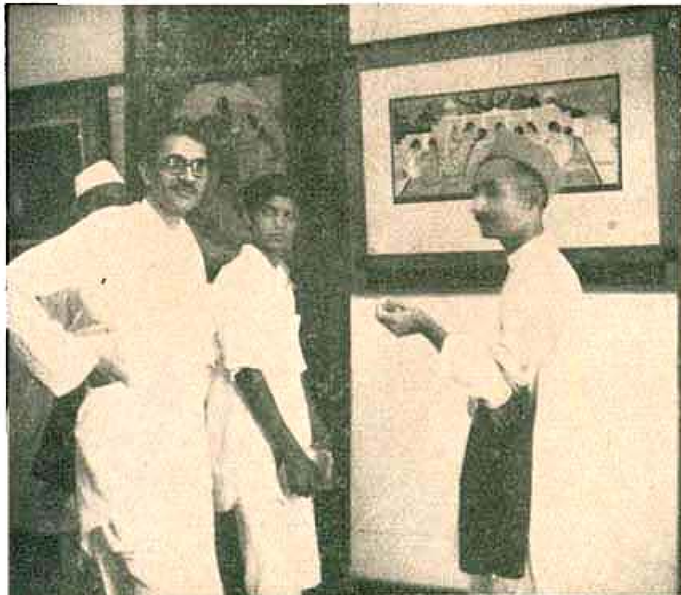
જાપાનના એ પૂજ્ય ને પવિત્ર મનાતા પર્વતનાં અસંખ્ય ચિત્રો આલેખાયાં છે. અહીં પ્રકટ કરેલા ચિત્રની વિશિષ્ટતા, તેના સરોવર સાથેના બરફ વિનાના સમગ્ર દશ્યમાં તથા તેની રજુઆતની લાક્ષણિક શૈલીમાં છે. એનો આલેખક ટોમીઓકા ટેસ્સાઇ મેઇજી-ટાઇશોના સમયમાં એક પ્રતિભાવાન કલાકાર થઇ ગયો. જાપાનની ઇમ્પીરીઅલ ઍકેડેમી (શાહી વિદ્વત્સભા)નો તે સભ્ય હતો અને નાન્સો ચિત્રશૈલીનો પ્રમાણભૂત જ્ઞાતા ગણાતો. છુટા હાથે સપાટા લેતી એની નીડર શૈલી અને એનાં ચિત્રોના ભવ્ય ઉઠાવને કારણે એ યુગના કલાકારોમાં એનું સ્થાન અનન્ય-ઉચ્ચ ગણાય છે.

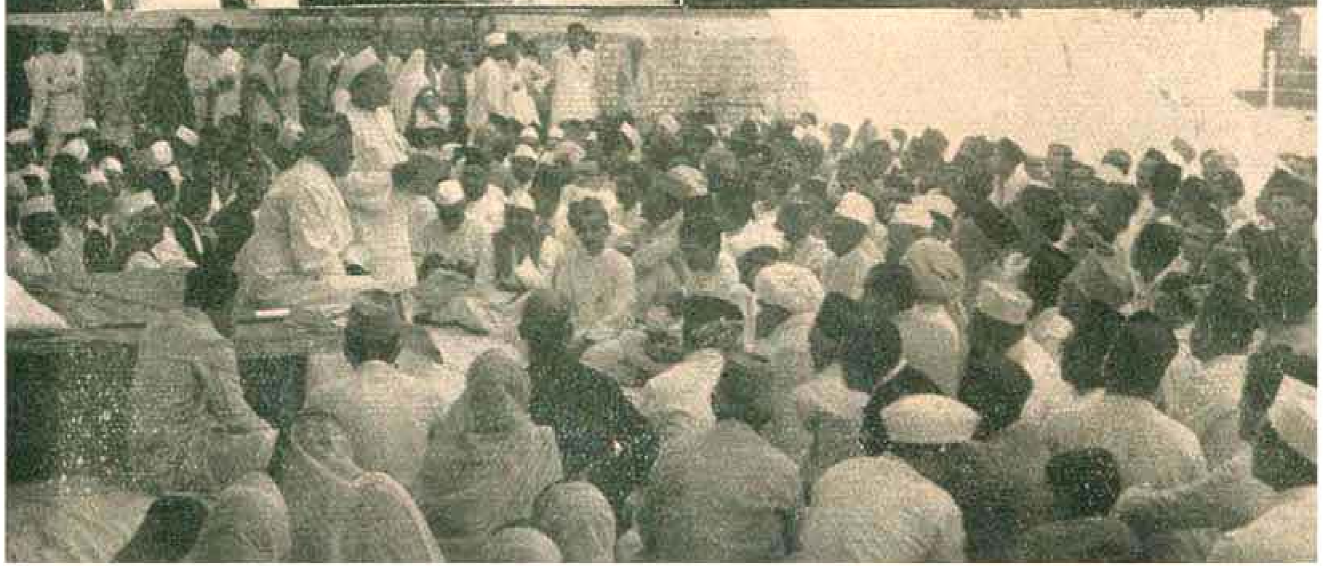

ુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના અમદાવાદમાં ભરાએલા બારમા અધિવેશનના પ્રમુખો: ઉપરથી—ડાબી બાજુથી: ગત અધિવેશનના વિદાય લેતા પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સાથે મા અધિવેશનના પ્રમુખ ગાંધીજી; ઉપપ્રમુખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ; સત્કાર પ્રમુખ સર ચીનુભાઇ (બીજા બૅરોનેટ); સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી; નીચે: ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી અતિસુખશંકર ત્રિવેદી; ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ મુનિશ્રી જિનવિજયજી; વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ શાહ; પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ (ફોટો: નરેન રાવળ)

ાહિત્ય સંમેલનની વિષયવિચારિણી સમિતિ: ઉપર ડાબી તરફથી: મહાત્માજી, સર પટ્ટણીજી, શ્રી હીરાલાલ પારેખ, ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ, આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી; શ્રી ભોગીલાલ પટવા; શ્રી મનહરરામ મહેતા · નીચે: કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી મહાદેવ દેસાઇ (ફોટો · નરેન રાવળ)

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના અમદાવાદ અધિવેશન પ્રસંગે ભરાએલા કલાપ્રદર્શનનાં દૃશ્યો: ઉપર–સંમેલનના કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર અને પ્રદર્શન–મંત્રી શ્રી રવિશંકર રાવળ પ્રદર્શનમાં; ચારસો ઉપરાંત ચિત્રવાળા એ પ્રદર્શનના એક ખંડનો એક ભાગ; ગત સાહિત્ય સંમેલનના સત્કાર પ્રમુખ શ્રીમાન લાઠી નરેશ પ્રદર્શનમાં, –જેમણે પ્રદર્શનમાંથી સાત ચિત્રો ખરીદ્યાં. નીચે: આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવને હસ્તે થએલા પ્રદર્શનના ઉદ્‌ઘાટન–સમારંભ વખતે ડૉ. હરિપ્રસાદનું વ્યાખ્યાન; પ્રદર્શનના કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર જેમનું કલાવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકેનું વ્યાખ્યાન ઘણો આદર પામ્યું છે. (ફોટો: નરેન રાવળ)

શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સાહિત્ય-સમેલન પ્રસંગે ભરાએલ કવિસભા—મુશાયરાના સભાપતિ

ફોટો·પ્રાણલાલ પટેલ

કાવ્યસભા—મુશાયરાના સભાપતિસ્થાને-થી શ્રી પાઠકે થોડી મુદ્દાની પણ ઉપયોગી વાતો કહી હતી. શ્રી પાઠકનો એક અ-ભિપ્રાય છે કે આવાં સંમેલનોમાં સભા-રંજની શૈલીનાં હળવાં કાવ્યો યોગ્ય ગ-ણાય અને વિનોદનાં કાવ્યો વધુ રૂચિકર થઈ પડે. 'સ્વૈરવિહારી' તરીકેના એમના નર્મથી તો સૌ જાણીતા છે; પણ જેને તેઓ મજાકમાં 'કુ-કાવ્યો' કહે છે તે એમનાં વિ-નોદનાં કાવ્યોથી બધા જ્ઞાત નહિ હોય. અહીં આપેલી વાનગી માટે પ્રસંગ એમ બનેલો કે ગુજરાત કલાસંઘની ચિત્રશાળા-માં એક દહાડો સવારે એ આવ્યા તે વેળ શ્રી રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ અને રસિક-લાલ પરીખ એ 'ચિત્રકાર ત્રિપુટી'એ એ-મના સ્કેચ કર્યા. એ ઉપરથી ઘેર જઈ ને જે અનુષ્ટુપ લખ્યા તે એમણે શ્રી રાવળને એક ખાનગી પત્રમાં લખી મોકલેલા. એ-મની અનુમતિ વિના, ક્ષમા-પ્રાર્થના સાથે તે અત્રે આપીએ છીએ. મથાળાનો સ્કેચ શ્રી રસિકલાલ પરીખે એ વેળા કરેલો તે છે.

ચિત્રકાર ત્રિપુટીને!

ઈશ્વરે આટલી તસ્દી ન જાણું કે લીધી હશે!
માતાએ, સર્વ માતાઓ પેઠે નિશ્ચે લીધી હશે
મારા આ મુખને માટે— પરંતુ બાલ્યકાળમાં
જેનું ભાન નહોતું ને અત્યારે સ્મૃતિ છે નહિ!

મેં તો કદી નથી લીધી, ખાડાખૈયા થવા દીધા
એટલા કે હજામો યે બેવડા દામ માગતાં,
બનતાં સ્વાવલંબી વા રક્તપાતી થવાય છે!

તે હું સ્વૈરવિહારીના મુખને માટ આટલી
તસ્દી આજે તમે લીધી ચિત્રકાર ત્રિપુટીએ!!

એક ટંક પૂરતા યે પૈસા નહિ. ઘણી વખત તો છત્રીસ કલાકના કડાકા પડતા. પણ મુસૉલિનીને તેનો દરકાર ન હતી, કારણ તેની પાસે એક સંપત્તિ અતુલ હતી ને તે દૃઢ મન અને આત્મવિશ્વાસની. ફાટેલે કપડે ને વાઘરા જેવા વાળે કદિક એકાદ પૂલ નીચે તો કદિ એકાદ ખંડિયેરમાં તે નચિંત સૂઇ રહેતો.

ને પોતાના ગામથી નીકળતી વખતે જ મોસ્કો કે મૅક્સિકોવાસી કોઇ તરુણ જેમ મુસૉલિની 'No-God lad' (નાસ્તિક ચેલકો) બની નીકળેલો. સ્વિટ્ઝર્લૅંડની સરહદે પહોંચતાં જ ખીસામાંનું ઘડિયાળ કાઢી તે મોટેથી બોલેલો: 'જો ઇશ્વર હોય તો તેની સત્તાથી આ ઘડિયાળ બંધ પાડી દે.' નાનપણમાં એની માતા ઘણીવાર એને દેવળમાં લઇ જતી, પણ ત્યારે યે, એના લખવા પ્રમાણે, મીણબત્તીઓનો પ્રકાશ, ધૂપની સુવાસ, છબીઓના રંગ ને પાદરીઓનો અવાજ તેને મુદ્દલ પસંદ નહોતાં પડતાં.

જે જે રાષ્ટ્રોએ આજે પોતાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે તેમણે પહેલા જ પગલા તરીકે માનવજાતને ત્રાસી રહેલા ધર્મના રૂઢ ચીલા લોપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લેનિને રશિયામાંથી તેને સમૂળગો દેશવટો આપી દીધો, મુસ્તફા કમાલે ખિલાફતને ઉડાવી દીધી ને આ મુસૉલિનીએ સત્તા પર આવતાં પણ પહેલે જ ધડાકે પોપની સત્તા મર્યાદિત કરી નાખી.

પણ કમાલ કે લેનિન કરતાં મુસૉલિનીનું માનસ કંઇક જુદું જ છે. ઇશ્વરને ન માનવા છતાં શાકુનિક કે સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં એ અજબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. જાદૂને પણ એ માને છે ને જાયોવાના નામની કોઇ જાદૂગરણી પાસેથી એ થોડુંઘણું શીખ્યો પણ કહેવાય છે. સ્વિટ્ઝર્લૅંડની જેલમાંથી છૂટી ફ્રાન્સ ગએલો ત્યારે પોતાના મકાનનું ભાડું તેણે પાનાંથી સ્ત્રીઓનાં ભવિષ્ય જોઇ મેળવેલા પૈસા વડે ચૂકવ્યું હતું !

રખડતો રખડતો એ સ્વિટ્ઝર્લૅંડ પહોંચ્યો ત્યારે પહેલું કામ તેને ઓર્બેમાં કડિયાના મજૂર તરીકેનું મળ્યું—નીચલે મજલેથી પથરાની ટોપલીઓ ભરી ઉપલે મજલે લઇ જવાનું. એકસો ને એકવીસ વખત ચડઉતર કરવાને અંતે દિવસ આથમ્યો ત્યારે એનાં અંગેઅંગ કળતાં હતાં. બીજે દિવસે બરાબર કામ ન થતાં કૉન્ટ્રાકટરે પરબારૂં સુણાવ્યું: 'તમે તો કોઇ સાહેબજાદા લાગો છો.'

મુસૉલિનીનો પિત્તો તો ઘણો યે ખસ્યો પણ મૂગે મોંએ સહન કરી લીધું. બેત્રણ દિવસ થયા ત્યાં તો ચડઉતર કરી તેના જોડા યે ફાટી ગયા ને હાથેપગે ફોલ્લા પડ્યા. આથી છેવટે તે કંટાળ્યો અને મજૂરીના પૈસા લઇ લોઝાં ઉપડ્યો.

ત્યાં એક અઠવાડિયામાં જ પૈસા ખલાસ થઇ ગયા. નિષ્કિંચન બની તે વિલિયમ ટેલના પૂતળા નીચે જઇ બેઠો. તે લખે છે કે, 'ત્યારે ભૂખથી મારૂં મોઢું એવું તો બિહામણું થઇ ગએલું કે કેટલાક લોકો મને જોઇને

સત્તાના જોરે જગતને ડારનાર અને આબીસીનિયાને ઓહિયાં કરનાર મુસૉલિનીનાં યુદ્ધ-પ્રતીક ઠઠ્ઠાચિત્રો

જ ત્યાંથી નાસી જતો. એ વખતે જો દ કોપીનસ મને નીતિના સબક શીખવવા આવ્યો હોત તો હું તેનો ટોટો જ પીસી નાખત !'

જેમતેમ કરી તે કામે તો વળગ્યો. ને એ જ અરસામાં તેને રશિયન દેશનિકાલ એન્જેલિકા બાલાબાનોફનો પરિચય થયો. બાલાબાનોફે તેના આત્મામાં નવું જ બળ પૂર્યું. યુરોપમાં પસરતા જતા સમાજવાદના પવનમાં તે ખેંચાયો ને તે કટ્ટર સમાજવાદી બન્યો. લેનિનની યે તેણે મુલાકાત લીધી. લેનિન એ જુવાન સમાજવાદીથી ખૂબ આકર્ષાએલો ને તેના જેવાને પોતાની ટોળીમાંથી ગુમાવવા માટે વર્ષો બાદ તેણે ઇટાલિયન સમાજવાદીઓને ખૂબ ઠપકો આપેલો.

હવે આજીવિકા માટેની મજૂરી ઉપરાંત મળતા સમયમાં મુસૉલિની સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની સરકારે આથી તેને ઉશ્કેરણી કરનાર તરીકે ગણાવી એક કે બે વખત નહિ પણ અગિયાર વખત પકડ્યો ને છેવટ ત્યાંથી દેશનિકાલ કર્યો. બંદીજીવન માટે ત્યારથી તેને એટલી ઘૃણા આવી ગઇ કે યુદ્ધમાં પણ ખાઇઓમાં ભરાઇ રહેવું તેને અકારૂં લાગતું ને વરસતા ગોળાઓમાં યે તે બહાર નીકળી પડતો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં પોલીસે તેનાં આંગળાંની છાપ લીધી એ અપમાને તો એને ખૂબ જ અસર કરી; ને જીનીવાના એ અપમાનથી જ તેને પ્રજાસંઘ તરફ કોઇ ચાહ નથી જન્મ્યો એમ એ જાતે આજે કબૂલ કરે છે.

એકવીસ વર્ષની વયે ૧૯૦૪માં તે ઇટલી પાછો ફર્યો. તેના બાપે ત્યારે ફોર્લીના રાજમાર્ગ પર એક સરાઇ ખોલેલી. હાડોહાડ સમાજવાદી બની ગએલા મુસૉલિનીએ તરત એ સરાઇને રાજદ્વારી રૂપ આપી દીધું. તેની મા ત્યારે મરી ગઇ હતી ને અલેઝાન્દ્રોએ કામકાજ માટે પોતાના ભાગીદારની પુત્રી રાશેલને સરાઇમાં રોકેલી. મુસૉલિની અને તેના મિત્રોની ગંભીર રાજદ્વારી ચર્ચાઓમાં તે પણ ભાગ લેવા લાગી. અલેઝાન્દ્રોની સખ્ત ના છતાં તે તો મુસૉલિનીથી વધુ ને વધુ ભળતી ગઇ ને છેવટ બંને લગ્નગાંઠથી જોડાઇ ગયાં.

અત્યાર સુધીમાં મુસૉલિનીના મિત્રો યે ઠીકઠીક જામી ગયા હતા એટલે પોતાના વિચારો દર્શાવવા તેણે હવે કલમનો આશરો લીધો. તલવાર જેટલી જ સહેલાઇથી કલમ પર પણ તેણે કાબૂ મેળવ્યો ને એ કાબૂને લઇને જ તે પત્રકાર બન્યો. શૉ કે ટ્રૉટ્સ્કી જેવા પ્રચારક તરીકે નહિ પણ આજ લગી યે પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ ટકાવી રાખનાર જીવંત પત્રકારોમાંના સર્વશ્રેષ્ઠ પત્રકારની રીતે. ઇટલીના સર્વશ્રેષ્ઠ સમાજવાદી પત્ર 'અવાન્તી'ના કાર્યવાહકોએ તેને એનો તંત્રી નીમી લીધો. એકવીસ જ વર્ષની વયે આ સ્થાન મેળવવું એ કંઈ જેવુંતેવું ન કહેવાય.

૧૯૧૪ સુધી તો એ કટ્ટર સમાજવાદી રહ્યો; પણ મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં બધા જ સમાજવાદીઓ ઇટલીના તટસ્થ રહેવાની તરફેણમાં જવા લાગ્યા, જ્યારે મુસૉલિનીનો અભિપ્રાય એથી ઉલટો જ હતો: ઇટલીએ યુદ્ધમાં જોડાવું જ જોઇએ, ઑસ્ટ્રિયાએ તેના પચાવેલા પ્રાંતો પાછા મેળવવા જ જોઇએ. પોતાનાં આ મંતવ્યોને વફાદાર રહેવા તેણે 'અવાન્તી'નું તંત્રીપદ પણ છોડી દીધું. તેનું કહેવું હતું કે 'અત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો પ્રશ્ન નથી. તે તો મૃત્યુ પામી છે. ફરી જીવતી થાય ત્યારે. અત્યારે તો રાષ્ટ્રીયતા જ વિકસાવવાની જરૂર છે.'

પણ તેનું કોઇએ ન સાંભળ્યું ને સમાજવાદી મુસૉલિની ગઇ કાલની વાત બની ગયો. છતાં તે ડગ્યો નહિ. 'ઇલ પોપોલો દ ઇટાલિયા' નામનું પોતાનું જ નવું છાપું તેણે ઊભું કર્યું. પત્રના નામની બંને બાજુએ તેણે બે મુદ્રાલેખો રાખ્યા: (૧) જેની પાસે તલવાર છે તેને રોટીની ચિંતા રહેતી નથી; (૨) ક્રાન્તિને સક્રિય તો માત્ર બૅયૉનેટો જ બનાવી શકે છે.

૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦ સુધીનાં તેનાં વર્ષો તો બહુ જ કપરાં ગયાં. 'અવાન્તી' તેનો પુષ્કળ વિરોધ કરતું. તેનો જાન સુદ્ધાં લેવાની ધમકી આપતું. પણ તે મક્કમ જ રહ્યો. પોતાના થોડાક મિત્રો સાથે ચાર ઓરડીઓના એક ગંદા ફ્લૅટમાંથી તે 'ઇલ પોપોલો દ ઇટાલિયા' ચલાવતો. તેની તીખી વાણી અને શૌર્યથી યુદ્ધમાં જોડાઇને ઑસ્ટ્રિયામાં તેણે ભોગવેલી જેલથી, ઇટલીનો યુવકવર્ગ હવે હળવેહળવે તેની તરફ આકર્ષાતો ગયો ને ૧૯૨૦માં તો લોકો યે કહેવા લાગ્યા કે, 'તેનો માર્ગ ભલે ભૂલભરેલો હશે, પણ તે બહાદુર છે, તેનામાં શક્તિ છે.'

પત્ર જેવું હથિયાર મળી જતાં મુસૉલિનીનો અનુગામી વર્ગ વધતો ગયો. લોકોને એટલી શ્રદ્ધા તો આવી જ હતી કે તે જે કરે છે તે ઇટલી અર્થે કરે છે. પોતા

સારૂ કશી મિલ્કતની કદી જમાવટ ન કરનાર અને ઘણી વખત દસ મિનિટ કે અરધા કલાકની ઊંઘથી પતાવી લેનાર મુસૉલિનીમાં જબાનશૂરા સમાજવાદીઓમાં નજરે દેખાતી સ્વાર્થપિપાસા શોધતાં યે જડતી ન હતી. અદ્‌ભુત શૌર્ય, અદ્‌ભુત ધૈર્ય ને શાંત મગજે કામ કરવાની પદ્ધતિથી લશ્કરમાં યે તે સાર્જન્ટના પદ સુધી પહોંચેલો.

૧૯૨૦માં યુદ્ધના મેદાનમાંથી તે નિવૃત્ત થયો ત્યાર સુધીમાં તેને જોઇએ તેટલા અનુગામીઓ મળી ગયા હતા. 'અવાન્તી'એ પણ તેનો સાચોખોટો વિરોધ કરી તેની મહત્તા ખૂબ વધારી દીધી હતી. આ મહત્તાનો લાભ મુસૉલિનીએ લીધો અને તરત સમાજવાદીઓથી વિરુદ્ધ પોતાનો 'ફાશી દ કૉમ્બેટિમેન્ટો'નો પક્ષ ઊભો કર્યો. ઇટલીમાંના બધા પક્ષો ને ઉપપક્ષોનો નાશ કરી પૂર્ણ રાજનિષ્ઠ રહીને ઇટલીની સેવા કરવાની તેની નેમ રાખી.

૧૯૨૦–૨૧ની સાલમાં મજૂરીના પ્રશ્નોએ ઇટલીને ખૂબ હલમલાવી નાખ્યું. લોકોએ સમાજવાદીઓનો આશરો લીધો, પણ તેઓ તેનો નિકાલ લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડયા. તરત મુસૉલિનીની ચોટ તેમના પર વળી. તેમની નિષ્ફળતાને લીધે હવે મુસૉલિનીના અનુયાયીઓમાં ન ધારેલો વધારો થતો ચાલ્યો.

ને આ તકને, રોમના સુવર્ણરાજ્યનાં સ્વપ્નાં સેવતા મશિયાવેલીના એ પટ્ટશિષ્યે સુવર્ણ તક જેવી પ્રમાણી. ઇટલીની સત્તા હાથમાં લેવાનો ને પોતાની મરજી મુજબનો તેને ઢાળ આપવાનો એ અચ્છો મોકો હતો. અરધા ડઝન પ્રાંતોમાં તેના ફાશીસ્ટ અનુયાયીઓએ સત્તા હાથમાં લેવા ધસારો કર્યો. ઇટલીમાં આંતરવિગ્રહની લાહ્ય ઊઠી.

બે લાખથી વધુ જામેલી પોતાની સેનાની સહાયે મુસૉલિનીએ ઇટલીમાંના રાજદ્વારી બધા પંથ-ઉપપંથો દફનાવી દીધા ને ૧૯૨૨ના ઑક્ટોબરમાં સીધી રોમ પર ચડાઇ લઇ ગયો. રાજા વિક્ટર ઇમાન્યૂએલે તેની સામે થવામાં જોખમ જોયું. મુસૉલિનીની માગણી તેણે સંતોષી ને તેને Il Duce (અમાત્ય) બનાવ્યો.

પ્રધાનપદ હાથ આવતાં જ મુસૉલિનીએ એક કારમો નિર્ણય કર્યો: પોતાના એકે એક પ્રતિસ્પર્ધીનો અંત આણવાનો. એ માટે ઍમેરિગો દુમિની નામના અમેરિકનને તેણે કાંધિયા તરીકે રોકયો. તેના પ્રાઇવેટ સૅક્રેટરી સીઝર રોસ્સી તરફથી ઍમેરિગોને નામાવલિ મળતી ને એમાં નોંધાએલા કમનસીબોનું નામોનિશાન મિટાવવાનું ફાશીસ્ટો માટેનું સત્કાર્ય એ કરી આપતો!

મુસૉલિનીએ આ બધું ભલે ઇટલી માટે કર્યું હોય, પણ તેના નાણાંશાસ્ત્રી મેટેઓટીનો અંત તો એના જીવનની સદા યે એક કાળી ટીલી રહેવાની. એ અંત એવો તો દાનવી છે કે આજ પણ તે સાંભળતાં કંપારી છૂટે. મેટેઓટીને જીવતો જ બાળી દેવામાં આવેલો ને અરધું પરધું બાળેલું તેનું શબ જે દફનાવાએલું તે પણ પાછળથી કાઢીલઇ, તેના ટુકડા કરી શિયાળવાંઓને ખવડાવી દેવામાં આવેલાં. કાર્ડિનલ મૅફ્રીએ આ વિષે મુસૉલિનીને લખેલું, 'એક પાદરી તરીકે હું રડી ઊઠું છું. એક ઇટાલિયન તરીકે શરમના ભારે માથું નીચું ઘાલી દઉં છું.'

અને પછી સત્તાપ્રાપ્તી અર્થે મુસૉલિનીએ કાવતરાંની આમ પરંપરા ચલાવતાં રાજાએ માર્શલ લૉ જાહેર કરવાનું કર્યું, પણ મુસૉલિનીની સેનાએ તેને નિરૂપાય કરી દીધો. તેની રહીસહી સત્તા યે મુસૉલિનીએ પોતાને હસ્તક લઇ લીધી. બધા પ્રતિસ્પર્ધીઓનું નામનિશાન મિટાવી ઇટલીનો સર્વસ્વ બન્યા પછી જ તેણે જંપ વાળ્યો.

અને આમ, જેલમાંથી છૂટેલા અલેઝાન્ડ્રો પાસે બેસી મશિયાવેલી ને ગૅરીબાલ્ડી વાંચતા તરુણ રખડુ બેનિટો મુસૉલિનીએ પોતાને જાગેલી મહત્ત્વાકાંક્ષા શમાવી. તરુણ વયેજ તેણે નિશ્ચય કરેલો કે 'હું મારી જિંદગી એક શિષ્ટ સર્જન સમી બનાવીશ.' ને હબસીનિયા જીતી આફ્રિકામાં તેણે કરેલી ઇટાલિયન જમાવટથી પોતાનો એ નિશ્ચય પાર ઊતર્યો હોવાનું તે માને છે.

આજ એના જીવન વિષે અનેક વાતો બહાર આવે છે. દુનિયા તેને યુદ્ધપિપાસુ ક્રૂઝેડર ગણાવે છે. કારણ કે તેણે હબસીનિયા જીત્યું છે.

પણ મૅારોક્કો ને કૉંગો, હિંદ ને ફિલિપાઇન્સની કબજાગીરી મેળવનાર યુરોપીય રાષ્ટ્રો એનો વિરોધ કરતી વખતે પોતાની કારકીર્દિ તપાસી જુએ તો? એમના કરતાં તો મુસૉલિનીની જીત વધુ શાખભરી છે. એ વાજબી છે કે ગેરવાજબી એ જુદી વાત છે.

(અનુસંધાન આગળ પાન ૫૮૦મે)

સંસારના આપણી નજરે સમાચાર

◖. ત્રાવણકોર રાજ્યે બહાર પાડેલા અંત્યજો માટેના મંદિર-પ્રવેશના ઢંઢેરાનો બહુ સરસ રીતે અમલ શરૂ થઇ ગયો છે. પણ અજબ એ છે કે બીજી બાજુ એ સાથે જ કોચીન રાજ્યે રાજ્યનાં બધાં મંદિરો હરિજનો પ્રવેશ ન પામે માટે બધી આમજનતા માટે બંધ કર્યાં છે!

◖. શહેનશાહ આઠમા એડવર્ડે એક અમેરિકન અને કૅથોલિક ધર્મ પાળતી મિસિસ સિમ્પસન સાથે લગ્ન કરવાની કરેલી જાહેરાતથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બહુ ખળભળાટ થયો. કારણકે એક તો રાજાએ બીનરાજવંશી તેમજ કૅથોલિક સ્ત્રી પરણવી એ ત્યાંના કાયદા વિરુદ્ધ છે અને બીજું, એ સ્ત્રીના આગલા બે પતિ હયાત છે. આખી બ્રિટિશ પ્રજા એકમતે તેની સામે થઇ. પણ એ ખળભળાટ શહેનશાહ એડવર્ડે વિરલ ભોગ આપી શાંત કરી દીધો. પોતાની પ્રણયપાત્રને તજવા કરતાં દુનિયાના ત્રીજા ભાગ જેટલું જગતભરનું સૌથી મોટું મહારાજ્ય તેમણે ત્યજી દીધું છે અને પાર્લામેન્ટે એમના ગાદીત્યાગનો ખરડો પસાર પણ કરી દીધો છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તખ્ત પર તેમના નાના ભાઈ ડ્યૂક ઑવ યૉર્ક, છઠ્ઠા જ્યૉર્જ તરીકે આવ્યા છે. માજી શહેનશાહ એડવર્ડને તેમણે ડ્યૂક ઑવ વિંડસરનો ખિતાબ આપ્યો છે જે નામથી હવે તેઓ ઓળખાશે. અત્યારે તેમણે આસ્ટ્રિયામાં આવેલા ઇન્ઝફીલ્ડ મુકામે પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે.

◖. આ સાલનાં નોબેલ પારિતોષિકોમાં સાહિત્ય માટેનું પારિતોષિક અમેરિકાના જાણીતા નાટ્યકાર યુજીન ઓ' નીલને મળ્યું છે, જ્યારે રસાયણ માટેનું અણુના બંધારણના જ્ઞાનમાં ફાળો આપનાર બર્લિનના પ્રો. પીટર ડેવીસને અપાયું છે. ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનું પારિતોષિક પ્રો. વી. એફ. હેસ અને પ્રો. ડેવીડ બંને વચ્ચે વહેંચી દેવાયું છે.

◖. ગઈ સાલનું સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર મહાન ઈટાલિયન નાટ્યકાર સિનૉર લુઈજી પીરાંદેલો ૬૯ વર્ષની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા.

◖. બૅરિસ્ટર સાવરકર ઉપરના સરકારી પ્રતિબંધની મુદત ડિસેંબરમાં પૂરી થતાં તેમાં બે વર્ષનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

◖. આઠમું અખિલ હિંદ સ્કાઉટ સંમેલન કાન્યકુબ્જ મુકામે પંડિત હૃદયનાથ કુંઝરૂના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૨૬મી ડિસેંબરના રોજ ભરાયું.

◖. તા. ૨૫મીના રોજ ફૈઝપુર મુકામે તિલકનગરમાં અ. હિં. મહાસભા સમિતિની બેઠક પંડિત જવાહરલાલજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી. જગતના જુદાજુદા દેશોમાં વસતા આપણા દેશબાંધવો તે તે દેશોમાં ભારે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પોતાનો મોભો સાચવવા જે લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમને અભિનંદન આપતાં એ લડતમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતો ઠરાવ પસાર થયા પછી અનુક્રમે વિષયવિચારિણી સમિતિનો એજેન્ડા, મુંબાઇમાં મળેલી અ. હિં. મહાસભા સમિતિની બેઠકની નોંધ અને મહાસભાના પ્રધાનમંત્રીએ તૈયાર કરેલો અહેવાલ રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રમુખશ્રીએ ડૉ. અનસારી, અબ્બાસ તૈયબજી, ડૉ. સુબ્રહ્મણ્યમ્, સદાશિવરામ, ચિદંબરમ્, પીલે અને કિસ્ના કુમારીના અવસાન અંગે દિલસોજીનો ઠરાવ રજુ કર્યા પછી સમિતિને વિષયવિચારિણીમાં ફેરવી નાખી હતી.

પહેલો ઠરાવ ધારાસભા પ્રવેશ અંગેનો હતો. લોકપ્રતિનિધિ સભા પર ઠરાવ રજુ કરતાં રાજેન્દ્રબાબુએ જણાવ્યું કે, મહાસભાએ ધારાસભાપ્રવેશની મંજુરી આપી છે, પણ જો રખાએલી આશા પ્રમાણે મહાસભાવાદીઓ કામ ન આપી શકે તો તેમને પાછા આવવાનું છે. હિંદને નવા મળેલા બંધારણનો વિરોધ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે એ હિંદના લોકોએ જ ઘડેલું હોવું જોઇએ. એ જ દિવસે ગાંધીજીએ ગ્રામોદ્યોગ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. પ્રદર્શનમાં તેઓ જાતે સેલ્સમૅન તરીકે ઊભા રહ્યા હતા.

તા. ૧૭મીએ મુંબાઇથી શરૂ થએલી ધ્વજ સાથેની જ્યોતિકૂચ તા. ૨૭મીએ મહાસભા નગરમાં પહોંચતાં રાષ્ટ્રપતિ અને બીજાઓએ તેને આવકાર આપ્યા બાદ ધ્વજવંદનની ક્રિયા થઇ હતી. ગાંધીજીએ ગ્રામોદ્યોગ પ્રદર્શનના મેદાનમાં ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, આજે ગામડામાં મહાસભાનું અધિવેશન ભરવાનું બળ આપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તો આવતા વર્ષોમાં આપણું બળ અનેરૂં વધેલું હોવું જોઇએ.

મહાસભાની બેઠકનો એ દિવસે પ્રારંભ થતો હોઇ દોઢ લાખ માણસોની મેદની એકઠી જામી હતી મહાત્માજી પણ આવી પહોંચ્યા હતા ને સાંજે સાડા ચાર વાગે રાષ્ટ્રપતિએ પોતાનું વ્યાખ્યાન વાંચવું શરૂ કર્યું હતું આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની સમાલોચના કર્યા બાદ મહાસભાના ધ્યેય વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે 'મહાસભાનું આજનું ધ્યેય હિંદમાં સંપૂર્ણ પ્રજાશાસન સ્થાપવાનું છે અને એવા લોકશાહી તંત્ર માટે અને નહિ કે સમાજવાદ માટે તે લડત ચલાવે છે.' ત્યારબાદ વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠકમાં નવા બંધારણ સામે લડવાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો. શ્રી ભુલાભાઇ દેસાઇએ મહાયુદ્ધ પહેલાં ૩૧ કરોડ રહેલું લશ્કરી ખર્ચ અત્યારે વિનાકારણ ૫૫ કરોડ થયું છે તે વિરુદ્ધ ઠરાવ મૂક્યો જે પણ પસાર થયો. બીજા ઠરાવોમાં બ્રહ્મદેશને છૂટું પાડવાનો વિરોધ, કુદરતી આફતો, યુદ્ધની ભીતિ અને નજરકેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ને યોગ્ય ઈલાજો વગેરેના ઠરાવો પસાર થયા હતા.

આંખની મૂગી ભાષા અને મહોબતભર્યે દિલે એણે પ્રાણીઓને અસીમ હદે કેળવ્યા હતા, છતાં તેમની એક બાબતનો ઇનકાર તે ન કરી શકયોઃ અને તે તેમનો

વેરનો હક્ક

મહાબલિ જન્મ્યો તો ઠેઠ બોર્નિયોમાં હતો. તેના બાપ બ્રિજભૂખણને ત્યાંનાં રબ્બરનાં જંગલોમાં કામ કરતાં બે દાયકા ઉપરાંત વીતી ગયા હતા. દરમિયાનમાં હિંદ પાછા વળવાની અશક્તિને લઇ તેણે ત્યાંની જ જ્યાક જાતિની એક સ્ત્રીજોડે લગ્ન કરી લીધું હતું અને મહાબલિ એ લગ્નથી જ થએલો ફરજંદ હતો.

મહાબલિએ જ્યાક માતા પાસેથી બોર્નિયોનાં જંગલો ને તેનાં પ્રાણીઓની અનેક હકીકતો ને દંતકથાઓ સાંભળેલી. ત્યાંનો સાહસપ્રિય સ્વભાવ એની રગોમાં એટલો તો વહી રહ્યો હતો કે બ્રિજભૂખણ એને ફરજિયાત રોકી ન લેત તો આખી જિંદગી કદાચ એ જંગલમાં જ ગુજારત!

પચીસ વર્ષે જ્યારે ગીરમીટ પૂરી થઇ તે પહેલાં બે વરસે મહાબલિની મા મૃત્યુ પામી હતી, એટલે ગીરમીટની મુદ્દત પૂરી થતાં જ બ્રિજભૂખણ એકલા મહાબલિ સાથે હિંદ પાછો આવ્યો. હવે તે જૈફીને આરે પહોંચ્યો હતો, એટલે ગુજરાનનો બોજો મહાબલિએ જ ઉપાડવાનો હતો. એવામાં નસીબ સંજોગે એક મદ્રાસી સરકસ એ ગામમાં આવી લાગ્યું. એથી વિશેષ વળી મહાબલિને શું જોઇએ? જેમની સાથે સારૂં બાળપણ વીતાવેલું એવાં જંગલનાં વાસીઓની મૈત્રી બાંધવાની ફરી મળતી તક એ જવા દે એમ ન હતું. તરતજ એ સરકસમાં તે જોડાઇ ગયો.

અને અભિમાનના પૂતળા જેમ બધાથી અલગ રહેતા સિંહથી માંડીને બધા પાડોશીઓ સામે કોઇ ને કોઇ બહાને ઘુરકતા રહેતા અદેખા ચિત્તા સુધીનાં બધાં જનાવરો સાથે એ એટલા અલ્પ વખતમાં ભળી ગયો કે સૌ એ જોઇ દિઙ્મૂઢ બની ગયાં. અવસાન વખતે તેની માતાએ તેને કહેલુંઃ 'મહાબલિ, મારૂં ખૂન તારામાં વહે છે એ જિંદગીભર પણ તું ન ભૂલતો.' અને કોણ કહે છે કે મહાબલિ તે ભૂલ્યો હતો?

પણ સરકસમાંના મદ્રાસી અય્યારો, ચારીઓ ને ચાર્લુઓથી મહાબલિ થોડા જ વખતમાં કંટાળી ગયો. તે કયારે સરકસમાંથી છૂટો થયો અને કયારે ને કયાંથી નવાં સાધનો ઊભાં કર્યાં એ ચાર છ વર્ષોનો ઇતિહાસ અંધારામાં રહ્યો; પણ એક દિવસ વાત બહાર આવી કે કોઇક બેનીરામ સાથે મળીને મહાબલિએ પોતાનું એક સરકસ ઊભું કર્યું છે.

બેનીરામની નસોમાં પણ પંજાબી લોહી વહેતું હતું. મહાબલિએ તેને કહેલું કે 'હું તને બધી ગતો સમજાવી દઇશ એટલે તું પણ મારી માફક બધાં જાનવરો સાથે છૂટ ને સફાઇથી હળીમળી શકીશ.' અનેએક સિંહણ લાલીને તો બેનીરામ હેળવી પણશકેલો.

સરકસનો સર્વોત્તમ ખેલાડી સિંહ પ્રતાપ હતો. જિંદગીભરના ટેકીલા પ્રતાપ જેવો જ તેનો સ્વભાવ હોવાથી મહાબલિએ તેનું એ નામ રાખેલું. ભરચક ભૂખરી કેશવાળી, સદા ઊંઘભરી છતાં પીળી માયાળુ આંખો ને વેરાનને પણ કંપાવી મૂકે એવી તેની ગર્જનાએ મહાબલિનો ખાસ પ્રેમ મેળવ્યો હતો. હિપ્નોટિઝમ જેવી આંખની મૂગી ભાષા ને સર્જક શાંતિથી પ્રાણીઓ હેળવવાની મહાબલિની ગત હજુ બેનીરામને નહોતી આવડી, પણ તેની એ બીનઆવડત કોઇ કળી શકતું નહિ. હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધા ઉપર જ આધાર રાખી તે કામ પતાવતો ને પ્રેક્ષકો પણ તેને વધાવી રહેતા.

પ્રતાપ અને તેની માદા રોઝા સાથે જ ઔરંગઝેબનું પીંજરૂં હતું. વચ્ચે માત્ર એક પડદી ઉપર તારની જાળી મારેલી. વાઘના જાતિગત સ્વભાવ પ્રમાણે ઔરંગઝેબ હમેશાં પોતાનાં પાડોશીઓ પ્રત્યે અદેખાઇથી સળગ્યો રહેતો ને તેમાં યે છેલ્લા મહિનામાં તેના પીંજરામાંથી માદાને લઇ લેવામાં આવી હોવાથી તેની અદેખાઇ વધુ સળગતી રહેતી. એક દિવસ અચાનક તે કૂદ્યો ને કોઇએ કદી ન ધારેલું એમ પડદી પર શરીર ટેકવી, જાળી છિન્નભિન્ન કરીને પ્રતાપના પીંજરામાં નીચો નમ્યો. રોઝાએ એ જોયું ને સામનો કરવા ઊભી થઇ; પણ ઊભી થતાં જ ઔરંગઝેબે સહેજ વધુ નીચા નમી તેનો કાન ઝડપી લીધો. રોઝાએ ચીસ

પાડી ત્યાં સુધીમાં તો તેનાં જડબાંએ કામ પતાવી લીધું: રોઝાનો અરધો કાન તેણે કાતરી લીધો.

પ્રતાપ તો ઊંઘમાં પડ્યો હતો, પણ રોઝાની ચીસે તે ઝબકી ઊઠ્યો; ને ઊઠતાં વેંત કૂદ્યો. આગલા બે પગે તેણે રોઝાને દૂર ફગાવી ને લાંબા નહોરોથી પડદી ચીરવા માંડી. વાઘ પણ પૂરી ખુન્નસથી ઘુરકી રહેલો. સામસામેના આ ઘુર્રાટ અને ગર્જનાઓએ મહાબલિને ચેતાવ્યો. બેનીરામ સાથે તે તુરત ત્યાં આવી પહોંચ્યો ને જુએ છે તો રોઝાનો અરધો કાન ઔરંગઝેબના પીંજરામાં પડેલો! લોહી નીંગળતો કાન દબાવતી રોઝા તેના પીંજરામાં એક બાજુ પડી હતી ને તોફાનમાં સપડાએલા વહાણના સઢના જેમ ચારે ચીરા ઊડતા જાય તેમ પ્રતાપ લાકડાની પડદીના ચારેચીરા ઉડાડી રહ્યો હતો.

સરકસમાંના એકના એક વાઘને ગુમાવવો મહાબલિને પોસાય તેમ ન હતું, એટલે ધામે રહીને તે ઔરંગઝેબના પીંજરામાં ઘુસ્યો ને તેને પડદી પરથી નીચે પટક્યો. ઔરંગઝેબ તેના પર કૂદ્યો, પણ મહાબલિએ તરત શણનો કોથળો માથે નાખી દીધો. બેનીરામ ને નોકરચાકરોએ બાકીનો મામલો કાબૂમાં લીધો. એ જ વખતે ઔરંગઝેબનું પીંજરૂં બદલાવી નાખવામાં આવ્યું.

આ બનાવે પ્રતાપનું અંગેઅંગ જલાવી મૂક્યું. મહાબલિએ પણ આજે તેના દુશ્મનની તરફેણ કરી! મહાબલિએ તેને સમજાવ્યો પણ ખરો કે, 'પ્રતાપ, આપણે ઔરંગઝેબનું ચામડું ચીરી નાખશું.' પણ પ્રતાપની આંખોમાં વિશ્વાસ ન જ પ્રગટ્યો.

બે અઠવાડિયાં સુધી તો પ્રતાપને રિંગમાં લાવવાનું મહાબલિએ મોકુફ રાખ્યું, પણ આજે પ્રેક્ષકોની ગીરદી ખૂબ જામી હોઇ તેણે વિચાર બદલ્યો હતો. બેનીરામે તો તેને બહાર લાવવા ના જ પાડી. મહાબલિએ કહ્યું, 'બેની, ફરી મારા પ્રતાપ માટે આવો હલકો અભિપ્રાય કદી ન આપતો. તું સિંહનો સ્વભાવ સમજતો નથી. માણસ જેટલું જ લાગણીવશ એ પ્રાણી છે.' ને મહાબલિના મતાગ્રહ આગળ બેનીરામને નમવું પડ્યું.

ખેલ શરૂ થયો. સૌથી પ્રથમ સિંહણોને રિંગમાં લાવવામાં આવી. આવતાં વેંત જ નાચકૂદ કરવા માંડેલી એ સિંહણોને બેનીરામ એક પછી એક પીપ પર બેસાડતો ગયો. એ બધી ગોઠવાઇ ગઇ એટલે મહાબલિએ બૂમ મારી. 'હવે મારી પલટન લાવો.' અને પ્રતાપથી દોરાતી જબરા સિંહોની બનેલી તેની પલટને રિંગમાં પ્રવેશ કર્યો. મહાબલિની સદા સાવધ આંખો પ્રતાપની આંખો સાથે મળી. મળતાં જ પ્રતાપે પોતાનું માથું બીજી બાજુ ફેરવી લીધું. છતાં મહાબલિની સૂચના તો તેણે માની ને કશી હરકત વગર પોતાના પીપ પર બેસી ગયો. બીજા સિંહોને પણ તેમના શરીરને અડકાડ્યા વિના ચાબુકના ફટકારા બોલાવતાં મહાબલિએ તેમના સ્થાને બેસાડ્યા.

અરધો ખેલ ખતમ થતાં પ્રતાપનો વારો આવ્યો. પહેલા પ્રયોગમાં તેને જમીન પર ચત્તા સૂઇ જવાનું હતું. મહાબલિના ચાબુકનો સટાકો થયો પણ પ્રતાપ પોતાના પીપ પરથી ન ચસ્યો.

મહાબલિ જરાક વધુ આગળ આવ્યો. પ્રતાપે પંજો ઉગામ્યો. તેની પૂછડી પૂરજોશથી વળાંક મારતી વીંઝાઇ ને તે ગર્જી ઊઠ્યો. મહાબલિએ ચાબુક ઉગામ્યો, પણ પ્રતાપે તે પંજામાં ઝડપી લઇ દાંતથી ના ચારેચીરા કરી નાખ્યાં. છતાં મહાબલિની શ્રદ્ધા તેમાંથી ઓછી થઇ ન જણાઇ.

એવામાં પેલી બાજુએ બેઠેલી સિંહણ લાલીએ કૈંક અડપલું કર્યું. બાજુમાં બેઠેલી સિંહણનાં પાંસળાંમાં તેણે જોરથી પંજો હુલાવ્યો ને તે પીપ સાથે જમીન પર અફળાઇ પડી. મહાબલિ રિંગમાં દોડાદોડ કરતી એ સિંહણ તરફ ફર્યો. પીપ ગોઠવી તેણે ચાબુક ફટકાર્યો ને તે પર બેસવા સિંહણ કૂદી, પણ તે લપસી ગઇ ને ફરી પાછી પીપ સાથે ઉથલી પડી.

પેલી બાજુ પ્રતાપને મનાવવાનું હતું, આ બાજુ આ સિંહણને થાળે પાડવાની હતી. બેનીરામને વિચાર તો આવ્યો કે ઉથલી પડેલા પીપને સરખું કરવા કંઇ કરવું જોઇએ, પણ પ્રતાપ સામે થતા ચાબુકના સબાકાથી ઘુરકી રહેલી રોઝા સાથે બીજી નવ સિંહણ સભાળવાની હતી એવામાં પીપ સરખું કરવા એ પીઠ ફેરવે ને કંઇ કમનસીબી ઊતરે તો? એ જ શોચમાં તે જડ જેમ ઊભો રહ્યો. નોકરનફરો તો જીવની ફિકરમાં પહેલેથી જ જડ જેવા બની ગએલા.

પણ આટલો વખત સાચવી રાખેલી મહાબલિની ધીરજ હવે ખૂટવા આવી. કારણ સિંહણની કૂદાકૂદ વધતી જ જતી હતી. 'કોઈ મારી મદદમાં નહિ આવો? બધો

મામલો મારા એકલા પર જ છોડી દેશો?' તેણે બૂમ મારી, પણ કોઇ મદદમાં આવવાની તૈયારી કરતું ન જણાયું. છેવટે એકલે હાથે પણ તેણે સિંહણને તો થાળે પાડી ને પાછો પ્રતાપ તરફ વળ્યો. હજુ તે અક્કડ જ ઊભો રહેલો. તેના હોઠમાંથી ધીમો ઘુરકાટ ગાજતો હતો. મહાબલિએ છેલ્લો ઉપાય અજમાવ્યો. ખાલી હાથે જ તેણે પ્રતાપ પાસે જઈ તેના ગળામાં પોતાના હાથ ભેરવ્યા ને પ્રતાપે ખૂબ ક્રોધથી ગર્જના કરી. શું મહાબલિને તે બાઝી પડયો! ના, એ તો તરત જ જમીન પર ચત્તો સૂઇ ગયો.

મહાબલિના પ્રાણીઓ પરના આ અજબ કાબૂને પ્રેક્ષકો હજીપૂરા અભિનંદી પણ ન લે તે પહેલાં એક નવી આફત ઊતરી. જમીન પર ચત્તા પડતાં વેંત પ્રતાપની નજર એ જ હારને ખૂણે ચૂપચાપ ગોઠવી દીધેલા ઔરંગઝેબ પર ગઇ. અને એને જોતાવેંત જ તે ખડો થઇ ગયો ને સીધો કૂદ્યો. પણ ઔરંગઝેબને બદલે એક બીજો જ સિંહ તેની અડફેટમાં આવી ગયો. વગર કારણે છંછેડાએલો સિંહ પણ સહેજે ક્યાંથી માને? તે પણ ઝનૂનથી પ્રતાપને વળગ્યો.

અને આ દ્વંદ્વ જામતાં તો બધા સિંહો પોતપોતાનાં પીપ છોડી નીચે આવી લાગ્યા. બધાની આંખોના લાલચોળ ડોળા આગળ તરી આવ્યા હતા. હમણાં જ જાણે જીવલેણ રમખાણ ઊભું થશે.

મહાબલિ બંને સિંહોને છોડાવવા બૂમો મારતો રહ્યો ત્યાં કમબખ્ત વાઘે એ જ પળે તક સાધી ને સીધો તેની સામે આવી ગોઠવાયો. તે કૂદ્યો. મહાબલિના કપાળમાં તેના પંજાની સખત ચોટ લાગી ને તે ઉથલી પડયો! એક જ પળ હતી: એ દાઝીલું પ્રાણી હમણાં મહાબલિનો નળગોટો ઝડપત. પણ એ જ વખતે રેઝા કૂદી. ખરી રીતે તો એ મહાબલિ સામે આવી કૂદ્યો ત્યારે જ રેઝાની નજર ખેંચાઇ હતી. તે પોતાનો અરધો કાન હજી ભૂલી ગઈ ન હતી, એટલે બીજા હુમલા પહેલાં તો ઝનૂનથી તેણે ઔરંગઝેબની ગળચીમાં જડબાં પરોવી દીધાં!

બબ્બે દ્વંદ્વો ને પ્રાણીઓના ઉશ્કેરાએલા લશ્કર વચ્ચે મહાબલિ જમીન પર પડયો હતો. બેનીરામનો તો પીઠ પાછળ જ બારણું હતું એટલે તે બારણામાંથી ઝપાટાબંધ બહાર દોડી નીકળ્યો. કશા સૂચક ઇલાજો લેવાય તે માટે બેબાકળા બનેલા પ્રેક્ષકોએ પણ તેને જલદી માર્ગ કરી આપ્યો.

ત્યાં તો ઝગડતા બંને સિંહો વચ્ચે સંધિ થઇ ગઇ હોય તેમ અડફેટે આવેલા સિંહને દબાવી ઊભેલો પ્રતાપ તેના પરથી ખસી ગયો ને પેલો સિંહ પણ કશા ગડબડાટ વગર એક ખૂણે જઇ ઊભો.

બીજી જ પળે પ્રતાપ રેઝા સાથે જામી પડેલા પોતાના જુના શત્રુ પર કૂદ્યો. મહાબલિએ તે જોયું. પણ એણે કશો પ્રયત્ન ન કર્યો, કેમકે સળગેલા ઝનૂનને શામવા જતા તે કઇ વલણ પકડે છે તે તે બરાબર જાણતો હતો. ને એટલે જ આ બધા ઉશ્કેરાટ છતાં તે શાંત રીતે જમીન પર પડયો રહ્યો. ઔરંગઝેબના પંજાએ કરેલી અસરથી તેના કપાળમાંથી લોહી ઝરી રહ્યું હતું.

પ્રતાપ આવી લાગતાં જ રેઝા મહાબલિ પાસે પહોંચી. 'રેઝા, તારે આટલું બધું તોફાન મચાવવું હતું?' મહાબલિએ કહ્યું ને જાણે શરમાતી હોય તેમ શરીર સંકોરતી રેઝા તેનો ઘા ચાટવા લાગી.

કેવી રીતે ને ક્યારે દ્વંદ્વનો અંત આવ્યો એ લાંબા કથાનકમાં ઊતરવા કરતાં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે પ્રતાપે ઔરંગઝેબનું મુડદું પણ સાજું રહેવા ન દેતાં તેને માંસનો લોચો જ બનાવી દીધો. પછી તે પણ મહાબલિને પડખે જઇ ઊભો રહ્યો. ક્રોધથી મહાબલિએ કહ્યું, 'હવે તો વેર વળ્યું ને?' પણ એ ક્રોધ ગળી જતો હોય તેમ આનંદમાં પૂછડી પટપટાવતો પ્રતાપ પણ રેઝાની બાજુમાં તેનો ઘા ચાટવા મંડી ગયો હતો.

ત્યાં તો હાંફળો ફાંફળો બંદૂકો ને ચાર માણસો સાથે બેનીરામ આવી લાગ્યો.'બસ કરજે તારૂં શૂરાતન,કાયર!' મહાબલિએ જ બૂમ મારી: 'તારા પોતાના જીવનું રખોપું કર્યું એ જ પૂરતું છે! હવે પીંજરાં અહીં મોકલાવી દે.'

'પ્રતાપ, રેઝા, રંગુ, કિસ્ના, જાઓ; કાલે આવી મૂર્ખાઇ ન કરતાં!' પીંજરાં આવતાં મહાબલિ બોલ્યો ને એક પછી એક બધાં સિંહ-સિંહણો તદ્દન શાંતિથી પીંજરામાં પ્રવેશી ગયાં.

બધું કામ આટોપી, પ્રેક્ષકોની માફી માગતો મહાબલિ હસતાં હસતાં બોલ્યો 'બેની, વેર લેવાનો પ્રતાપનો હક્ક જ હતો.' અને એ હક્ક પર અભિપ્રાય ઉચ્ચારતા પ્રેક્ષકોનાં ટોળાંએ પણ વિદાય લીધી.

(સૂચિત) **'રેનિન'**

નવી સૃષ્ટિ

લોકોને સંસ્કાર મેળવતા કર્યા પછી એમની સંસ્કારભૂખ એટલી તો વધી છે કે માન્યામાં ન આવે. ને એ ભૂખ સંતોષવાના પ્રયાસો જોઇને તો કોઇ પણ નિષ્પક્ષ પ્રવાસીને લાગે કે રશિયાએ ઊભી કરેલી એ તો છે કોઇ

અમે ૨૯મીએ રાત્રે હેલ્સિન્કી છોડ્યું. ગાડીમાં બેઠા, પણ ગાડી ધીમે ધીમે જતી હોય એમ લાગ્યું. મને તો ક્યારે લેનિનગ્રાડ પહોંચું ને રશિયાની સફર શરૂ કરૂં એમ જ થયા કરતું. ગાડીમાં ફીનિશ સ્ત્રીઓ અને બાળકો તથા એક વૃદ્ધ પુરુષ બેઠાં હતાં. એમની સાથે વાત કરી શકાય તેમ ન હતું. ફક્ત બાળકો સામે જોઈ કોઇ કોઇ વાર હસતો એટલું જ. એટલામાં તો પેલા વૃદ્ધ પુરુષે વાત ઉપાડી:

'લેનિનગ્રાડ જાઓ છો? એ બહુ સારૂં શહેર નથી.'

મેં પૂછ્યું: મૉસ્કો કેવું છે?

એ કહે: મૉસ્કો પણ એવું જ; લેનિનગ્રાડ ને મૉસ્કોમાં ખાવાના રોટલા પણ નથી મળતા.

મેં કહ્યું: પણ તમારી પાસે પૈસા હોય તો બધું મળે. ઇંગ્લિશ પૌંડ હોય કે અમેરિકન ડૉલર હોય, ફ્રેંચ ફ્રાંક હોય કે સુએોમીઝ માર્ક હોય તો બધું મળે; બાકી રશિયન નાણાને તો ત્યાં કોઇ અડશે પણ નહિ.'

કોણ જાણે કેમ, રશિયા વિષે ફિન્લૅન્ડમાં આવા અનેક અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે. રશિયાના નામથી લોકો ભડકે છે, અને જાણે કોઇ અજાણી આફત આવી પડવાના ભયમાં હોય એવા રહસ્યાંકિત વદને જોઇ રહે છે. ફિન્લૅન્ડમાં સૈકાના અણમાનીતા રશિયન રાજ્યને લીધે આ હશે? કોણ જાણે. હેલ્સિન્કીમાં એક ગરીબ લત્તામાં એક મજૂર જેવો લાગતો પુરુષ મને જોઇ, ક્રૂર અટ્ટહાસ્ય કરી 'મૉસ્કો' શબ્દ બબડ્યો હતો. મને રશિયન ધારી એમ કર્યું હશે કે કેમ એનો અર્થ હું હજી નથી સમજી શક્યો. પણ એનું ક્રૂર હાસ્ય મને હજી યાદ છે.

સવા બે વાગ્યે રાયા યોકીના સરહદ પરના સ્ટેશન પર ઊતર્યા. રેલવે લાઇન પર ચાલતાં ચાલતાં સરહદ પર પહોંચતાં, રસ્તે એક નાના વહેળા પર પૂલ બાંધેલો જોયો. એનો અરધો ભાગ સફેદ રંગ્યો હતો અને અરધો લાલ. 'Red Russia'નું આ મારૂં પ્રથમ દર્શન. ફિન્લૅન્ડ તરફ ફીનિશ ચોકીદાર પહેરો ભરતો હતો અને રશિયા તરફ રશિયન. ફીનિશ ગાડી પણ અહીં સુધી આવી અટકી જતી અને અહીંથી ઊતરી રશિયન ગાડીમાં મુસાફરોને જવું પડતું.

લેનિનગ્રાડની ગાડી છેક સાંજે ૬-૫૦ એ જવાની હતી એટલે સ્ટેશન પર નાસ્તો કરી, કૅમેરા લઇ, હું પાસેનાં જંગલો ને ખેતરોમાં ફરવા નીકળી પડ્યો. ખેતરમાં ઘોડાના હળની મદદથી જમીન ખેડતા એક ખેડૂતની છબી લઇ હું આગળ વધ્યો.

સાંજે સાતેક વાગ્યે ગાડી આવી તેમાં બેસી લેનિનગ્રાડ તરફ જવા પ્રયાણ કર્યું. જર્મન બોલનારા કેટલાક રશિયનોના ડબ્બામાં જ હું જઇ બેઠો હતો. રાત પડી ગઇ હતી ને અંધારૂં થઇ ગયું હતું, પણ ગાડીમાં બત્તી નહોતી સળગી. રાત્રે નવ વાગ્યા પછી લેનિનગ્રાડ પહોંચ્યા ત્યારે પણ બત્તી નહોતી. હિંદની ગાડીના ત્રીજા વર્ગ કરતાં પણ ઊતરતા લાગતા ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં અંધારામાં જ અમે મુસાફરી કરી. કામદાર સ્ત્રીપુરુષોનું ટોળું તેમાં ખીચોખીચ ભરાયું હતું.

અમને બેસવાની જગ્યા તો મળી હતી. અમે જર્મનમાં જ વાતો કરી. મારી સાથેના ત્રણે રશિયનો તે જાણતા હતા ને એક તો અંગ્રેજી પણ થોડુંઘણું જાણતો હતો. અમે ખૂબ વાતો કરી. એમને રેલવેમાં મુસાફરી કરવા ટિકિટ લેવી પડે છે કે કારખાના તરફથી જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે એવો સવાલ મેં પૂછતાં એમણે મને પોતે પૈસા ખરચી લીધેલી ટિકિટ બતાવી. મેં પૂછ્યું કે આ ગાડીમાં બત્તી કેમ નથી? તો જવાબ મળ્યો કે આતો નાની ગાડી છે. ફક્ત રાયા યોકીથી લેનિનગ્રાડ (ત્રીસેક માઇલ) સુધી જ દોડે છે; એમાં બત્તીની શી જરૂર? લેનિનગ્રાડથી મૉસ્કોની મોટી ગાડીમાં બત્તી હોય છે, અને એ લાઇન પર પસાર થતી બીજી પણ થોડી ગાડીઓમાં એ હોય છે.

મેં પૂછ્યું: 'આ ગાડીમાં એક જ વર્ગ છે કે વધારે?' એક સાથીએ જવાબ આપ્યો: 'બધી ગાડીઓમાં એક જ વર્ગ હોય છે. મોટી ગાડીઓમાં બે: ઇન્ટરનૅશનલ અને થર્ડક્લાસ.' 'ઇન્ટરનૅશનલ ક્લાસ કોના માટે?' મેં

પૂછ્યું. 'ઇન્ટરનૅશનલ ક્લાસમાં પ્રવાસીઓ અને જેની પાસે વધારે પૈસા હોય એવા રશિયનો મુસાફરી કરે છે. ડૉકટરો, એન્જીનિયરો, પ્રોફેસરો વગેરે; કારણકે એમને વધારે પૈસા મળે છે.'

સોવિયેટ રશિયા પણ હજી પૂરેપૂરું વર્ગવિહોણું નથી થઇ શક્યું એ આ પરથી જણાશે. ટિકિટ તપાસનાર આવ્યો અને ગ્યાસલેટના દીવાના પ્રકાશમાં એણે અમારી ટિકિટ તપાસી. ટિકિટ કે પૈસા જોવા તે દીવાસળી સળગાવતો અથવા તો વીજળીની બત્તીથી પ્રકાશિત કોઇ સ્થળ પાસેથી પસાર થતાં એના પ્રકાશમાં જોઇ લેતો.

આ ક્રમ ચાલતો હતો ને વાતો ચાલતી હતી ત્યાં એક ચોથો જર્મન જાણનાર નીકળી આવ્યો. એ કહેઃ 'હું જર્મન છું, પણ રશિયામાં જન્મ્યો છું.' લેનિનગ્રાડનાં એણે ખૂબ વખાણ કર્યાં ને હું એ સુંદર શહેરમાં એક જ દિવસ ગાળવાનો છું એ જાણી નિરાશા દર્શાવી. શહેર પાસે ગાડી આવી ત્યારે એ શહેરનાં રોશનીવાળાં સુંદર નવાં મકાનો મને એમણે હોંસેહોંસે બતાવ્યાં. અને કહ્યું કે બધાં નવાં બંધાયાં છે અને બધાં જ વિદ્યાર્થીઓ અને કામદારો માટે છે.

બીજે દિવસે મારે શું શું જોવું એપણ એણે જણાવ્યું. એમાં લેનિનગ્રાડના જગવિખ્યાત મ્યૂઝિયમ 'The Hermitage'નું નામ પણ હતું. કારખાનાંમાં કામ કરતા કામદારોને પણ આટલી સરસ વાતો કરતા જોઇ મને આશ્ચર્ય થયું. હિંદમાં કૉમ્યુનિઝમનું બળ કેટલું છે એ જાણવાને એમણે ઘણી ઉત્સુકતા બતાવી. નવાઇની વાત તો એ હતી કે ગાંધીજીનું નામ એમણે કદી સાંભળ્યું ન હતું.

લેનિનગ્રાડ પહોંચતાં સુધીમાં તો અમારી ઠીક માયા જામી ગઇ હતી. સામાન ઉતારવામાં એમણે મને સહાય કરી. હું મોટરમાં બેઠો. એ ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી એટલે બહારથી અવાજ સંભળાયોઃ'Comrade!' બહાર પેલા ત્રણે જણ હસતે વદને ઊભા હતા. મને લાગણીભર્યા સ્વરે કહેઃ 'Auf Wiedersehn (સાહેબજી);' અને મારૂં 'Auf Wiedersehn' મોટરના અવાજમાં ભળી ગયું.

સુંદર લેનિનગ્રાડના ભવ્ય રસ્તાઓ પર થઈ મોટર ઝડપથી ચાલી અને દીપકોની હારથી શણગારેલી નીપા નદીને કિનારે થઇ હૉટેલ પર આવી. આ મોટી હૉટેલમાં હજારો માણસો વચ્ચે મને ખૂબ વસમું લાગ્યું. ઓરડામાં સામાન મૂકી ઉપર જમવા ગયો તો ત્યાં પરિચિત મૂર્તિઓ મળી. ઑક્સફર્ડના બે વિદ્યાર્થીઓ, એક અંગ્રેજ મિત્ર અને પૂના ખ્રિસ્તી સેવાસંઘવાળા મિ. શીફ પણ અચાનક મળ્યા. મને જાણે આકાશમાંથી આવી પડેલો જોઈ એમને તો ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. નવા મિત્રોની એમણે મને ઓળખાણ કરાવી અને અમે છૂટા પડ્યા.

રાત્રે હું એકલો લેનિનગ્રાડના રસ્તાઓમાં રખડવા નીકળ્યો. ઠેકઠેકાણે હાથમાં હાથ મેળવી જતાં યુવાનો અને યુવતીઓ આગળથી પસાર થઇ હું એક સીનેમા પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં ઊભેલાં બે નાનાં ઉઘાડપગાં બાળકોએ મારી સાથે વાતકરવી શરૂ કરી. હું શબ્દે ય સમજ્યો નહિ. આખરે સમજાયું કે એમાંનો એક હસતાંહસતાં મારી પાસે થોડાક પૈસા માગતો હતો, અને બીજો એને વારતો હતો. મેં પુસ્તકની મદદથી કહ્યું કે મારી પાસે રશિયન રૂબલ્ઝ કે કોપેક નથી. અંગ્રેજી અરધો ક્રાઉન બતાવી કહ્યું, 'મારી પાસે તો આ છે. એ તમને નહિ કામનું.'

એમને એ ચળકતો સિક્કો જોઇ બહુ નવાઇ લાગી. મને એક નાનો રશિયન સિક્કો અને ફાટેલી તૂટેલી એક ચલણી નોટ એમણે બતાવ્યાં. પછી મેં પૂછ્યું, 'તમે બંને ભાઇ છો?' તો મોટાના ગળામાં હાથ નાખી તેમાંનો નાનો છોકરો બોલ્યો, 'હા, અમે ભાઇ છીએ.' મેં પૂછ્યું, 'comrades?' તો મારી તરફ આંગળી કરી કહે, 'ના; આપણે ત્રણ comrades, પણ અમે બે તો ભાઇ!'

મેં જે હૉટેલમાં ઉતારો રાખ્યો હતો એ એટલી મોટી અને એટલી બધી સગવડવાળી હતી કે એ ખાસ પ્રવાસીઓ માટે જ હોય એમ લાગ્યું. રશિયામાં લોકો આવું જીવન આજે નહિ જીવી શકે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. રાત્રે જમીને ફરવા ગએલા છતાં ફરીને આવ્યા ત્યારે પાછું અમને આઇસ્ક્રીમ, કૉફી વગેરે આપવામાં આવ્યું. મોટા ખંડમાં રશિયન સંગીત સાંભળતાં રશિયન યુવાનો અને યુવતીઓને બૉલ રૂમમાં બહુ જ ભવ્યતા અને પદ્ધતિપૂર્વક નૃત્ય કરતાં જોતા અમે બેઠા હતા. એવામાં મિ. શીફે મારૂં ધ્યાન એક ટેબલ આગળ બેઠેલા ત્રણ યુવાનો તરફ ખેંચ્યું. કામદાર વર્ગમાંથી આવતા છતાં સંસ્કારી લાગતા એ યુવાનો સાથે વાતો કરવાનું અમને મન થયું. મેં જર્મનમાં વાત ઉપાડી. બે જણા જર્મન

ટ્રેનોમાં બેસી કામે ઊપડતા રશિયાના આ કામદારો જેટલો આનંદ આપણા કામદારોમાં ખોળ્યો યે કંઇ નજરે પડે છે?

સારૂં જાણતા હતા અને ત્રીજા સાથે મારા મિત્ર એમની રશિયનની થોડી પૂંજી વાપરતા. એમની વાતમાં અમને રસ પડ્યો ને અમારી વાતમાં એમને રસ પડ્યો. અનેક વિષયો પર અમે વાતો ચલાવી. છૂટા પડ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું, 'કાલે અમને રજા છે, એટલે તમને જોઇએ તો તમારી સાથે ફરી અમે તમને જેમાં રસ પડતો હોય તે સ્થળો બતાવીશું. અમે પણ તમારા જેવા યુવાનો જ છીએ.'

રશિયામાં સ્ટેટ ટૂરિસ્ટ એજન્સી તરફથી તો જે બતાવવામાં આવે તે જ જોવાનું અને વસ્તુઓની ઊજળી બાજુનો જ ખ્યાલ મેળવવાનો. એમાં સ્વતંત્રપણે રશિયન મિત્રો સાથે આમ ફરવાનું મળે એ સુંદર તક કોને ન ગમે? એ તક ન ગુમાવવાની અમારી તીવ્ર અભિલાષા હતી એટલે intouristનો કાર્યક્રમ જાણી, પછી એમની સાથે અમારો બીજો કાર્યક્રમ ગોઠવવાનું નક્કી કરી, એમને સવારે દસ વાગે મળવાનું અમે ગોઠવ્યું.

રશિયામાં સામાન્ય મનુષ્યજીવનની કીમત જેટલી ઊંચી અંકાય છે તેટલી બધા દેશોમાં અંકાતી હોય તો દુનિયામાં કેટલું હાસ્ય વહેતું દેખાય, એવા વિચારો કરતો હું લેનિનગ્રાડના નદીકિનારે જઇ બેઠો. સામે રેતીમાં કામદાર વર્ગનાં ત્રણ છોકરાં રમી રહ્યાં હતાં. ત્રણેએ પગમાંથી જોડા કાઢી એની ઢગલી કરી પછી ટોપીઓમાં રેતી ભરી એ જોડા પર ગોઠવીને એ મિનારો કુદાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ત્રણેનાં વદન પર કંઇ અનેરૂં હાસ્ય રમી રહ્યું હતું. સાથે મળી સંપથી કામ લઇ કાંઈ નવું શોધી કાઢવાનો આનંદ ત્રણેની આંખમાં ઝળકી રહ્યો હતો. એક પાસ બે યુવાનો, એક સ્ત્રી અને એની બે છોકરીઓ રેતીમાં કપડાં ઉતારી નદીમાં સ્નાન કરવા પડતાં અમે જોયાં. એમનાં તંદુરસ્ત શરીર અને સુંદર અંગો જોનાર કોઇ પણ કહી શકે કે એમનું જીવન સુખી હશે. એમનાં સ્મિતમાં કે હાવભાવમાં આનંદની ઊર્મિઓ ઉછળતી જોઇ કોઇપણ કહે કે એમનું જીવન સાધારણ વર્ગના જીવન જેવું નહિ પણ ફિકર ચિંતા વગરનું હશે. દર પાંચ દિવસ પછી મળતી રજાના દિવસનો આ રીતે સૌકોઇ સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષ લાભ લઇ શકે, એ લાખો કંગાલ રીબાતા મનુષ્યોના દેશ—૧૯૧૮ના રશિયાની એક સિદ્ધિ જ કહેવાય.

વર્ગભેદનો સમૂળગો નાશ તો રશિયા પણ નથી કરી શક્યું. મૉસ્કોમાં એક જૂની કાપડની મીલમાં મહિને ૮૫ રૂબલ (લગભગ દસ રૂપિયા)પર કામ કરતા મજૂરો પણ અમે જોયા અને નવસો કે હજાર રૂબલ કમાવા ઉપરાંત બંગલા અને મોટરની સગવડ મેળવતા થીએટરના ડિરેક્ટરો પણ જોયા. શારીરિક અને માનસિક મહેનતનો ભેદ રશિયા પણ સ્વીકારે છે અને **skilled** તથા **unskilled labour**ની કીમત ત્યાં જુદીજુદી અંકાય છે. છતાંયે વર્ગભેદનો નાશ કરવાના કે એને ઓછો કરવાના જેવા પ્રયાસો રશિયામાં થયા છે તેવા બીજા દેશોમાં થયા હોય એમ ધ્યાનમાં નથી. ગમે તેવું કામ કરતા મજૂરને પણ છ દિવસમાં એક દિવસ રજાનો અને દરરોજ સાત કલાકથી વધારે કામ નહિ કરવાનું. જિંદગીની જરૂરિયાતો એને મળી શકે. અને સૌથી સરસ વાત તો એ છે કે સંસ્કાર મેળવવાની બધી તક એને મળી શકે. સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, વિદ્યાભ્યાસ બધું એને મળે. યુનિવર્સિટીમાં પણ એ જઇ શકે અને એને તથા એના કુટુંબને વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન શિષ્યવૃત્તિ પણ મળે. ગમે તે થીએટરમાં એ બહુ જ થોડે ખર્ચે જઇ શકે. એની ફૅક્ટરીની કલબમાં કે એના વિભાગની કલબમાં એ ગમે તે સગવડો મેળવી શકે. ત્રણ વર્ષ પર રવીન્દ્રનાથ

ટાગોરે રશિયા વિષે લખ્યું હતું કે 'culture reaches to the most primitive peasants', એમ અભણુમાં અભણ ખેડૂતના ઘરમાં પણ સંસ્કારે પ્રવેશ કર્યો છે.

બીજે દિવસે અમે પેલા રશિયનોને મળ્યા ખરા, પણ એમની સાથે શહેરમાં જવાનું ન બની શક્યું. Intourist માં કામ કરતી પોલંડની એક યુવતી અમારી સાથે શહેરમાં ફરવા આવી અને અમને બધું સમજાવ્યું. નૂતન રશિયાના જીવનની કંઈક ઝાંખી થઈ.

નીવા નદીને કિનારે આવેલું લેનિનગ્રાડ શહેર ઘણું સુંદર છે. પહેલેથી વિચાર કરી યોજનાપુરઃસર બાંધેલાં દુનિયાનાં થોડાંક શહેરોમાંનું એ છે. પહોળા રસ્તા, ભવ્ય પ્રાસાદો, વિશાળ ચોગાનો અને બગીચા તથા Hermitage જેવા જગપ્રસિદ્ધ સંગ્રહસ્થાન ધરાવતું આ શહેર રશિયાના ઝારોના શૉખનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. બધે, કોણ જાણે કેમ, ભૂતકાળની ગઈગુજરી જાહોજલાલીનીજ ઝાંખી થાય છે. નવાં બંધાએલાં આધુનિક મકાનો દીઠાં, પણ સુરતમાં તાપી નદીને કિનારે આવેલાં બદામી રંગનાં ઘરો જેવા જૂના મહેલો વધારે યાદ રહી ગયા. નૂતન રશિયાની અમને આ શહેરમાં ઝાંખી થઈ, પણ પ્રાચીન રશિયાની જાહોજલાલીનાં રહ્યાં સહ્યાં ચિહ્નોએ અમારા મન પર વધારે ઊંડી છાપ પાડી.

મૉસ્કોમાં એથી ઉલટો જ અનુભવ થયો. શહેરમાં પ્રવેશતાં જ જાણે નવી દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો હોય એમ લાગ્યું. તદ્દન ઢંગધડા વગર બાંધેલાં જૂનાં અને નવાં ઘરોના ઢગલાઓથી ઊભરાતા, હિંદના કે ઇરાનના કોઈ પ્રાચીન શહેર જેવા લાગતા આ શહેરમાં કાંઈ અદ્‌ભુત આકર્ષણ અમે જોયું. બધે નવું જીવન વહી રહ્યું'તું.

મૉસ્કોમાં અમારો ઉતારો એક મોટી હૉટેલમાં ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સ્વતંત્ર ઓરડાઓ, જાહોજલાલીભર્યાં રેસ્ટોરાં, વેઈટરો, જાઝ બૅન્ડ વગેરેથી વાતાવરણ કૃત્રિમ બનાવવામાં આવ્યું હતું. ઘણાખરા પ્રવાસીઓને આ બધાંની જરૂર હશે; પણ અમને વિદ્યાર્થીવર્ગને તો આથી ઘણી સાદી સગવડો વધારે પસંદ પડત.

બપોરે જમીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. શહેરના જુદા જુદા ભાગો બહારથી જોયા. શહેરમાં અને શહેર બહાર ફૅક્ટરીઓ, કામદારો માટે રહેવાનાં સુંદર મકાનો, ક્લબો વગેરે જોયાં. કેટલેક સ્થળે જૂનાં દેવળોને હૉસ્પિટલમાં ફેરવેલાં દીઠાં. જ્યાં પહેલાં સાધુઓના મઠો હતા ત્યાં આજે

વૃદ્ધો પણ જ્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં દૂરબીનોથી ખગોળનું જ્ઞાન મેળવે છે એ, રશિયાએ અજ્ઞાનને જળમૂળથી નાશ કરવાનું જે કાર્ય ઉપાડયું છે તેની પ્રતીતિ આપે છે

બાળકોને શિક્ષણ અપાય છે અને ગુનેગારોને સુધારી સમાજના શુદ્ધ અંગ બનાવવાના પ્રયાસ થાય છે. કહે છે કે રશિયાએ ધર્મને દેશવટો દીધો છે, પણ ધર્મને નામે ચાલતાં ધતીંગો કાઢી એને બદલે મનુષ્યસેવા અને વિશ્વપ્રેમનો ધર્મ નૂતન રશિયાએ દાખલ કર્યો હોય એમ અમને દેખાયું. આત્માને ધુત્કારી ફક્ત બાહ્ય રૂપને પૂજતા કેટલા યે કહેવાતા ધાર્મિક દેશો કરતાં નૂતન રશિયા કેટલો વધારે ધાર્મિક દેશ છે એ જોવું હોય તો રશિયામાં થોડા દિવસ ગાળવા જોઈએ.

અને જૂનાં દેવળો કે મઠો જેવાં કહેવાતાં ધર્મના ધામોને પણ રશિયાએ છેક દેશવટો નથી જ દીધો. લોકોને અંધશ્રદ્ધાથી બચાવવા અનેક પ્રયત્નો થાય છે, પણ તે છતાં યે કોઈને દેવળમાં જવું હોય તો એને રોકવામાં આવતો નથી. જૂના રશિયામાં ફર્યાં હોય એવા પ્રવાસીઓ અને રશિયનોએ અમને કહ્યું કે, પહેલાં વૉડકા પી છાકટા બનતા રશિયનો રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે દેખાતા. આજે દારૂનો ઉપયોગ ઘણો થોડો થાય છે. રાજ્ય તરફથી દારૂ બનાવવામાં આવે છે, પણ એ સાથે દારૂ નહિ પીવાની શીખામણો અનેક રીતે અપાય છે. ઘણું સમજાવ્યા છતાં

જો કોઈ દારૂ ન છોડે તો 'park of culture and rest' માં એને દારૂડીઆ તરીકે દર્શાવતું એનું મોટું પૂતળું ઉભું કરવામાં આવે છે, જે જોતાં જ એને પોતાના સૌન્દર્યનું ભાન થાય છે!

શહેર બહાર કામદારોનાં સુંદર મકાનો જોઈ અમે air port જોવા ગયા. એ વિશાળ મેદાનમાં પ્રવાસ માટે પડેલાં મોટાં વિમાનો જોઈ બર્લિન કે બીજા કોઇ યુરોપીય શહેરના air portનું સ્મરણ થાય. ત્યાંથી પાછા ફરતાં શહેર બહાર લેખકો માટે બાંધેલાં ઘરો અને એમને બધી વાતની સગવડ આપતી કલબ જોઇ અમે શહેર તરફ પાછા ફર્યાં. પાછા ફરતાં અમે જે દૃશ્ય જોયું તે જિંદગીનાં અમૂલાં દૃશ્યોમાંનું એક હતું, અને એ કદિ ભુલાશે નહિ એની ખાત્રી છે.

પહેલી સપ્ટેમ્બરે રશિયામાં 'આંતરરાષ્ટ્રીય યુવકદિન ઉજવાય છે, આજે એ નિમિત્તે જ હજારો બલ્કે લાખો માણસો ઉત્સાહભેર બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં. આવેશ ભેર ગીતોની ધૂન મચાવતાં, હાસ્યની છોળો ઉછાળતાં શૂરવીર યુવાનો, યુવતીઓ, બાલકો અને વૃદ્ધ પુરુષો રસ્તામાં કૂચ કરી રહ્યાં હતાં. એમની ચાલમાં અમે નીડરતા જોઈ; એમના વદન પર સ્વતંત્રતાનું હાસ્ય રમી રહેલું દેખાયું. માઇલોના માઇલો સુધી જાણે મનુષ્યદળની નદીઓ વહી રહીહતી. ઘડીકમાં કાગળની મોટી મોટરો લઇ ચાલતાં મોટરનાં કારખાનાવાળાં માણસોનું ટોળું દેખાય; ઘડીકમાં વીજળીની ઝીણી બત્તીઓને લાકડીની ટોચ પર લગાડી ચાલતાં વીજળીના કારખાનાનાં માણસો મળે. અમારા દેશના પુનર્જીવનમાં અમારા કારખાનાએ આટલો ફાળો આપ્યો છે એમ દર્શાવતાં પાટિયાં બધે નજરે પડે. બળવાનાં ગીતો ગાતી એક ટુકડીએ અમને ગીતોની નકલ વહેંચી અને ફૂલોના ઢગલા લઇ જતી કેટલીક યુવતીઓએ અમને ફૂલ આપ્યાં. જાણે કેમે કર્યો આનંદ માતો ન હોય એમ રસ્તા વચ્ચે જ નૃત્ય કરવા મંડી જતાં યુવાનો અને યુવતીઓને જોઇ મુંબાઇમાં ઉજવાતા ઉત્સવોનાં દૃશ્યો નજર આગળ ખડાં થયાં આનંદથી ઉભરાતા આ લોકસમૂહમાં અમે આ દેશનું હૈયું ધબકતું જોયું

સાંજે થીએટર તરફ જતાં અમે બધી દિશાએથી મનુષ્યદળોને red square (લાલ ચોક) તરફ વહેતાં દીઠાં. કહે છે કે એ સાંજે red squareની મધ્યમાં ઉભેલા લોકનેતાઓ —સ્ટાલિન અને તેના સાથીઓ પાસે થઇને પાંચ લાખ ઉપરાંત માણસો પસાર થયાં.

(ચાલુ) **હીરાલાલ ગોદીવાળા**

બેનિટો મુસૉલિની (અનુસંધાન પૃ. ૫૭૧)

ને એ વાજબી-ગેરવાજબીપણું અલગ રાખી વિચારીએ કે એણે ઇટલી માટે શું નથી કર્યું? આજના ઇટલિનો તો મુસૉલિની તારણહાર છે,—આજના કોઇપણ દેશના સરમુખત્યાર કરતાં વિશેષ અર્થમાં. ઇટલીનો એકેએક તરુણ આજ તેને માટે મરી ફીટે છે; ઇટલીની એકેએક તરુણી પોતાની મોંઘી સોગાદ સમી લગ્નની વીંટીઓની તેના બોલ પર કુરબાની કરે છે; એ કયા મુસૉલિની માટે?

દૂધ ને ફળો સિવાય હાલ તે કશું ભોજન લેતો નથી. બાવન વર્ષની વયે પણ તેની તંદુરસ્તી સંપૂર્ણ છે. આજ પણ તે નિયમિત કસરત કરે છે. તે નથી દારૂ પીતો કે નથી ધૂમપાન કરતો. ત્રીસ વર્ષની વય સુધીમાં તો તેણે કૉફી યે કદી ચાખેલી નહિ. તુર્કીના કમાલ પેઠે પોતાના જીવનના અંતર્પટ તરીકે સ્ત્રીઓને તેણે નથી બેસાડી. મિલકતથી તે તદ્દન બેપરવા છે. તેના જાન લેવાના પ્રયાસો થયા છતાં તેણે કદી પોતાને સુરક્ષિત રાખવાના પ્રયાસ નથી કર્યા.

વાચનનો તેને ખૂબ શોખ છે. એના જેટલું વાચન ભાગ્યે જ કોઇનું હશે. દુનિયાભરમાંથી તે છાપાંઓ મંગાવે છે. તે પોતાનું મંતવ્ય કદી છૂપું રાખતો નથી. તેના દરેકેદરેક કાર્યમાં, બોલમાં ઉછળતી શક્તિનો થનગનાટ દેખાઇ આવે છે. એની સલામ જોઇને પણ કોઇકને થઇ આવે, જાણે હમણાં જ હાથ ખરી પડશે. લશ્કરમાં એ પહોંચે છે ત્યારે જાણે બધા સૈનિકો વીજળીનો આંચકો અનુભવે છે ને તેની 'બલીલ્લા'ની કુમારસેના તો ઇટલીની જગતભરને અનુકરણીય ભેટ છે.

કુટુંબથી તો હવે એ તદ્દન વીતરાગ જેવો રહે છે. ઇટલીનો ઉદ્ધાર એ જ માત્ર એની લગની છે, સત્તા એ જ માત્ર એની કામના છે ને પ્રાચીન રોમના સામ્રાજ્યને પુનર્જીવિત કરવું એ જ માત્ર એનો આદર્શ છે. ઍડોવાની જીતે એ આદર્શ નજીક આણ્યો છે. હવે બીજાં ઍડોવા તે નજરાવે છે. ભૂમધ્યના કિનારાવર્તી દેશો તરફ તેણે નજર દોડાવી છે, પણ તે સ્થિર નથી થઇ. એ સ્થિર થશે—ને એની સંભાવના પણ છે—ત્યારે કદાચ નાટકના તખ્તા જેવા તેના જીવનનો છેલ્લો અંક શરૂ થશે. એનો અંત કેવો આવશે ને ઇટલીની નવી પેઢી તેને કઇ નજરે જોશે એ તો ભવિષ્યનો સવાલ છે.

અશોક હર્ષ

આપણા ખોરાકમાંથી આપણે ખોઈ નાખેલું અમૃત મધ

મધને તો આપણે ખોરાકમાંથી તદ્દન વિસારે જ પાડ્યું છે. આજે આપણે એનું મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છીએ. સામાન્ય માણસનો ખ્યાલ તો એમજ હોય છે કે મધ તો દવામાં જ વપરાય. મધનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરવાની વાત તો એને મન વ્યર્થ ખર્ચ વધારવાનો મૂર્ખાઇભરેલો અખતરો જ લાગે.

પણ પ્રાચીનકાળમાં આમ નહોતું. રામાયણ અને મહાભારતના જમાનામાં આર્યો મધનો છૂટથી ઉપયોગ કરતા, એ વિષે પૂરતા પુરાવા મળે છે. આર્યોને મન મધની ભારે કીમત હતી. એમણે એને પંચામૃતમાં સ્થાન આપ્યું છે. સંભવ છે કે આર્યોએ માંસ, માછલી, લસણ અને ડુંગળી છોડયાં, ત્યારે સાથે સાથે એને મેળવવામાં થતી હિંસાને અંગે મધ પણ છોડયું હોય. આમ ખોરાકમાંથી મધ બાતલ થયું, પણ દવા તરીકે એનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો.

સદીઓ થયાં આપણે મધનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતા અટકી ગયા છીએ. ગમે તેમ હોય પણ હવે ફરીથી આપણે એનો ઉપયોગ ચાલુ કરવો જોઇએ.

સેંકડો વર્ષો થયાં આ રીતે ભુલાએલા આ અમૃત સમ ખોરાકનો ઉપયોગ ફરી પાછો ચાલુ થવો જ જોઇએ. જો કે એની સામે કેટલાક વાંધા રજુ કરવામાં આવે છે. કેટલાકને એ ભાવતું નથી. કોઇને એ સદતું નથી. મધ અને દૂધ જેવા સુંદર ખોરાકો ન ભાવવાનું કારણ ઝેરી શરીર અને વંઠેલી જીભ છે. પથ્ય આહાર અને યોગ્ય વ્યાયામથી શુદ્ધ થએલાં શરીર અને રસના, આવા ખોરાકો સામે ભાગ્યે જ વિરોધ ઉઠાવશે.

જેમને સદતું ન હોય, એમણે બહુ જ નાની માત્રાથી શરૂઆત કરવી. શરીર ટેવાય એમ માત્રા વધારવી.

દેશની ગરીબીને લીધે, દરેક પ્રશ્નનો સૌથી પહેલાં આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કર્યા વિના છુટકો નથી. મધ મોંઘું છે, એનું કારણ એ જ છે કે એનો ચાલુ વપરાશ નથી. પંદર વર્ષ પહેલાં કેળાં, પોપૈયાં, દાડમ, સંત્રાં અને મોસંબી જેવાં ફળો શ્રીમંતોના શોખ જેવા, હતાં. આજે એ એટલાં બધાં સોંઘાં થઇ ગયાં છે કે ખેડૂતોને એ પકવવાં પોસાતાં નથી!

પાવાગઢ અને પંચમહાલના ભીલો વડોદરા અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં આવી એક રૂપિયાનું ત્રણથી ચાર શેર મધ આપી જાય છે. વૈદો અને ફાર્મસીઓનું મધ વચલા માણસોનો નફો ચડવાથી મોંઘું પડે છે. જો આ ધંધો શાસ્ત્રીય પાયા ઉપર ચાલે તો રૂપિયાનું ચાર શેર મધ ઘેરેઘેર સુખેથી પહોંચાડી શકાય. અમેરિકામાં દરેક વસ્તુ આપણા કરતાં અનેકગણી મોંઘી હોવા છતાં, ત્યાં મધ તો એક રૂપિયાનું બશેર મળે છે.

વળી મધની જરૂર ખાંડ જેટલી નથી. તમે જેટલી ખાંડ વાપરતા હો એનાથી લગભગ અરધા મધથી જોઇતાં સ્વાદ પોષણ અને તૃપ્તિ મળી રહેશે, એટલું જ નહિ પણ અનેક નાનીનાની બિમારીઓ નિઃશંક નાબૂદ થશે. એટલે સરવાળે મધ મોંઘું નથી, સોંઘું છે.

મધ મેળવવા માટે હવે હિંસા કરવાની પણ જરૂર રહી નથી. ગાયો અને ભેંસોની જેમ મધમાખો પણ પાળી અને ઉછેરી શકાય છે, અને એક પણ માખ માર્યા વિના મણબંધી મધ એકઠું થઇ શકે છે. (એ વિષે 'કુમાર' માટે એક લેખ તૈયાર થાય છે—સં૦)

યુરોપ અને અમેરિકામાં તો આ ઉદ્યોગ મોટા પાયા ઉપર ચાલી રહ્યો છે. આ દેશમાં યે એની શરૂઆત તો થઇ ચૂકી છે. જ્યારે એ અહીં મોટા પાયા ઉપર ચાલશે, ત્યારે ખેડૂતોને નવરાશના વખતમાં કામ, વધારાની કમાણી અને સારી તંદુરસ્તી મળી રહેશે. મધ સોંઘું ને સોંઘું થતું જશે ને નિરર્થક હિંસા પણ અટકશે.

મધનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાં નીચેનાં પ્રમાણમાં જુદાંજુદાં તત્ત્વો માલૂમ પડ્યાં છે. ૭૮ ટકા કાર્બોહાઇડ્રેટસ, ૧૮ ટકા પાણી, ૦·૨ ટકા ક્ષારો અને ૪ ટકા પરચુરણ પદાર્થો.

મધમાં જુદીજુદી જાતની ખાંડો આવેલી છે. ડૅક્સટ્રોસ–અનાજની ખાંડ, લેવ્યુલોસ–ફળની ખાંડ, સુક્રોસ–શેરડીની ખાંડ અને ડેકસટ્રીન–છોડવાઓની ખાંડ. આ બધી ખાંડો એવા સ્વરૂપમાં હોય છે કે એમને પચાવવા માટે શરીરને સહેજ પણ શ્રમ કરવો પડતો નથી. ખવાવાની સાથે જ તે લોહીમાં ભળી જાય છે, અને બહુ ટૂંક સમયમાં શક્તિ આપે છે.

એના ક્ષારોમાં ચૂનો, મેગ્નેશિયા, લોહ અને ફોસ્ફેરિક ઍસિડ એ મુખ્યત્વે છે. કાળા મધમાં તો

લોહ પણ સારા પ્રમાણમાં હોઇ, એ લોહીમાં હેમોગ્લોબીન (રક્તકણો)નું પ્રમાણ વધારે છે.

પરચુરણ પદાર્થોમાં પૉલન દાણા, ગુંદર, મીણ ફૉર્મિક ઍસિડ અને બાષ્પશીલ તેલો(Volatile oils) હોય છે. આમાંથી પૉલન નત્રીલોમાં ઘણો સમૃદ્ધ છે. આપણે ત્યાં વ્યાયામ કરનારાઓ પલાળેલી ચણાની દાળ, કે બાજરી વગેરે ખાય છે, પણ એ ટેવ અનેક રીતે જોતાં ઇચ્છવા જેવી નથી. એને બદલે મધમાં પલાળેલાં સુક્કાં ફળોનો વપરાશ ચાલુ કરવો જોઇએ. હરીફાઇઓમાં થાકેલા રમનારાઓ લીંબુ ચૂસે છે, એને બદલે જો મધ અને પાણી લે તો એની ઉત્તેજક અસર લીંબુ કરતાં અનેકગણી ચડિયાતી નીપજે.

આ વિષયના કેટલાક નિષ્ણાતોનો તો એવો અભિપ્રાય છે કે મધ એ દૂધની જેમ સંપૂર્ણ ખોરાક છે. ઑસ્ટ્રેલિયાનો આરમર ફક્ત મધ અને પાણી ભેર છ મહિના રહ્યો હતો. પણ આ બાબતમાં હજી છેવટનો અભિપ્રાય આપવા જેટલો પુરાવો એકઠો થયો નથી.

છતાં યે મધ મેળવેલું દૂધ તો દરેક રીતે આદર્શ ખોરાક છે, એમ કહેવામાં જરાય વાંધો નથી. યુરોપમાં ઘણાં સેનીટેરિયમોમાં માંદલાં બાળકોને મધ અને દૂધ ઉપર જ રાખવામાં આવે છે, અને અનેક પેટન્ટ ખોરાકો કરતાં એનાથી બાળકોને ઘણો લાભ થયો છે.

બાળકના ખોરાકમાં મધના મહત્ત્વ વિષે તો આપણું ધ્યાન હજી ખેંચાયું જ નથી. ઘડીએ ને પળે બાળકને સાકર અને પતાસાં રૂપી ધીમું ઝેર આપ્યા કરવાને બદલે જો નિયમિત મધ આપ્યા કરીએ તો બાળકોનું આરોગ્ય ત્રાંબા જેવું થઇ જાય. સડેલા દાંત, અમળાએલા ટાંટીઆ, દદડતાં નસ્કોરાં, ફૂલેલાં પેટ અને દેડકાં જેવી ચામડી જોતજોતાંમાં અદ્રશ્ય થઇ જશે!

રોટલા કે રોટલી સાથે બાળકોને મધ આપી શકાય. કબજીઆતથી પીડાતાં બાળકો માટે મધ મેળવેલું પાણી તો સુંદર ઉપાય છે. એ પાણી પીવાથી આંતરડાંને સ્હેજે નુકસાન થયા વિના, રજેરજ કચરો સાફ થઇ શરીર નિર્મળ અને નીરોગી થશે.

ખોરાકમાં મધનો ઉપયોગ અનેક રીતે થઇ શકે: જ્યાં જ્યાં ખાંડ અને ઘી વપરાય છે ત્યાં ત્યાં મધ વાપરી શકાય. દૂધ અને મધ, ભાત અને મધ, રોટલી કે રોટલા સાથે મધ—આ કેટલાક દાખલા છે. મિઠાઇઓ અને મિષ્ટાનોમાં પણ મધનો ઉપયોગ કરવાના નુસખા શોધવાનું ક્ષેત્ર ઘણું રસિક છે.

જેમાં શરીર ઘસાતું જતું હોય અને વજન ઘટતું હોય એવા રોગોમાં તો મધ બહુ ઉપયોગી છે. એમાં રહેલી લેવ્યુલોસ ખાંડ કોષોના રચનામાં ભારે મદદ કરે છે. એ જ રીતે ફેફસાંનાં દર્દો મટાડવામાં પણ મધની જરૂર છે, કારણકે એમાંની ડેક્સટ્રોસ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાઓના નિયમનમાં મોટો ભાગ ભજવે છે.

મધ અને કૉડલીવર ઑઇલનું સરખે ભાગે બનાવેલું મિશ્રણ ચોપડવાથી ગમે તેવા ન રૂઝાતા ઘા કે ગડગુમડ ટૂંક વખતમાં રૂઝાઇ જવાના!

સખત ઠંડીમાં મધ ઠરી જાય છે. એને પીગાળવા માટે વાસણમાં ભરી ને ગરમ પાણીમાં મૂકવું. પણ આ પાણી કદી ૧૪૦ ડિગ્રીથી વધુ ગરમ ન થવું જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ મધ પીગળ્યા પછી, એ તરત જ કાઢી લેવાવું જોઇએ. મધ સીધેસીધું ગરમ કર્યાથી એનાં પ્રજીવકો અને ડાયસ્ટેસ નાશ પામે છે.

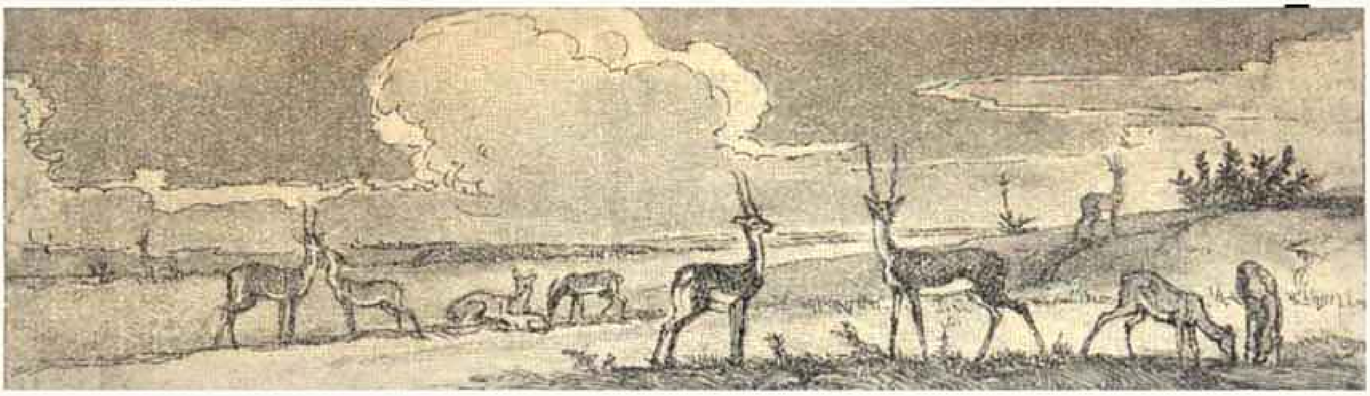
મધ ખરીદતી વેળા હમેશાં વગડાઉ મધને જ પસંદગી અપાવી જોઇએ. એમાં અનેક પ્રકારના સ્વાદ આવે છે. આ સ્વાદોનો આધાર મધપૂડાની આજુબાજુની બાગાયત અને કુદરતી પેદાશ ઉપર રહેલો છે. લીમડાનું મધ સ્હેજ કડુચું તો હોય છે, પણ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ સર્વોત્તમ છે.

રમણલાલ એન્જીનિયર

જેમને સદભાગ્ય મળ્યું નથી—

અજંતાના કલામંડપો મને ખૂબ જ ગમ્યું છે. અજંતાનો ગુજરાતી પ્રજાને આ રીતે સીધો-સચોટ અને સુંદર પરિચય આપવા માટે તમને જેટલો ધન્યવાદ આપું એટલો ઓછો છે. અજંતા જવાનું સૌકોઇને સદ્‌ભાગ્ય હોતું નથી; તેને આ પુસ્તક પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ત્યાં નહિ જવા માટે જરા પણ અસંતોષ સેવવાનું કારણ રહેતું નથી . . . . . .

(એક અંગત પત્રમાંથી) —પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ

હરણાંનું ઝુંડ ત્યાં આરામ લેતું હતું

બધાંથી બેપરવા રહી મોતની પળને પણ અવગણનાર વીર, છતાં આસક્તિનો શિકાર બનનાર

પ્રણયી બાંડો

શ્રાવણ મહિનો હતો. ઘણા દિવસો પછી વાદળાં ફાટયાં હતાં અને સૂર્યનાં કિરણો આંખને હૂંફ આપતાં હતાં. આકાશમાં વાદળાંનાં ગાભલાં વ્યથિત બનીને આમતેમ દોડી રહ્યાં હતાં; જાણે પરાજિત સેના શત્રુના આક્રમણથી ભયભીત થઇને જીવનરક્ષણ માટે ગમે તેમ નાસભાગ કરી રહી હતી. પરંતુ, એ અવ્યવસ્થિત રૂના ઢગલા પોતાની આવી પતિત અવસ્થામાં પણ એટલી શક્તિ ધરાવતા હતા કે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોને તેજહીન કરીને એમના ઉપર એક પ્રકારનો પડદો નાખી, ખેતરોમાં કામ કરનારા, વટેમાર્ગુઓ, અને ખેતરોમાં ભાત દઇને પાછી ફરતી ભતવારીઓ અને એમની ગોદમાં લપાએલાં બાળકોનો શ્રમ અને કષ્ટ હલકાં કરી દેતાં હતાં. ખૂબ ઉકળાટ હતો અને બેચેનીને કારણે પક્ષીઓ સુદ્ધાં દુઃખી હતાં. વૃક્ષો ઉપર કાગડા ને મોર પણ ચાંચ ફાડી હાંફતા હતા. એવે સમયે હું રેતીના મોટા મોટા ઢગલા વાળા મેદાનમાં એક હરણની પાછળ પડયો હતો. હરણાં વર્ષાના દિવસોમાં ઝાડીમાંથી બહાર આવીને આવા મેદાનોમાં આવેલા રેતીના ઢગલા પસંદ કરે છે, એટલે હું સારૂં હરણ ત્યાં મળશે એ આશાએ ગયો હતો. એક મોટું ચક્કર મારીને એક કિનારેથી નીચે જોયું તો સાઠ સીત્તેર હરણાંનું ઝુંડ આનંદથી બેઠું હતું. કેવળ ત્રણ સિપાઇઓ પહેરો ભરતા હતા. એમની ચોકી કોઇ ખજાનાની ચોકી નહોતી અને ત્યાં 'Who comes there'ના ધ્વનિથી આવનારને ચેતવણી પણ અપાતી નહોતી. એ તો એટલા માટે સાવધાન હતાં કે રખેને કોઇ ધોખા-બાજીથી એમના પર ગોળી ન ચલાવી દે. માણસ, વરૂ, કૂતરા અને જરખ સૌ એના પ્રાણના હરનાર હોય છે.

ચોકીદારોની નજર બચાવીને હું એક ગીચ ઝાડી-માં ભરાઇ ગયો અને દૂરબીન માંડીને એ બેઠેલા ઝુંડને ધ્યાનથી નીરખ્યું. કેટલું સુંદર દશ્ય હતું! ઘણાં તો શત્રુઓના ભયથી મુક્ત બનીને આંખો ઢાળી આરામ લેતાં હતાં. કાન પર માખી બેસતી તો કાન પોતે જ હાલી ઊઠતા. કેટલાંક તો અફીણીઓની જેમ ઝોકાં ખાતાં હતાં. બે ચાર હરિણીઓ પોતાના પ્રિયતમોને ચાટતી હતી, અને ચોકીદારો હોવા છતાં પોતે સાવ-ધાન બનીને ચારે તરફ દષ્ટિપાત કરી લેતી. કેટલીક પોતાનાં બાળકોને પ્યાર કરતી હતી અને ચારે તરફ જોતી હતી. સૂર્ય ક્યારેક વાદળાંમાંથી બહાર નીકળતો, ક્યારેક છુપાઇ જતો. ધૂપ અને છાંયની લહરો હરણો-ના એ સુખી કુટુંબ પર થઇને વહેતી હતી. એ કેટલાં સુખી હતાં! કેવાં સ્વસ્થ હતાં! શત્રુઓનો એમને એ વખતે જરાય ભય નહોતો. એમ માનીએ કે એ નિર્દોષ હરણાંઓને પોતાનો પ્રાણ ક્યારેક આપવો પડતો હશે; આ એમનો પશુ હોવાનો દંડ હશે, પરંતુ નરપશુને ય દંડ ભોગવવો પડે છે અને કદાચિત્ અત્યંત ભયંકર દંડના ભાગી બનવું પડે છે. સંસ્કૃતિનો દંડ ક્યાં ઓછો છે?

મારી નજર ત્યારે ઝુંડના એક ખૂણા પર બેઠેલા એક કાળા અવધૂત હરણ પર હતી, જે એ આખાય ઝુંડ પર શાસન કરતો હતો અને જેણે અનેક શિકારીઓને કેટલીય વાર ભૂલાવ્યા હતા. ધોખાથી એકવાર એક

શિકારીએ એના ઉપર ગોળી ચલાવી હતી પણ એનાથી માત્ર એની પૂછડી જ ઊડી ગઇ હતી. ત્યારથી એ પૂછડી વિનાનો કાળો હરણ બંદૂકધારીઓથી ખૂબ ગભરાતો હતો. બંદૂકને અથવા બંદૂકવાળાને જોતાં જ એ સિફતથી સરકી જતો. ગામના કૂતરાઓને તો એ ઉલ્લુ માનતો હતો. એ જાણતો હતો કે એ હરામખોરો ઝડપથી વધારે દોડી શકતા નથી; એટલે જ્યારે એ એનો પીછો પકડતા ત્યારે તો કૂદકાચાલથી જ એ એમને પરાસ્ત કરી દેતો. વરસાદના દિવસોમાં એ હરિયાળા ખેતરો કે ઝાડીઓમાં આવતો જ નહોતો. પોતાના ઝુંડમાં એ બહારના હરણને આવવા દેતો નહિ. અને કદાચિત્ કોઇ હરણ જવાનીના મદમાં છકી જઇને એ બાંડાના પ્રણયવિહારમાં ખલલ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો તો એને બાંડાનાં લાંબાં અણીદાર શીંગડાંનો આઘાત સહન કરવો પડતો. એટલે યુદ્ધમાં તો એ એકલો અને અજેય હતો.

એ ઝુંડમાં બીજાં યે હરણાં હતાં પરંતુ એ સૌ આ બાંડાનું નેતૃત્વ સ્વીકારી ચૂક્યાં હતાં. મારે એ બાંડાને જ મારવો હતો. પરંતુ એની પાસે ગોળીના માર્ગમાં એક હરિણી બેઠી હતી એટલે હું ગોળી ચલાવતાં અચકાતો હતો. થોડી વાર રાહ જોઇને બેસી રહ્યો એટલામાં એક ઘાસ વાઢનારો એ ઝુંડ તરફ જતો દેખાયો. એક પછી એક એમ આખું ટોળું ઊભું થઇ ગયું. આંખો ફાડીને સૌ એની તરફ જોવા લાગ્યા. નાનાં બચ્ચાંઓએ કૂદકા મારી મારીને માતાનું દૂધ પીવા માંડ્યું. એ આદમીની ગતિથી જ એ સમજી ગયાં કે એ તો કોઇ વટેમાર્ગુ છે એટલે ધારી ચાલે પેલા માણુસની ડાબી બાજુએ થઇને મારી સામે થઇને ચાલવા લાગ્યાં. અને બાંડો? ભારે ખુમારીવંતો હતો! એક સુંદર હરિણીના પ્રેમપાશમાં એ ફસાઇ ચૂક્યો હતો. કામાંધ બુદ્ધિભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. પેલી હરિણી પોતે પણ દૂતિ નાયિકા જેવી હતી. ઝુંડથી દૂર જુવારનાં ખેતરો ભણી એ એને લોભાવીને લઇ જતી હતી.

મેં મારી રાયફલ સીધી કરી અને રાહ જોતો ઊભો કે હરણ જરા ઊભો રહે તો નિશાન લઉં. ચારે બાજુ ખેતરમાં માણસો હતા એટલે નાસતા હરણ પર ગોળી છોડવી સલામત નહોતું. પરંતુ ઊભા રહેવા કરતાં એણે માથું ઊંચું કર્યું અને સામેથી એક બીજા હરણને આવતો જોઇ એ એની સાથે લડવા ચાલ્યો. બીજો હરણ પણ અભિમાનથી અકડાઇને એની સામે આવ્યો અને બંનેએ જોરથી ટક્કર લીધી. પછી તો પાછળ હઠીહઠીને જોરથી ટક્કરો થવા માંડી. જો આટલા વેગ અને આટલી શક્તિથી હરણ કોઇ આદમીને ટક્કર મારે તો આદમી એ જ વખતે પૂરો થઇ જાય, પણ એને પોતાની શકિતનું ભાન નથી. માણસોમાં તો એવી ઘટનાઓ રોજ બન્યા કરે છે. બસ થોડા સ્વરૂપનું અંતર છે. શેકસપિયરના મશહૂર નાટક 'ઓથેલો'માં ડૈસડીમોનાની પ્રાપ્તિને માટે રોડ્રીગોએ કેટલો વ્યય કર્યો અને અંતે કેવી રીતે સૌનો અંત થયો!

હરિણી વિજેતાની પ્રતીક્ષા કરતી હતી, અને મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે જે જીતશે તેના ઉપર ગોળી ચલાવીશ. રહી પાપની વાત. તે તો કવિવર અકબરના શબ્દોમાં

> 'ગો રફ્લ ભી કામ કરતા હૈ
> શેર ભી મૌત હી સે ગરતા હૈ.'

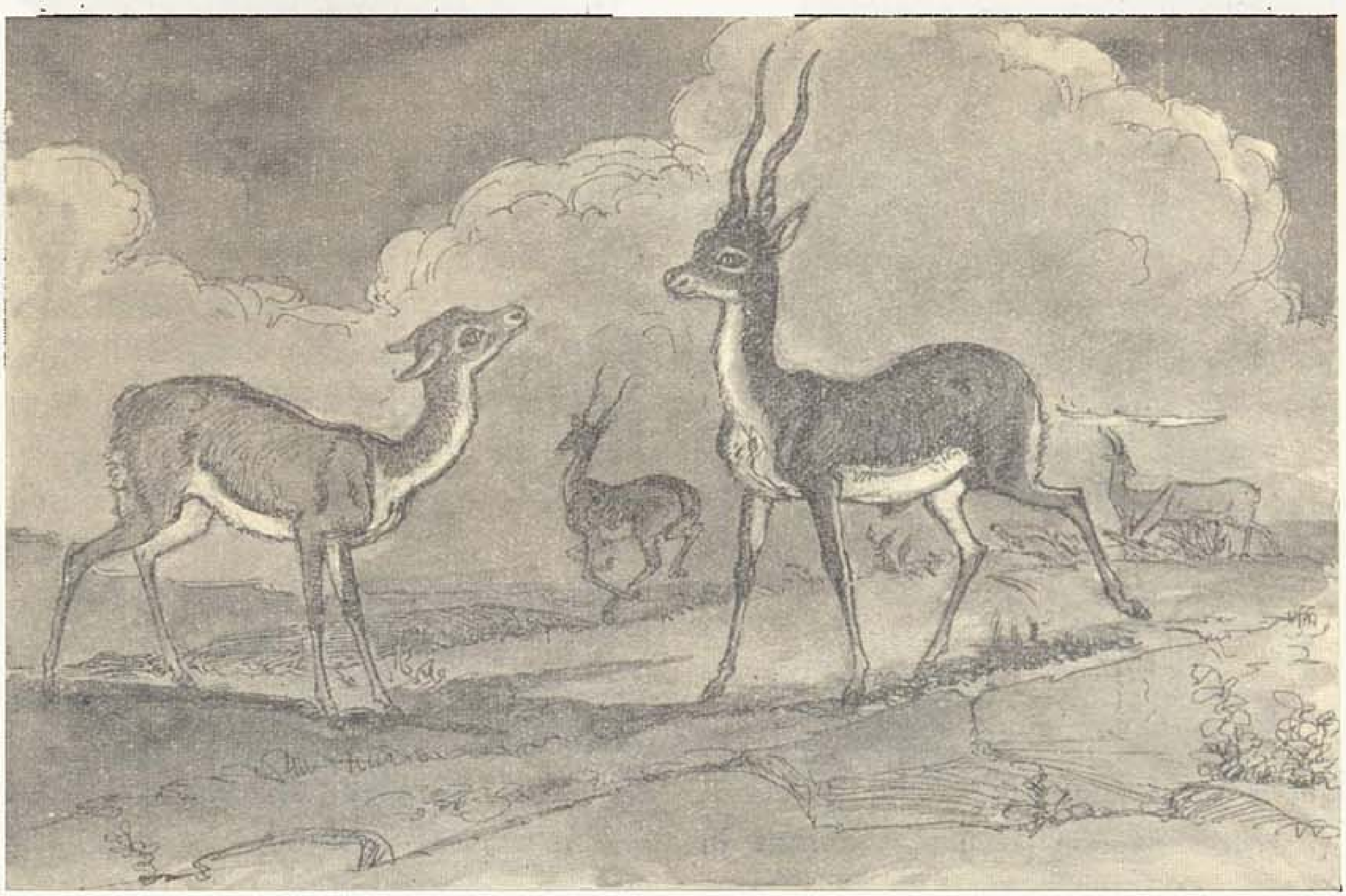
પણ એનું તાત્પર્ય એવું નથી કે હું મારા પાપને—જો એ પાપ હોય તો—ન્યાયયુક્ત માનું છું. જગતમાં સૌથી સહેલું કામ પોતાના કરતૂત માટે બુદ્ધિજન્ય દલીલ આપવાનું છે. ભગવાન રામચન્દ્રે સુદ્ધાં વાલીને છળથી માર્યો હતો, અને જ્યારે વાલીએ એમને મ્હેણું માર્યું તો એમણે વાલીને કહ્યું:

> યાન્તિ રાજર્ષયશ્ચાત મૃગયાં ધર્મકોવિદાઃ ।
> તસ્માત્ત્વં નિહતો યુદ્ધે મયા બાણેન વાનર ॥

અર્થાત્ ધર્મતત્ત્વને જાણનારા મોટા મોટા રાજર્ષિઓ શિકાર ખેલે છે. હે વાનર! એટલે મેં તને યુદ્ધમાં બાણથી માર્યો છે.

હું તો રાજર્ષિને ઠેકાણે પામર માણસ છું, પરંતુ શિકારખેલનને આવશ્યક માનું છું. મારૂં એ વ્યસન છે અને પ્રત્યેક શક્તિશાળી જુવાનને વાઘનો અને ડુક્કરનો શિકાર ખેલવાનું આહ્વાન કરૂં છું.

સુગ્રીવ અને વાલી જેમ એ બંને હરણ યુદ્ધમાં મશગૂલ હતા. શીંગડાં સાથે શીંગડાં ભરાવીને ઘૂંટણોના બળ ઉપર ટક્કર થતી હતી. અંતે બાંડાની જીત થઇ અને બીજો હરણ પૂછડી દબાવીને નાઠો. બાંડો અભિમાનથી આગળ વધ્યો અને છાતી કાઢીને પોતાની પ્રેમિકાના અભિનંદનને માટે કામોન્મત્ત બની ઊભો રહ્યો; ત્યાં તો મારી રાયફલનો ઘોડો ખેંચાયો—

બાંડો અભિમાનથી આગળ વધ્યો અને છાતી કાઢીને પોતાની પ્રેમિકાના અભિનંદન માટે ઊભો

અરરધમ! એનો પડઘો પડ્યો—અરરધમ! સામે બાંડો ઊછળીને પડ્યો; ખૂનની નદી વહેવા માંડી. ગોળી પેટમાં આંતરડાંની પાસે જ લાગી હતી. પેટની બીજી બાજુ મોટું કાણું પડી ગયું હતું. પાસે પહોંચતાં સુધી તો એ બીલકુલ ઠંડો થઈ ગયો. હજી હમણાં થોડા સમય પહેલાં જ બાંડો પ્રેમાસક્ત હતો. પોતાની આગળ એને કોઇનો હિસાબ નહોતો. કામાસક્તિ એ ચીજ જ એવી છે. આસક્તિનો એ પણ શિકાર થયો.

મારી આગળ હવે પ્રશ્ન હતો કે એ હરણને શી રીતે ઉપડાવીને લઇ જવો. સાથે કોઇ નહોતું. પાસેના ગામમાંથી ચમાર આવી શકે એમ હતું, પણ હરણને છોડીને જાઉં શી રીતે? ગીધ તો એને ચપટી વગાડતામાં સાફ કરી નાખે. ટેકરી પર ચઢીને આમતેમ જોયું તો એક માણસ ઢોર ચારતો નજરે પડ્યો. મારી હૅટથી મેં એને મારી તરફ આવવાનો સંકેત કર્યો. સાહેબ ટોપી જોઇને એ દોડી આવ્યો. એણે માન્યું હશે કે કોઈ અમલદાર આવ્યો હશે એટલે હુકમની અવગણનાથી કોણ જાણે શું યે સંકટ આવી પડે. કદાચિત્ એ જ વિચારથી એ દોડતો આવ્યો. પાસે આવીને એણે મને ઝૂકીને સલામ કરી. હું ભારે લજ્જિત થયો. એણે મને સલામ નહોતી કરી, મારી હૅટને કરી હતી. એની આંખોમાં બીક હતી. સંકોચાઇને એ ઊભો રહ્યો. મેં કહ્યું, 'શી જાતના છો?'

'હજૂર, આહીર છું.'

'ભાઇ, આ હરણ ઉપડાવી જવું છે. આ ગામમાં ચમાર મળશે?'

'હા સાહેબ, ચમાર છે.'

'જઇને બોલાવી લાવશો?' મેં પૂછ્યું.

'જાઉં તો ખરો પણ મારાં ઢોર વિખેરાઇ જશે.'

'અરે તારાં ઢોર આ બાજુ કરીને જા' મેં કહ્યું.

'સારૂં હજૂર જાઉં છું.'

થોડી વારમાં એ આહીર એક ચમારને સાથે લઇને આવ્યો. ચમારે આવીને સલામ કરી અને પોતાનું કામ કરી મારી સાથે ચાલવા માંડ્યું.

પરસેવાથી રેબઝેબ થઇને હું આગળ આગળ ઘર ભણી ચાલતો હતો અને પાછળ ચમાર આવતો હતો.

બેચાર વાતોથી એણે મને પોલિસવાળાઓ કરતાં જુદા સ્વભાવનો આદમી ધારીને ખૂબ નમ્રતાથી કહ્યું, 'હજૂર, હું તો એમને એમ પણ આવત, મને નકામી લાતો શા માટે ખવરાવી?

ચોંકીને મેં કહ્યું, 'કોણે લાતો ખવરાવી ને કોણે મારી?'

ચમારઃ હજુર, પેલા માણસે મારી, જે મને બોલાવવા આવ્યો હતો.

મેં કહ્યુંઃ કેમ?

ચમારઃ મેં કહ્યું કે ભેંસ પીવડાવીને આવું છું, એટલે કહ્યું એ નહિ ચાલે. ચાલ, કોઇ મોટા હાકેમ આવ્યો છે. વાર લાગશે તો લજ્જા લેવાઈ જશે.

મેં કહ્યુંઃ મને હજૂર ન કહીશ. ભાઇ, હું તો તને મજૂરીએ લઇ જાઉં છું.

ચમારઃ ના હજૂર, હું તો વેઠે આવું છું.

મેં કહ્યુંઃ નહિ વેઠમાં નહિ; મજૂરીએ. મને શોક થાય છે કે તારે નાહકનું વેઠવું પડયું.

ચમારઃ અરે હજૂર, અમારા ઉપર એવી તો વીત્યા જ કરે છે.

મેં કહ્યુંઃ મને બહુ દુઃખ થાય છે. પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખો અને હિંમત બાંધો ત્યારે જીવાશે. શેર અને બકરીની દોસ્તી ન હોય. તમે લોકો બકરી બનીને ન રહેશો.

ગામડિયાઓની સ્થિતિ પર કટાક્ષ કરવો, એમના અજ્ઞાનને ગાળો ભાંડવી, સમજ્યા વિના કોઇ મન્તવ્ય સ્થિર કરવું અથવા સાંભળેલી વાતો ઉપર સિદ્ધાંત રચવો એ મોટી ભૂલ છે. ઘાયલની ગતિ ઘાયલ જાણે. ગામડિયાઓની સ્થિતિ જાણવા માટે એમની મનોદશા અને મનોવૃત્તિ સમજવાં અનિવાર્ય છે. પાણી પીવા માટે બાજને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરવું પડે છે અને પોતાની પાંખો સંકેલીને બેસવું પડે છે. સુધારકો અને હિતેચ્છુઓનું પણ એ જ કર્તવ્ય હોવું જોઇએ કે એમની અને ગામડિયાઓની વચ્ચે જે એક ખાઇ છે તે પૂરી દે અને ગામડિયા બનીને એમના હિતની ચિંતા કરે. ચમારની મનોવૃત્તિથી તો ભણેલા લોકોને શરમ આવવી જોઇએ.

શીંગડાં અને ચામડું પોતાને ખભે મૂકીને ચમાર મારી પાછળ આવતો હતો અને પોતાનાં દુઃખ રોતો હતો. હું 'હા' 'હું' કરતો કરતો પ્રકૃતિનિરીક્ષણ કરતો ચાલતો હતો. જુવાર અને બાજરીનાં ખેતરો એકએક ગજ વધીને ઊભાં હતાં. હરિયાળીનો પાર નહોતો. પૂર્વના પવનના હિલોળાથી ખેતરો ઝૂલતાં હતાં, જાણે ધીરૂં નાચતાં હતાં. બેચાર સૂકાએલા છોડ નિર્જીવ બનીને સૂકાઇ ગએલા પડયા હતા. મરેલા માણસ કરતાં એમની અવસ્થા સારી હતી. આગળ જતાં માર્ગમાં એક આંબાનું ઝાડ આવ્યું અને અમે બંને થોડો આરામ કરવા રોકાયા. રાયફલને નીચે મૂકી અને છાયામાં આમતેમ જરા ટહેલવા લાગ્યો. ચમારને ચલમની તલબ લાગી હતી એટલે એ પાસેના ખેતરમાં દેવતા લેવા ગયો. દેવતા લાવી, ચલમ ભરી એણે બેત્રણ ફૂંકો મારી ન મારી ત્યાં એક પરિચિત લાલા નોકરને માથે ઘીની એક કુપ્પી મૂકાવીને એ જ ઝાડ નીચે આવીને રોકાયા. તડકા ને પરસેવાથી પરેશાન હતા. રોકાવું પડયું પણ હરણનું દૃશ્ય તેમને માટે અસહ્ય હતું. મોઢું ફેરવીને નમસ્કાર કર્યા ને એક લાંબો નિસાસો નાખીને દયાસૂચક મુખાકૃતિથી કહેવા લાગ્યા, 'પંડિતજી, તમારામાં બધા ગુણ છે; બસ આ એક શિકારની લત બુરી છે. બ્રાહ્મણ થઇને આ જીવહત્યા કરવી વાજબી નથી.'

મેં કહ્યુંઃ સારૂં થયું આપ મળ્યા. આપના જેવા પ્રશંસક મને ઘણા નથી મળતા. આ એબ હોય તો કંઇ બુરી વાત નથી. લેણદેણ વખતે વ્યાજ લેવામાં આવે તો આપ જરા યે ભીંજાતા નથી; આવા દયાળુ આપ કયારથી બની ગયા?

લાલાઃ ગમે તે હો પંડિતજી, આ નિર્દોષ હરણને મારવો નહોતો.

મેં કહ્યુંઃ ઠીક છે લાલા. હું મારી જાતને હિંસાથી મુક્ત નથી માનતો; પણ આ પાપને મારે માથે નાખનારા તમે તો નહિ જ, કે જે રાતદિવસ વ્યાજની ચિંતામાં ડૂબ્યા રહો છો. વારૂ, એ કહો કે ગાયના ભક્ષકને મારનાર પાપી કે ધર્માત્મા?

લાલાઃ ધર્માત્મા. હું જાણું છું કે તમે ઘણા વાઘ માર્યા છે. પંડિતજી, આપની નામના ખૂબ છે પણ હરણ ન મારશો.

મેં કહ્યુંઃ લાલા, હું વાઘ મારીને લોકોની દૃષ્ટિમાં

ધર્માત્મા બનવા નથી માગતો. જો શિકારખેલન પાપ હોય તો હું પાપી છું. ગાયની રક્ષા કરવી એ ધર્મ છે. ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ખલેલ કરનાર હું કોણ ? પણ લાલાજી, એ તો કહો કે હરણને મારનાર વધારે પાપી કે માણસને મારનાર ? પાપી બંને છે, પણ હિંસા-હિંસામાં ભેદ છે.

લાલા: માણસને મારનાર ઘોર પાપી છે.

મેં કહ્યું: તો લાલા, તમે તો આદમીનો શિકાર ખેલો છો. અને હું તો વાઘ, સુવર, હરણનો શિકાર કરું છું; સાથે સાથે કિસાનોના આશીર્વાદ પણ લઉં છું.

લાલા: તમને જીતવા મુશ્કેલ છે.

મેં કહ્યું: તો એનો ઇલાજ નથી.

આ વાર્તાલાપ પછી લાલાએ ચાલવા માંડ્યું, મેં મારો રસ્તો પકડ્યો. વાતોથી ચમાર ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો, 'પંડિતજી એ વાણિયો તો કસાઇ છે'

મેં એ ચમારની વ ત પર ધ્યાન ન દીધું. મને દુ:ખ થયું કે મેં અમસ્તા જ આવેશમાં આવી જઇને બિચારા વાણિયાને ખરી ખોટી સંભળાવી. એ વાણિયો બિચારો હિંસા અને અહિંસાના ગહન તત્ત્વને શું સમજે ? એ શું જાણે કે ક્યારેક હિંસા પણ અહિંસા હોય છે ? એ શું જાણે કે ગાયમાં જ્યારે કીડા પડે છે ત્યારે ગાયને બચાવવા એ કીડાઓ મારવા પડે છે ? અને સાધારણ માણસ પાસેથી એ આશા કરવી મુશ્કેલ છે કે હિંસાનો અર્થ માનસિક કષ્ટ પણ થાય છે.

આ જ વિચારોમાં મેં ઘર સુધીનો રસ્તો પૂરો કર્યો. ખેતરે આવીને ચમારે પૈસા આપી દીધા અને આરામ ખુરશી પર પડ્યો. જમણી બાજુથી છોકરીના ગીતનો અવાજ કાને અથડાયો. વાદળાં ઘેરાયાં હતાં. વાદવિવાદના દુ:ખને ભૂલી ગયો અને ઘણી વાર સુધી ઝૂંપડીમાં બેઠાં બેઠાં મલ્હારનો આનંદ લૂટયો:

> 'ઝુકિ આરે બદરા, બરસિ આરે મેહ!
> કૌનકી ભીંજે આલી ચૂંદારી,
> ઔર કૌનકી મિરગુલ પાગ?—ઝુકી આરે૦

શ્રીરામ શર્માના હિંદી ઉપરથી અનુવાદક **કિસનસિંહ ચાવડા**

ઇ.સ.ના જે વર્ષના આંકડાને ચારે ભાગતાં કાંઇ શેષ વધતી નથી તે વર્ષમાં ફેબ્રુઆરી માસના ઓગણત્રીસ દિવસ હોય છે એમ સૌ માને છે; પરંતુ જે સાલમાં તે સૈકો બદલાતો હોય (જેમકે ૧૫૦૦, ૧૭૦૦ કે ૧૯૦૦) તે સાલના વર્ષના આંકડાને ચાર વડે ભાગતાં શૂન્ય શેષ રહે તોપણ તે વર્ષે તો ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસ જ રહે છે. માત્ર ૪૦૦ વડે ભાગતાં જેમાં શૂન્ય શેષ વધે તેમાં જ ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ આવે છે.

વરસની પહેલી તારીખે જે વાર હોય છે તે જ વારે વરસનો છેલ્લો દિવસ આવે છે. અધિવર્ષ (Leap year) હોય તો એક દિવસનો ફેર પડે છે.

'અધિવર્ષ' (Leap year) સિવાયનાં વર્ષો દરમિયાન, જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે જે વાર હોય છે તે જ વારે ઑક્ટોબરની પહેલી તારીખ આવે છે તથા ફેબ્રુઆરી, માર્ચ અને નવેમ્બરની પહેલી તારીખો પણ એક જ વારે આવે છે.

—ત્રિભુવન વી. હેમાણી

*

ચેકોસ્લોવાકિયામાં હજામતની પતરીઓ યે કાચની બની છે ને વળે છતાં ભાંગે નહિ એવા મોટરના કાચ હવે ત્યાં સાધારણ થઇ પડ્યા છે. અમેરિકાએ તો ન્યૂ યૉર્કની રીઆલ્ટો ઇમારત આખી કાચની જ બાંધી છે.

*

આપણા કાન ઝડપી શકે તેથી યે મંદ અવાજનાં આંદોલનો આંગળાંનાં છેડાથી પામી શકાય છે એમ એક અમેરિકન વિજ્ઞાનીનું કહેવું છે. એ સંબંધેના તેના અખતરા ચાલુ છે ને તે સંપૂર્ણ થયે બહેરાંઓ પર એક નવો આશીર્વાદ ઊતરશે.

*

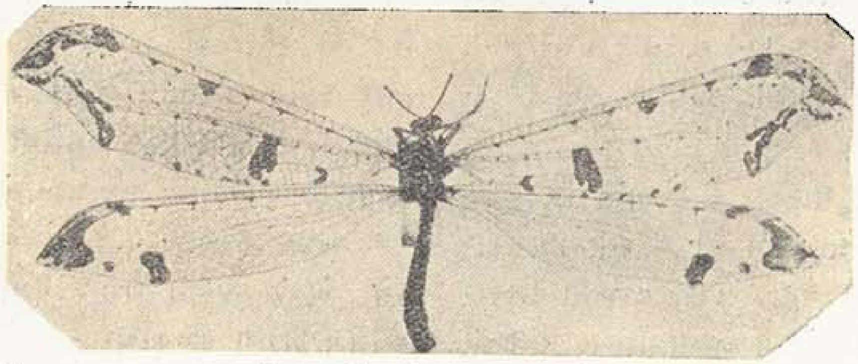
સફરજનમાં આર્સેનિક અને ફૉસ્ફરસનાં તત્ત્વો હોઇને તે ખાવાથી શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી રક્તક્ષય વગેરે રોગો ઉપર તે ઘણું જ ઉપયોગી છે. તાજાં અને કાચાં (પકાવેલાં નહિ)ફળ ખાવાથી વધારે ઉત્સાહ અને તાજગી મળે છે.

*

અમેરિકામાં મુત્સદ્દીગીરીનું શિક્ષણ આપવાની શાળા ઊઘડી છે, તેમાં આખી દુનિયામાંથી આવેલી ઢગલાબંધ અરજીઓ-માંથી પસંદ કરાએલા માત્ર ૧૪ વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય મુત્સદ્દીગીરીનું શિક્ષણ અપાઇ રહ્યું છે. રાજનીતિના ગૂંચવણભર્યા અનેક પ્રશ્નોના શિક્ષણ ઉપરાંત જુદાજુદા દેશોના કાયદાઓ, ખાસીઅતો, રાજવહીવટ વગેરેનો તેમાં અભ્યાસક્રમ રખાયો છે.

જંગલવાસી જીવસૃષ્ટિ વિષે લખાતી લેખમાળા 'વનવગડાનાં વાસી'નો આગળ હપતો

કીડીનો કાળ-ભૂવો

ઍન્ટ લાયન ફ્લાય હઠીલા વાણિયાને હૂબહૂ મળતું 'ભૂવા'નું પુખ્ત સ્વરૂપ

'ભૂવા, ભૂવા, તારા દરમાં કીડી ખાતર પાડે છે. કૅાશ કૅાદાળી લઇને વ્હેલો આવજે...' ઘણી જગાએ—ભીંતના પાયામાં, વાડના મૂળમાં, ઝાડની છાયા હેઠળ, ટેકરાની ઓથે, અવાવરૂ મકાન કે ખંડિયેર વચ્ચે ઉઘાડમાં, જમીન પર અસંખ્ય નાની નાની 'ગળીઓ' જોવામાં આવે છે; સપાટ ઢળતી બાજુઓ: ઉપરથી પહોળાં મોં: અંદરથી સાંકડી થતી જાય: ભમરડાનો આરવાળો છેડો ધૂળમાં દબાવતાં જેવો ખાડો પડે તેવા આકારની આ ગળીઓ તે ભૂવાનાં 'દર'.

શહેરમાં કોઇ આવી રમત રમતું હશે કે કેમ તેની મને ખબર નથી, પણ ગામડાંમાં તો આવાં 'દર'થી રમવાનો છોકરાંનો નિત્યનો વ્યવસાય થઇ પડ્યો છે. જ્યાં ભૂવાનાં દર દેખાય ત્યાં બેચાર છોકરાં ભેગાં થઇ બેઠાં હશે. રમતમાં, એકાદ રખડતી કીડી પકડીને છોકરાં દરમાં મૂકે. પછી સાદ કરે કે, 'ભૂવા, ભૂવા, તારા દરમાં . . . . .' એમનો સાદ સંભળાયો હોય તેમ દરના તળીએ ભરાઇ બેઠેલો ભૂવો, કીડી અંદર પડી કે તરત રેતમાંથી મોં બહાર કહાડી એને પકડી લે. ઘણી ક્રૂર રમત ગણાય, પરંતુ કેવળ વિલક્ષણતાનો અનુભવ લેવામાં જ મશગૂલ બાળકોને, આવો કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરવાની પડી નથી હોતી. એમના બોલાવવાથી ભૂવો દોડી આવે, એ જ એમના મનથી મોટી વાત. એમાં જ એમનો અજબ આનંદ.

આવા આનંદનો ઉત્પાદક, પશુપંખી સૌની નજરે પડે તેમ અરક્ષિત ઉઘાડાં બારણાંવાળાં દર બાંધવાની હિંમત કરનાર નફ્ફરો 'ભૂવો' જાતે પણ અજબ જંતુ છે. ભૂલ્યો. એ જાતે 'જંતુ' નથી પણ જંતુનું બચ્ચું[1] છે: જંતુનો પૂર્વાવતાર છે. એનું ઓળખાણ કરવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય. ભૂવાને સ્વેચ્છાએ બોલાવી શકનાર બાળકોના જેવો અનિર્વાચ્ય આનંદ કદાચ આપણને નહિ આવે: છતાં આ વિચિત્ર પ્રાણીના જીવનનું રહસ્ય જાણવાનો શ્રમ નિષ્ફળ તો નહિ જ નીવડે.

ભૂવો (બીજું નામ ઘુઘુ) એટલે Ant-Lion 'કીડીનો સિંહ'.[2] એ પરથી પૂર્ણાવયવવાળા એના સ્વરૂપને Ant-Lion Fly નામ આપવામાં આવ્યું છે. આપણા પરિચિત હઠીલા વાણિયા અને આ ઍન્ટ લાયન ફ્લાય બધાં એક જ વર્ગ[3]—જેની પાંખો, આડી ઊભી અનેક નસોની ગુંથણીવાળી જાળીની બનેલી છે, તે—ના 'જંતુ' છે. ઍન્ટ લાયન ફ્લાય સ્વભાવે નિશાચર હોવાથી ભાગ્યે જ આપણી નજરે ચડે છે: એનું નામ જ એના બચ્ચાના નામ પરથી પડ્યું છે, એ એની અજ્ઞાત દશાનો પુરાવો છે. એથી ઉલટું આ બચ્ચાની વિચિત્ર જીવનચર્યા ડગલે ડગલે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એથી પ્રથમ એનો પરિચય કરીએ એમાં કશું ય અજુગતું નથી.

૧ ઍ૦લા૦ફ્લાયની માદા સૂકી માટી કે ધૂળમાં

---

૧ Larva

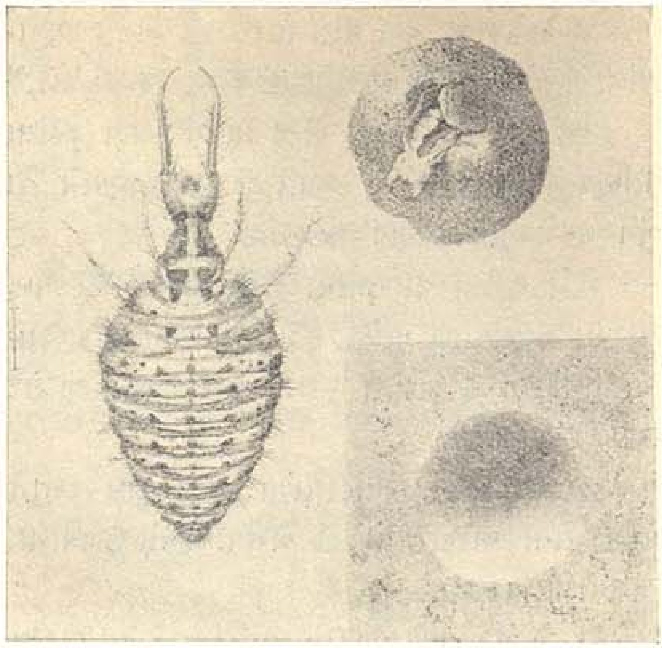
૨ આપણે ત્યાં 'માખીનો વાઘ' હોય છે તેમ. માખીઓ પકડી ખાનાર આપણો આ 'વાઘ' જાતનો અષ્ટપદ-કરોળિયો છે: જ્યારે કીડીનો 'સિંહ' ભૂવો, ષટ્પદ-જીવડું છે.

૩ Neuroptera. આ વર્ગમાં ભૂવાનું ગોત્ર Myrmeleonidae નામે ઓળખાય છે.

છૂટાં છવાયાં ઈંડાં[૪] મૂકે છે. આ સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે જ્યાં વરસાદની હરકત ન હોય. કારણ ઈંડામાંથી નીકળેલા કીડા (ભૂવા)ને ભીની માટીમાં 'દર' બનાવવું ફાવતું નથી. એટલે જ આવાં દર મોટે ભાગે કશાકના ઓથે હોય છે, જોકે અનેક વખત, જ્યાં ઘાસના તરણાનોય આશરો નથી હોતો, જ્યાં ઢોરઢાંખર બકરાં ઘેટાંનો સતત અવરજવર હોય છે એવા ખુલ્લાં મેદાનમાં પણ ભૂવાનાં સેંકડો દર મારા જોવામાં આવ્યાં છે.

૨ ઈંડામાંથી નીકળેલો કીડો (બચ્ચું) એ જ 'ભૂવો'. એનો દેખાવ ભારે બિહામણો. માંકણ જેવો ચપટો, નાનો, ઘઉં જેવડો, દૃઢ કઠોર દેહ. પહોળું ચપટું માથું. લાંબાં દાતરડાં પેઠે વાંકડીઆં સાણસા જેવાં બે ભયંકર જડબાં. મોં ભૂંગળી જેવું: એના વડે શિકારનું માંસ સહેલાઈથી ચૂસી પી શકે છે. ભૂવો શિકારને ચાવી ખાતો નથી કારણ એનાથી માત્ર પ્રવાહી ખોરાક જ પચાવી શકાય છે. એટલે જ એને મલોત્સર્ગનો કોઈ બાહ્ય માર્ગ કે છિદ્ર (દ્વાર) નથી! ભૂવાને પગ હોય છે પણ એનાથી બરાબર ચલાતું નથી: એટલે જ એ દર બનાવી અંદર ભરાઈ, શિકારની રાહ જોતો રામભરોસે બેસી રહે છે; ચાલવાનું કરે તોય પાછળ પાછળ અવળો ચાલે: એની આ શક્તિનો સફળ ઉપયોગ એ દર બનાવવામાં કરે છે.

ઈંડાંમાંથી નીકળ્યો કે તરત જ ભૂવો દર કરવાની તજવીજમાં પડે છે. ઝીણી બારીક રજકણોવાળી રેશમ જેવી સુંવાળી ધૂળવાળું સ્થળ પસંદ કરી, તેમાં ભૂવો પાછળપાછળ ગોળ ને ગોળ ભમવા માંડે છે. ભમતો જાય તેમ એના ચપટા શરીરથી રેતમાં ચાસ પડતા જાય. આ ચાસ વચ્ચેની ધૂળ એના પાવડા જેવા પહોળા માથાથી બહાર ફગાવતો જાય. આમ ઉપરથી કૂવો ગાળતો એ રેતમાં ઊંડો ઊતરે છે. મથાળે જમીનની સપાટીમાં એકાદ ઇંચ પહોળું. અંદર જતાં ઢળતી પાળવાળું, અરધો પોણો ઇંચ ઊંડું દર (કૂવો) તૈયાર થયું એટલે ભૂવો, માત્ર જડબાંનો ચીપિયો બહાર રાખી બાકીનું શરીર એને તળિયે ધૂળમાં છુપાવી બેસે છે. ભૂલેચૂકે કોઈ જીવડું ભમતુંભમતું દરની ધાર પર આવ્યું

ભૂવો ભૂવાનાં દર

તો એનું આવી બન્યું સમજવું. કૂવાની પાળ પર આવતાં જ એ અંદર ગબડી પડે છે. એની લીસી બાજુ પરથી ઉપર ચડી બહાર નીકળી શકતું નથી. ઢાળ પરથી લપસતું તળિયે પહોંચે ન પહોંચે ત્યાં તો કાળમુખ ભૂવો એનાં રાક્ષસી જડબાંમાં જકડી લે છે અને પછી એના મોંની સોય જેવી તીક્ષ્ણ નાળ એના શરીરમાં ઘોંચી અંદરનો બધો માંસ રસ ચૂસી પીને ખાલી ખોખું ફગાવી દે છે. આવો ભોગ ઘણે ભાગે તો કીડી, દરેક જગ્યાએ માથું મારવાના એના સ્વભાવને લીધે થઈ પડે છે. એથી જ એનું 'કીડીનો કાળ' એવું સાર્થક નામ પડયું છે. કોઈ કોઈ મોટાં જીવડાં સપડાય છે તો તે નાસી છૂટે છે.

પણ દરરોજ કીડીઓ આવે અને ભૂવો મોજ કરે એવું બનતું નથી. કદીકદી એને 'કડાકા' યે કરવા પડે છે. છતાં ભૂવા છે પણ એવા તપસ્વી કે આઠે દિવસે એકાદ કીડીમંકોડી મળે તો પણ એમનાં પારણાં આકંઠ તૃપ્ત કરનારાં નીવડે છે.

૩ ખાતો જાય અને વધતો જાય. ખાતાંખાતાં ધરાય અને વધી રહે એટલે ભૂવો રેશમનો કોશેટો બનાવી અંદર 'યોગનિદ્રા' લે છે. શત્રુઓથી જતન કરવા કોશેટાને રેતના કણ, ઘાસ, તણખલાં, કચરો વગેરેમાં રગદોળે છે. કારણ આ કોશેટા પતંગિયાં પેઠે ઝાડ પર સુરક્ષિત ચોંટેલા કે લટકતા નથી હોતા પણ જમીન પર ધૂળમાં અરધાપરધા દબાએલા ઉઘાડા પડયા રહે છે.

૪ ઈંડામાંથી પૂર્ણ અવયવવાળું જીવડું થતાં વચ્ચે ત્રણ ચાર અવતાર લેવા પડે છે. આ ગાળો એક વર્ષ જેટલો હોય છે.

૪ કોશેટામાં પંદર વીસ દિવસ રહે એટલે ભૂલામાંથી સંપૂર્ણ અવયવવાળુ બનેલું જીવડું બહાર નીકળે છે.[૫]

આ પુષ્ટ શરીરવાળુ ઍન્ટ લાયન ફ્લાય હઠીલા વાણિયાને હૂબહૂ મળતું આવે છે. અજાણ્યાને તો બંને વચ્ચે ભેદ જણાય જ નહિ.

એને હઠીલા વાણિયાના જેવી ચાર મોટી પણ સરખી, જાળીવાળી પાંખો. રંગે મેલી—અનાકર્ષક. કોઇ કોઇની કાળા કે બદામી રંગના પાસવાળી. આશરે દોઢેક ઇંચ લાંબી.

છ પગ. ટૂંકા. રુંવાંટીવાળા. માત્ર કોઇ વસ્તુને પકડી તેના આધારે વળગી બેસવા પૂરતા ઉપયોગી. ચાલવામાં નકામા.

દેહ પોચો, લાંબોઃ હઠીલા વાણિયા જેવો.[૬] રંગ ઘેરો કાળો. વિવિધરંગી નહિ. મોંઃ ચાવવાની સગવડવાળું[૭]. આહારઃ જીવાત. મૂછો નાની, છેડેથી જાડી.

સરળતાથી સમજાય તે પૂરતો મેં antennae માટે 'મૂછો' શબ્દ યોજ્યો છે. વાસ્તવિક તો જીવડાંનું આ વિશિષ્ટ અંગ શ્રવણ એમના સ્વાદ—ગન્ધ—સ્પર્શાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ગરજ સારે છે. પશુઓને antennae નથી હોતી પણ મૂછો જ હોય છે. એમાં આવી વિવિધ જ્ઞાનગ્રાહકતા નથી હોતી છતાં બિલાડી, વાઘ વગેરે હિંસ્ર પશુઓની મૂછો સ્પર્શજ્ઞાન કરાવવા ઓછાવત્તા અંશે સમર્થ હોય છે.[૮]

સ્વભાવે નક્તંચર એટલે આખી રાત ભમ્યાં કરે. ઘણી વેળા વીજળીના તેજથી ખેંચાઇને ઘરમાં પણ ઊડતા પેસી જાય. બાકી આખો દિવસ ખેતરમાં ઘાસમાં ભરાઇ બેસે. આપણે ખેતરમાં ભમતા હોઇએ તો અહીંથી ઊડી ત્યાં બેસતા નજરે પડે ખરા. ઉનાળો અને ચોમાસું એ બે એમના સ્વચ્છંદ ભ્રમણની ખાસ ઋતુઓ છે.

એમની ઊડવાની ગતિ અત્યંત ધીમી છે એટલે ધારીએ તો હાથે પકડવાનું પણ સરળ છે. માત્ર આમ પકડતાં એમના શરીરમાંથી આપણા સ્પર્શયોગે નીકળતા એક પ્રકારના ગંધનો ભોગ થવું પડે. કોઇનો ગંધ સામાન્યરીતે અનુકૂળ કે અનુદ્વેગકર તો કેટલાકનો અત્યંત તીવ્ર ઉત્કટ અને અસહ્ય હોય છે.

ભૂવા ગરમ દેશના વતની છે. ભારતવર્ષમાં એમની અનેક જાતો થાય છે; થતી હશેઃ કારણ એમની નૈશવૃત્તિને લીધે એમની જીવનચર્યા વિષે મનુષ્યનું જ્ઞાન હજુ અધૂરૂં અત્યંત ઓછું છે. એને લીધે આ જંતુની વિવિધ જાતોના વર્ગીકરણનું કશું ઠેકાણું નથી. આપણે ત્યાં ઠેરઠેર નજરે પડતી વ્યાપક જાતને Myrmeleon Singulare કહે છે.

હવે જ્યારે ફરવા જાઓ ત્યારે જમીન પર હઠીલા વાણિયાનાં ઘર તપાસજો. દરની ધૂળ હથેળીમાં લઇ આસ્તેઆસ્તે ચાળતાં અંદર ઘઉંના દાણા જેવડો 'ભૂવો' દેખાશે. જોવા જેવું પ્રાણી છે.

---

૫ આ રીતે, પતંગિયાં પેઠે ભૂવાને પણ ચાર અવતાર લેવા પડે છેઃ ઈંડું, ભૂવો, કોશેટો અને જીવડું.

૬ ગોકળગાય, મામાની ગાય વગેરે (Beetles)જેવો બરડ નહિ.

૭ Mandibulate; ભૂવાનું, કાણું પાડવાની અને ચૂસવાની સગવડવાળું, નળી જેવું.

૮ ઘણી વખત મદારીઓ પાસે 'મૂછોવાળો' નાગ જોવામાં આવે છે. આસ્તિક હિન્દુઓ માને છે કે, સો વર્ષની ઉમરનો થાય ત્યારે નાગને મૂછો ઉગે છે. આવો નાગ નજરે પડે તો ભારે પુણ્ય થાય. આ વહેમનો લાભ લઈ, 'મૂછોવાળા' નાગનાં દર્શન કરાવી, શ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓ પાસેથી મદારીઓ યથેચ્છ નાણાં ઓકાવે છે. આ ચોકખી ઠગાઇ છે. નાગ (તેમજ કોઇ પણ સર્પ અને સરીસૃપ) ને 'મૂછો' હોતી જ નથી મદારી લોકો નાગના નસકોરામાં કાણું પાડી, તેમાં (ઊંટના નાકમાં નાથને બદલે લાકડાની માંકડી ઘાલે છે તેમ) ઘોડાના પૂછડાનો કે ભૂંડનો જાડો વાળ ઘાલી રાખે છે. આવો વાળ છેટેથી જોતાં સાચી મૂછ જ લાગે. વળી ડરને લીધે નાગને હાથમાં લઇ કોઇ ખાતરી કરી શકતું નથી. કોઇ હિંમતવાળો નીકળ્યો તો "આ તો દેવતાઇ નાગ છે. અમારા સિવાય કોઇ એને હાથ લગાડે તો મહાન પાપ લાગે," વગેરે કહી, મદારીઓ હાથ પણ અડકાડવા દેતા નથી. બાકી 'નાગની મૂછો' એ કેવળ ગલત છે.

અખાડો .... (અનુસંધાન આગળ પાન ૫૯૨ થી)
સંપૂર્ણ હોવા છતાં પાછળથી કોઇ જાતના રોગ વિકારને પરિણામે અંગોમાં અપૂર્ણતા આવી હોય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો અરધી રહી ગઈ હોય, તે અપંગ દશાને વ્યાયામદ્વારા સુધારી, જડ અંગોમાં રક્તાભિસરણથી ચેતન આણવું એ બીજી.

૪

આ કાગળ મુંબાઇથી ભાઇ રતિલાલ શાહે લખ્યો છે. સ્થળસંકોચને લીધે એ આવતા અંકમાં લઇશ.

સુસંહત શરીરનો આદર્શ ચર્ચતો

અખાડો

જેમાં યુવાનો માર્ગદર્શન મેળવે છે

નિરીક્ષક · હરિનારાયણ આચાર્ય

'અદ્‌ભુત સ્વાસ્થ્ય, પ્રચંડ શક્તિ અને લોકોત્તર સૌન્દર્ય કેવળ બુદ્ધિમાન અને વિવેકી પુરુષોને જ શોભે છે. અધમ મનોવૃત્તિ અને વિષયોપભોગમાં સબડતા પામર જીવો એ બધાના અધિકારી નથી. આવી જડ વ્યક્તિઓને તો મુડદાલ નમાલાં શરીર જ છાજે. એમની કાયા એટલે બંને મ્હોં ઉઘાડાં હોય એવો ટપાલનો કોથળો: ઉપરથી ખોરાક અંદર નાખ્યો, નીચેથી મળ રૂપે નીકળી ગયો. કચરાપટ્ટીની પેટી કે ગટરનો નળ જ સમજોને? મ્હોં અને વાણી માત્રથી એ મનુષ્ય રૂપે ઓળખાય છે. બાકી તો અધમમાં અધમ, તિરસ્કૃત પશુથી પણ એ નીચ છે.' —લીઓનાર્ડો ડ વિન્ચી

વ્યાયામનાં વિવિધ અંગોની ચર્ચા માગતા ચાર પત્ર મારી પાસે પડ્યા છે. એમાંના કેટલાક વિષયો આજ સુધીમાં કુમારમાં ચર્ચાયા છે. બાકી રહેલો ભાગ નીચે આપ્યો છે.

માંડળથી ભાઇ રતિલાલ મફાભાઇએ સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને વ્યાયામને લગતી કેટલીક માહિતી માગી છે. જો પ્રજનન કર્મ પૂરતી બંનેની વિશેષતા લક્ષમાં રાખીએ તો બીજી રીતે સ્ત્રી અને પુરુષના શરીરનાં સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિનાં ઉત્પાદક સાધનોમાં ભેદ ન હોવો જોઇએ, એ વાત મેં પાછલા લેખોમાં સારી પેઠે ચર્ચી છે. રોગોનો પ્રતિકાર કરવામાં પણ શારીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવો લિંગભેદ કશા જ ઉપયોગનો નથી. સ્ત્રીઓમાં આજે સ્વાભાવિક મનાતો રોગ-પ્રદર-પણ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિનું જ પરિણામ છે. સ્ત્રીઓનાં આહારવિહાર કુદરતી થાય, એમનું શરીર સબળ ઘડાય અર્થાત્ સ્ત્રીઓ પૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે તો જનનેન્દ્રિયની કોઈ પણ જાતની શિથિલતા કે રૂગ્ણાવસ્થા સંભવે નહિ.

૨

બીજા કાગળમાં ભાઇ રવિશંકર ભટ્ટે ગામ જવારજ (ભાલ)થી 'લંગોટ' વિષે છ પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. લંગોટની આવશ્યકતા—અનાવશ્યકતા વિષે હું લખી ચૂક્યો છું. અમુક રોગોમાં એની આવશ્યકતા સ્વીકારી શકાય. બાકી તંદુરસ્ત માણસે લંગોટ પહેરવો નિરર્થક છે. લંગોટ બાંધવાથી જ 'બ્રહ્મચર્ય' પળાય, એ વાત સાચી નથી. કારણ, વિષયવાસના પર નિર્બંધ તો મનોવૃત્તિ જ મૂકી શકે છે: લંગોટ જેવાં એકલાં બાહ્ય સાધનો નહિ. લંગોટ બાંધવો જ હોય તો જનનેન્દ્રિય પર ભારે દબાણ આવે તેમ તો ન જ બાંધવો.

ચાલતાં, દોડતાં, સાઇકલ ઉપર બેસતાં, તરતી વખતે, કૂદતાં—આ બધે પ્રસંગે લંગોટની આવશ્યકતા અનિવાર્ય નથી. માત્ર કુશ્તી અને બૉક્સિંગ, મલખમ અને જીમનૅસ્ટીક્સ જેવે પ્રસંગે એની જરૂરીઆત ખરી.

૩

કરાચીથી એક ભાઇએ, એમની છાતીનો દુખાવો વ્યાયામથી મટાડવા, મારી સલાહ માગી છે. એનો જવાબ મેં પત્રથી પરભારો આપી દીધો છે. પરંતુ આવે પ્રસંગે સલાહ આપનારની જવાબદારી ભારે છે. એમાં ય જ્યાં પૂરતી વિગતનો અભાવ હોય ત્યાં આ જવાબદારી શતગુણ વધી જાય છે. આવી જવાબદારી ન સમજનાર વ્યક્તિ જો ઊંટવૈદું કરી બેસે તો વખતે સામાની જિંદગી જોખમમાં પણ આવી પડે. સદ્‌ભાગ્યે આવા ઊંટવૈદાનો આશ્રય લઈ, પારકાના ભોગે પ્રયોગ કરી આત્મગૌરવ વધારવાનો મને મોહ નથી. તે ઉપરાંત ઉપરના પ્રશ્નમાંથી નિષ્પન્ન થતા 'વ્યાયામ અને રોગ શાન્તિ' વિષય પરત્વે હું ચોક્કસ વિચાર ધરાવું છું. એને લીધે ઘણી વાર આવા પ્રશ્નો પૂછનારનું સમાધાન કરવામાં હું સફળ નથી નીવડતો.

વ્યાયામથી વ્યાધિ મટે છે: પણ બધાય વ્યાધિઓનો ઉપાય વ્યાયામથી કરી જ શકાય, એ માન્યતા સાચી નથી. વ્યાયામ પ્રક્રિયા, રોગ મટાડવા કરતાં, રોગ થાય જ નહિ એવું, રોગનો સહેજે પ્રતિકાર કરી શકે એવું શરીરબળ, જીવનબળ (વાઇટૅલીટી) સરજવામાં વધારે સફળ થાય છે. વ્યાયામથી થતી રોગશાન્તિના સિદ્ધાન્તનો ઉત્પાદક ગમે તે હોય, પણ અંગ્રેજી વાઙ્મયમાં તો એનો પરમોપદેષ્ટા બરનાર મૅકફેડન પણ આ જ મતનો છે. એના લેખો ઉપરચોટી નજરે વાંચનારને તો વાત સાચી નહિ લાગે, પણ એના લેખોનું વિચારપૂર્વક અધ્યયન કરનારને ઉપરનું સત્ય સ્પષ્ટ સમજાશે. મૅકફેડનનો પારિભાષિક પ્રયોગ

'ફીઝીકલ કલ્ચર' પ્રાકૃતિક ઉપચારોનો બોધક છેઃ કેવળ 'વ્યાયામ'નો વાચક નથી. સ્વાસ્થ્યવિધાન અર્થે, દવાદારૂ અને વાઢકાપ (તેમ જ યંતરમંતર માતા-મહાદેવ અને ભૂવા જતી)નો આશ્રય ન લેતાં, કેવળ નૈસર્ગિક ઉપચારો—ઉપવાસ, આહારવિશુદ્ધિ, સ્નાન, મર્દનલેપન, આરામ અને વ્યાયામ વગેરે—નું જ અવલંબન કરવું, એનું નામ જ ફીઝીકલ કલ્ચર. કુદરતને ખોળે મનુષ્યેતર પશુઓ જે સાદા સિદ્ધાન્તોનું પાલન કરીને નિરામય પ્રકૃતિ ભોગવે છે તે સિદ્ધાન્તોના સૂક્ષ્માવલોકન પૂર્વક, મનુષ્યના શરીરની રચના અને ટેવોના અભ્યાસ પરથી જે સરળ નિયમો શોધી કઢાયા છે, તેનું જ નામ ફીઝીકલ કલ્ચર. એમાં ચમત્કારિક તત્ત્વ કશું જ નથી. મનુષ્યશરીરના યંત્રને ગૂંગળાવી નાખનાર (શ્વાસોચ્છ્વાસ, પાચનકર્મ, વગેરેનાં પ્રતિબન્ધક) તત્ત્વોને દૂર કરી, સર્વ શારીરિક ક્રિયાઓનું વિશોધનઃ એ જ ફીઝીકલ કલ્ચરનો ઉદ્દેશ છે. આવી વિશુદ્ધિમાં જેટલી મહત્તા આહાર, આરામ, ઉપવાસ, વગેરેની છે તેટલી જ વ્યાયામની છે. એકના ભોગે બીજું સાધન પ્રત્યેક પ્રસંગે સર્વાંશે ફળદાયી નથી નીવડતું. તેમ આ બધાં સાધનોની પરસ્પર તુલના કરીને તારતમ્ય શોધી કાઢવાનું પણ શક્ય નથી; કારણકે શરીરની ક્રિયાઓની દૃષ્ટિએ આ પ્રત્યેક સાધનનું ફલ વિશિષ્ટ છે. આહારથી થતી ધાતુ ઉત્પત્તિ આરામ, સ્નાન કે મર્દનવિલેપનથી નથી કરી શકાતી. તેવી જ રીતે આરામને યોગે થતો શક્તિસંચય વ્યાયામથી નથી સધાતો. પ્રાણાયામથી કેળવાતી શ્વાસક્રિયાની નિયમિતતા અગર મર્દનાદિથી થતી સ્નાયુવિશુદ્ધિ અને રક્તાભિસરણ એકલા સ્નાનથી કે આહાર અને વ્યાયામથી નથી પ્રાપ્ત થતાં. એ રીતે જ વ્યાયામથી થતા શારીરિક ઘડતરની આહાર, આરામ, સ્નાન, વગેરે પાસેથી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આ બધાંનાં ફળ સ્વતંત્ર હોવા છતાં, શરીરના સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિમત્ત્વની દૃષ્ટિએ બધાં ય સાધનોનો પરસ્પર સહકાર અત્યંત આવશ્યક છે, એ તો સ્પષ્ટ વાત છે. કદી કદી કોઇકોઇ અનિવાર્ય કારણને યોગે મનુષ્યના શરીરનું સમતોલપણું જતું રહે, શરીરમાં થતી ક્રિયાઓમાં વિસંવાદ આવે, ત્યારે જે સ્થાને ઊણપ હોય તે સ્થાનને અનુકૂળ ઉપાય અગર ઉપાયો—આહાર, સ્નાન, આરામ, મર્દન, વ્યાયામ, વગેરે—નું અવલંબન કરીને સઘળી ક્રિયાઓનો પૂર્વવત્ સહકાર અને અશિથિલ સમન્વય સાધવો, આવો વિસંવાદ ફરીથી ન આવે એના પ્રતિકાર રૂપ શારીરિક શક્તિ કેળવવી, એજ 'ફીઝીકલ કલ્ચર'ના શાસ્ત્રનો હેતુ છે.

રોગનો પ્રતિકાર કરવામાં વ્યાયામનું કેવું અને કેટલું સ્થાન છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. જે નિર્બળ છે તેને વ્યાયામ ભારે સહાય કરશે, પરંતુ જેનો દેહ પોષણને જ અભાવે દુર્બળ છે, તેને એકલો વ્યાયામ તો અપથ્ય જ નીવડશે. ઉદર રોગથી પીડાતા રોગીને ઉપવાસ જેવું પરમોપકારક સાધન અન્ય નથી; તે જ રીતે ક્રિયાતિરેકથી પીડાતા સ્નાયુઓ માટે આરામ—નિષ્ક્રિયતા જ એક ઉપાય છે. અન્ય અવસ્થાઓમાં પણ આ જ નિયમ સમજવો. જેવો વ્યાધિ તેવો ઉપચાર. આ વાત વૈદકમાં જેટલી સત્ય છે, તેટલી જ પ્રાકૃતિક ઉપચારોમાં યથાર્થ છે. પ્રત્યેક રોગના સ્વરૂપનો વિચાર કરી, નૈસર્ગિક સાધનોમાંથી એક અગર અનેકનો સમન્વિત પ્રયોગ નિશ્ચિત કરવો જોઇએ. એક જ સાધનનો બધા ય રોગોમાં સફળ ઉપયોગ કરવાની આશા વધારે પડતી છે. કેવળ એક અપવાદ સિવાયઃ ઉપવાસ. સોએ સો નહિ પણ નેવુ ટકા જેટલા રોગોમાં તો ઉપવાસ અદ્‌ભુત ફાયદો કરે છે. પ્રાકૃતિક ઉપચારનાં બીજાં સાધનો કરતાં ઉપવાસની એટલી વિશેષતા. જ્યાં આમાંનું એક પણ સાધન સહાયક ન નીવડી શકતું હોય, રોગની સ્થિતિ ગંભીર હોય ત્યાં શસ્ત્રક્રિયા કે ઔષધોને પણ સ્થાન છે.

રોગશક્તિ અને વ્યાયામની વાત થઇ. પરંતુ વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્બળતા, અશક્તિ, અપંગપણું એ પણ એક રીતે 'રોગો' જ છે. એ રીતે તો શરીરના ઘડતરમાં ઉપયોગી વ્યાયામ પ્રક્રિયાની મહત્તા પણ કેવળ 'રોગ શાન્તિ' પૂરતી—corrective—જ ગણાય. આવી 'રોગશાન્તિ' બે રીતે થઇ શકે. સીધા ઊભા રહેતાં કે ચાલતાં ન આવડે, અંગમાં રોગ ન હોય છતાં નિર્બળ દશા ભોગવતા હોય, જન્મથી અક્ષત અવયવવાળા હોવા છતાં અનૈસર્ગિક અંગમરોડથી શરીરમાં અંગવિકૃતિ આવી હોય, તેને વ્યાયામથી સુધારી શરીરને નૈસર્ગિક ક્રિયા કરતું બનાવવું, સ્વસ્થ અને સબળ બનાવવું, એ એક; મૂળથી—જન્મથી જ અગર જન્મે

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૫૯૦ને છેડે)

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન ભાદરવા અંકના પૃ. ૪૮૫થી]

¶ કોઇ કોઇ વાચકો માસિકોમાં ચાલુ અપાતી લેખમાળાઓ પૂરી થયા પછી એકીસાથે જ વાંચવાનું પસંદ કરે છે. એવા કોઈ વાચકોએ લઘુલિપિ કુમારમાં પૂરી અપાઇ રહે ત્યાંસુધી તેનો અભ્યાસ શરૂ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હોય તો હવે તે અભ્યાસ શરૂ કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. કેમકે આ અંકમાં લઘુલિપિની પ્રાથમિક શ્રેણી, જેનાથી સામાન્ય લઘુલેખક થવા ઈચ્છનારની બધી જરૂરીઆતો સંતોષાઇ શકે તેમ છે તે પૂરી થાય છે. શીખવા ઇચ્છનારને પત્રવ્યવહાર દ્વારા માર્ગદર્શક થવાનું લેખકનું વચન હજુ પણ અમલમાં છે. —તંત્રી

દસમો દિવસ : ક્રિયાપદ-કૃદંતનાં રૂપાખ્યાન

નિયમો

[૬૧] ક્રિયાપદના સામાન્ય કૃદંતના અંત્ય 'વું' કે 'વા'નો હમેશાં લોપ કરાય છે.

[૬૨] ક્રિયાપદનાં સંકેતાર્થ રૂપને છેડે 'એ' અથવા 'ય' પ્રત્યયો આવતા હોય, તે પ્રત્યયોનો વિકલ્પે લોપ કરી, એ પ્રત્યય સિવાયનું ક્રિયાપદનું 'વું' લોપેલું સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ જ એને બદલે લખાય છે.

[૬૩] ક્રિયાપદનાં સામાન્ય કૃદંત સિવાય બીજાં કૃદંતોને લાગતા પ્રત્યયો નકશામાં આપ્યા છે, તે ધાતુના અંગને જોડીને લખાય છે.

[૬૪] કૃદંત વિશેષણોનાં બધાં રૂપો જાતિ વચન પરત્વે અવિકારી રહે છે.

[૬૫] ક્રિયાપદનાં કાળ બતાવનારાં બધાં રૂપો જાતિ વચનના અન્વય રહિત લખાય છે.

[૬૬] ધાતુને કૃદંતના કે કાળના પ્રત્યયો લગાડવાના હોય, કે સામાન્ય કૃદંતને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવાના હોય, ત્યારે ધાતુના અંત્ય 'વું' પહેલાં આવતા વ્યંજનો 'ર', 'ડ', 'લ', 'ળ', 'વ' માંના નજીકના એકનો લોપ થાય છે.

[૬૭] ક્રિયાપદનું કોઇ રૂપ ઉપરના નિયમો લાગુ પાડી લખવા જતાં અત્યંત ટૂંકું બની દ્વિઅર્થી બની જતું હોય, અથવા તો કોઇ રૂપ ઉપરના નિયમોથી સંતોષકારક લખી શકાતું ન હોય, ત્યારે તે જરૂર પુરતા વિસ્તારથી લખાય છે.

સૂચનાઓ

(૬૧) સામાન્ય કૃદંત એકલું આવે ત્યારે તેને અંતે 'વું' લાગેલો હોય છે. જેમકે 'લખવું', 'તરવું' વગેરે. અને જ્યારે સામાન્ય કૃદંતને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે એ 'વું' નો 'વા' થાય છે. જેમકે 'લખવામાં', 'તરવાથી' વગેરે. આમાંથી સામાન્ય કૃદંતને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે ત્યારે તો ધાતુને લાગેલો વિભક્તિનો પ્રત્યય વચ્ચેના લોપાએલા 'વા'નું આપોઆપ સૂચન કરે છે. માત્ર સામાન્ય કૃદંત એકલું લખવાનું હોય ત્યારે આ નિયમની રૂએ તેનું રૂપ આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનના રૂપને મળતું આવે છે. જેમકે 'વાંચ(વું)', 'ચાલ(વું)' વગેરે. પરંતુ આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનના રૂપનો પ્રયોગ ભાષણો વગેરેમાં બહુ ઓછો થતો હોવાથી, વાંચતી વખતે સામાન્ય કૃદંતના રૂપને પહેલી પસંદગી આપવાથી એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી જશે.

(૬૨) પણ આ નિયમનું અસ્તિત્વ સામાન્ય કૃદંતના વાચનમાં વધુ કાળજી રાખવાની ફરજ પાડે છે. કેમકે

આ બંને નિયમો મળીને એક જ રીતે લખાતા રૂપના વાચનમાં—જો વાક્યના અન્વય તરફ નજર ન કરવામાં આવે તો—ત્રણ વિકલ્પ રહે છે. એટલે કે, બધો હિસાબ ગણતાં, આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચન તરીકે લખેલું રૂપ સામાન્ય કૃદંત તેમજ સંકેતાર્થ એ તરીકે પણ વાંચવાનું રહે છે. જેમકે લઘુલિપિમાં 'રાખ' એમ લખ્યું હોય ત્યારે તે 'રાખ', 'રાખવું', 'રાખે' એમ ત્રણ રીતે વાંચી શકાય. એમાંના પહેલા બે વિકલ્પમાંથી સામાન્ય કૃદંતના રૂપને પહેલી પસંદગી આપવા વિષે તો ઉપર જણાવ્યું છે.

પણ એ ઉપરાંત સામાન્ય કૃદંતની એક બીજી પણ વિશિષ્ટતા છે: સામાન્ય કૃદંતની સાથે ઘણુંખરૂં પૂરક શબ્દો આવે છે. જેમકે 'ગાવું હોય', 'ચાલવા માટે', 'નહાવું જોઇએ', 'વાંચવું નથી' વગેરે. બાકી સામાન્ય કૃદંત તદ્દન એકલું તો ક્યારેક જ આવે છે. જેમકે, 'તમારે અહિં આવવું', 'તેનું ત્યાં જવું નક્કી નથી.'

ત્યારે બીજી બાજુ સંકેતાર્થ રૂપો સાથે સાંકેતિક અવ્યયો 'જો', 'તો' વગેરે મુખ્યત્વે વપરાયા હોય છે. અને આ રૂપોનો વપરાશ સામાન્ય કૃદંતના કરતાં પણ વધી જાય છે. વળી સંકેતાર્થ રૂપો અને કૃદંતો જેમાં સમાઇ શકે એ વાક્યરચનાઓ એવાં સ્પષ્ટ લક્ષણોવાળી છે કે અન્વય તરફ નજર કરતાં લેખિત સંજ્ઞાના સ્વરુપનો નિર્ણય કરવાનું એથી શક્ય બને છે. જેમકે, 'તમારે આવવું જોઇએ', 'તમે આવો તો' વગેરે.

હવે આ નિયમના પાઠ તરફ જોતાં જણાશે કે લોપવાના બે પ્રત્યયો 'એ' અને 'ય' જણાવ્યા છે. તેમાંનો પહેલો ખાસ કરીને કર્તરિ અને બીજો કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગમાં વપરાય છે, જો કે એ બંનેની સ્પષ્ટ મર્યાદા નથી. જેમકે, 'તે આવે', 'તેનાથી અવાય'; 'તે ખાય', 'તેનાથી ખવાય' વગેરે. આમાંનો 'ય' આ નિયમ મુજબ લોપતી વખતે તેની પહેલાંનો 'આ' તો લખવાનો રહે છે જ. અને તે ઉપરાંત એ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા શબ્દોમાં વિભક્તિ વગેરે યોગ્ય રીતે આવે છે, એટલે એના ઉપરથી સંકેતાર્થ હોય તો તે કયા પ્રયોગમાં છે તે તરત જાણી શકાય છે.

(૬૩) પ્રકરણની શરૂઆતના નકશામાં કૃદંતનાં તેમ જ 'શે', 'જો' જેવા કાળસૂચક પ્રત્યયો આપેલા છે. એમાં ક્રિયાપદનાં વિવિધ રૂપોને અંતે આવતા મુખ્યમુખ્ય પ્રત્યયો આવી જાય છે. તેમ છતાં ધાતુઓનાં કોઇ વિચિત્ર રૂપો આ પ્રત્યયોની બહાર જતાં લાગે અને તેને ઉપરના બેમાંથી એક પણ નિયમ લાગુ ન પડે, ત્યારે એવું રૂપ લખવા માટે નિયમ ૬૭ લાગુ પડે છે. એટલે વસ્તુતઃ એવું રૂપ આખું જ લખવાનું રહે છે. કેટલાક ધાતુઓને આ પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં નિયમ ૬૬ લાગુ પાડવાનો હશે. આથી આ નિયમનાં ઉદાહરણોની પૂર્તિ રૂપે નિયમ ૬૬નાં ઉદાહરણો પણ જોઇ જવાનાં છે.

આ પ્રત્યયોમાંથી 'યો-યું' માટે નકશામાં જણાવ્યા મુજબ તે અક્ષરો પદને અંતે છૂટા આવ્યા હોય ત્યાં જ એને માટેની પ્રત્યયની સંજ્ઞા લખી શકાય. જેમકે 'ગયો', 'થયું', 'ખવાયું' વગેરે. પણ જ્યાં એ પ્રત્યય ધાતુના અંત્ય વ્યંજન સાથે જોડાઇ જતો હોય ત્યાં એ જોડાક્ષર જ નિયમ પ્રમાણે લખવો. અને પછી તેના અંત્ય જાતિવાચક સ્વરને હવે પછીનો નિયમ ૬૫ લાગુ પડશે. જેમકે 'કહ્યું', 'બોલ્યો' વગેરે.

'વા-વાને' માટેનો પ્રત્યય પણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. આ પ્રત્યયનો ઉપયોગ જ્યારે 'વા' એકલો અથવા 'ને' સાથે આવે ત્યારે જ કરવાનો છે. પણ જ્યારે એ 'વા' પછી બીજી કોઇ વિભક્તિનો પ્રત્યય આવતો હોય ત્યારે તો એ રૂપ નિયમ ૬૬ મુજબ લખાય છે. જેમકે 'લડવાથી', 'ગણવામાં' વગેરે રૂપો લખતી વખતે નિયમ ૬૬ મુજબ એ 'વા'નો લોપ થાય છે.

(૬૪) અગાઉ આવી ગએલા નિયમ ૫૧નું આ પુનરાવર્તન હોઇ એ નિયમ સંબંધે કરેલી ચર્ચા અહીં પણ લાગુ પડે છે. નકશામાં જોતાં જણાશે કે 'તો–તી-તું-તાં' એ બધાં માટે એક જ સંજ્ઞા છે. અને એ જ મુજબ દરેક પ્રત્યયમાં તે તે પ્રત્યયના જાતિવચનના ફેરફારો સમાઇ જાય છે. આ સંબંધે અગાઉની માફક અંગ્રેજી ભાષા તરફ નજર કરતાં જણાશે કે અંગ્રેજીમાં બધાં વિશેષણો અવિકારી છે, અને છતાં ભાષા અત્યંત સ્પષ્ટ રહી શકે છે. એટલે વસ્તુતઃ વિશેષણ પરથી સૂચવાતાં વિશેષ્યનાં જાતિવચન, જે સંસ્કૃત કુટુંબની ભાષાઓની એક વિશિષ્ટતા છે, તે વિચારવિનિમયનું અનિવાર્ય અંગ નહિ હોતાં, વધારાના આધાર જેવાં છે. અને તેથી જ્યારે લખાણમાં પૂરી કરકસર કરવાની જરૂર હોય ત્યારે આ વધારાનો આધાર જતો કરી શકાય.

આથી જ આ લિપિમાં વિશેષણો તેમજ વિશેષણ તરીકે વપરાતા બધા શબ્દોને અવિકારી રાખવાનું ધોરણ સ્વીકારેલું છે. વાંચતી વખતે બધા વિશેષણો જેવા લાગતા શબ્દોને અંત્ય 'ઉ' ઉમેરીને જ વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવાથી તેમાં 'આ' અને 'ઇ' આપોઆપ સ્વરિત બનતા જશે; અને એથી લઘુલિપિથી અપરિચિત કાનને લાગતી ક્લિષ્ટતા આપોઆપ નષ્ટ થશે.

(૬૫) ઉપરના નિયમ ૬૪નું જ આ રૂપાંતર છે. એ નિયમ માત્ર કૃદંતો પૂરતો જ છે, ત્યારે આ નિયમમાં કૃદંતો સિવાયનાં ક્રિયાપદોનાં બાકીનાં રૂપોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. વસ્તુતઃ આ બંને નિયમોમાં એક જ વાત જુદીજુદી રીતે કરી છે, અને એ બીનજરૂરી લાગતું પુનરાવર્તન માત્ર ઉદાહરણો આપવાની સગવડતા માટે જ થયું છે. બાકી તો આ નિયમમાં જ ઉપરનો પણ સમાઇ જઇ શકે.

(૬૬) આ નિયમ માત્ર ધાતુને કોઈપણ જાતના પ્રત્યયો લાગતા હોય ત્યારે જ અમલમાં આવે છે. એટલે કે પ્રત્યયો વિનાનું સામાન્ય કૃદંત જ લખવાનું હોય ત્યાં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

હવે ધાતુઓને મુખ્યત્વે કૃદંત કે કાળના પ્રત્યયો નકશામાં આપ્યા છે તે લાગતા હોય છે. અને એ બધા પ્રત્યયોનાં નિશ્ચિત સ્વરૂપો હોવાથી એ પ્રત્યય જોતાં જ અમુક આપેલો શબ્દ કોઇ ધાતુનું રૂપ હોવાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અને પછી એ પ્રત્યય પહેલાં ખૂટતો આ પાંચમાંનો એક અક્ષર 'ર', 'ડ', 'લ', 'ળ' કે 'વ' અનુપ્રાસે ઉમેરી શકાય છે. આ સંબંધે એ જાણવા જેવું છે કે આ નિયમ મુજબ 'વું' પહેલાંનો એક વ્યંજન લોપાતો હોય એવા ધાતુઓ ભાષામાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં છે અને તેથી કોઇ પણ ધાતુનું રૂપ વાંચવાનું આવે એટલે આ નિયમ લાગુ પાડીને તે લખાયું હોઇ શકે એ દૃષ્ટિએ જ તે વાંચવું. વળી નિયમમાં લોપવાના અક્ષરો પાંચ જણાવ્યા હોવાથી ઉપલક દૃષ્ટિએ પાંચ વિકલ્પ ગૂંચવાડો ઊભો કરતા હોય એમ લાગશે. પણ વ્યવહારમાં એ પાંચમાંથી શકય વિકલ્પો એટલા બધા ઓછા આવે છે કે ઘણુંખરૂં તો વાચનના પ્રવાહમાં યોગ્ય અક્ષરો જાણે આપોઆપ જ બંધબેસતા થતા જાય છે. ફક્ત કોઈ કોઈ ટૂંકા શબ્દોમાં ખ્યાલ રાખીને વાંચવાનું રહે છે. જેમકે 'મરવું'-'મળવું', 'સડવું'-'સરવું' વગેરે. આવા પ્રસંગે શબ્દના અર્થ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું રહેશે.

ખ્યાલમાં રાખવું કે આ નિયમ 'વું' પહેલાંના એક જ અક્ષરને લાગુ પડે છે. એટલે જો આમાંના કોઇ બે અક્ષરો પાસેપાસે આવતા હોય તો તેમાંનો પાછળનો એક જ લોપાય છે. જેમકે 'મરડવું'='મર(ડ)વું'.

આ નિયમના એક ભાગઃ 'સામાન્ય કૃદંતને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવાના હોય', એ તરફ વધુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતા હોય ત્યારે એ પ્રત્યય ઉપરથી જ એ શબ્દ ધાતુ હોવાનું સૂચન મળતું હોવાથી વાચનમાં સરળતા પડે છે. પણ વિભક્તિના પ્રત્યયો નામ સર્વનામને, સંકેતોને તેમજ સામાન્ય કૃદંતોને એમ જુદીજુદી રીતે લાગે છે. અને તેથી માત્ર વિભક્તિનો પ્રત્યય જોવાથી જ તે પ્રત્યય જેને લાગ્યો હોય તે શબ્દના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અને તેમાં પણ કેટલાક ટૂંકા ધાતુઓનાં સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપ એટલાં બધાં સાદાં બની જાય છે કે તે ઘણી વખત સંકેત તરીકે ભૂલથી વંચાવાનો સંભવ રહે છે. આથી આવાં રૂપ વાંચતાં પહેલાં એ મૂળ શબ્દ સંકેત હશે કે કોઇ ધાતુનું સામાન્ય કૃદંત એ નિર્ણય કરવાની પહેલી જરૂર છે.

હવે જો કે ગુજરાતી ભાષાના ધાતુઓની ચોક્કસ ખાસીઅતોને અનુલક્ષીને ધાતુઓનાં વારંવાર આવતાં રૂપ ટુંકાવવાનો આ નિયમ યોજાયો છે, અને એવા જ ચોક્કસ દૃષ્ટિબિંદુથી સંકેતોનું આયોજન થયું છે; તેમ છતાં જે થોડા સંકેતો અને ટૂંકા લખેલા ધાતુઓ એકબીજાને મળતા આવે છે તેની સંપૂર્ણ યાદી આ નીચે આપી છે. આ યાદી સંપૂર્ણ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે ધાતુને બદલે સંકેત વાંચવાની ભૂલ થાય એવો અહીં આપેલા છે તે સિવાયનો કોઇ ધાતુ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચારમાં નથી. વસ્તુતઃ તો આ યાદીમાંથી કેટલાક ધાતુઓ બાતલ કર્યા હોય તોપણ ચાલી શકે તેમ છે; કેમકે તેને મળતા આવતા સંકેતોમાંના કેટલાક એવા અવ્યયો છે કે તેને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી જ શકતા ન હોય, ત્યારે યાદીમાંના કેટલાક ધાતુ પોતે જ બહુ ઓછા વપરાશના છે.

આ યાદીમાં ધાતુઓ પ્રકરણ બીજામાંના સંકેતોના

નકશામાં જે ક્રમમાં સંકેતો છે એ જ ક્રમમાં ગોઠવેલા છે. એ ધાતુઓમાંથી નિયમ ૬૧ પ્રમાણે છેવટનો 'વું' લોપાય, અને કોઇ સ્થળે આ નિયમ પ્રમાણે એ 'વું' પહેલાંનો એક અક્ષર લોપાય, અને પછી વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં જે રૂપ રહે તે ભારે છાપેલું છે. જોઇ શકાશે કે એ ભારે છાપેલો ભાગ એકાદ સંકેતને મળતો આવે છે. ક્યાંકક્યાંક બે ધાતુઓ એક જ સરખી સંજ્ઞાથી લખાય છે. અને માત્ર એક જ પ્રસંગે એક સંજ્ઞા એકી સાથે ચાર ધાતુઓને લાગુ પડે છે. પણ આવા પ્રસંગો વિરલ હોય છે એ પણ એ યાદી ઉપરથી જોઇ શકાશે.

આવવું, આપવું, આવડવું, ઉપડવું. કરવું, કકળવું, ખતવવું, કરડવું, ગળવું, ઘડવું, છળવું, છેડવું, જવું, જડવું-જળવું, જોવું-જોડવું, જડવું, ટળવું, ડરવું, તરવું-તળવું, તેડવું, તોડવું-તોળવું, દળવું, પડવું, પાડવુ-પાળવું, પૂરવું, પલળવું, ફરવું,-ફળવું, બળવું, બાળવું, બૂડવું, બબડવું, રડવું-રળવું, લડવું-લવવું, નડવું, મરવું-મળવું. મારવું-મારવું, મરડવું, સરવું-સડવું, સીવવું, સૂવું, સ્મરવું, હરવું, વરવું-વળવું, વાવું-વારવું. વાવવું-વાળવું, વધવું.

ઉપરના ધાતુઓનાં ટૂંકાં રૂપને મળતા આવતા સંકેતો એક જ સરખા ક્રમમાં આ નીચે આપ્યા છે. એ બને અનુક્રમવાર જોઇ, તથા જરૂર જણાય તો સંકેતોના નકશામાં ઉપરના ધાતુઓ લખી લેવાથી એ બંને વચ્ચે યોગ્ય સાહચર્ય સાધી શકાશે.

અહિ-આજે, આપણે, આવું, ઉપરાંત, કે-કોણ, કેમકે, વખત, ખરેખર, અગર, ઘણું-ઘટે, છે, નીચે, જે-જો, જેઓ, જોકે, માટે, વડે, તે-તો, તેમ, તેઓ, અંદર-દરેક, પરંતુ, પાસે, પૂરૂં, પેલો, ફક્ત, બદલે-બલકે, ભાઇઓ, બધું, બાબત, રીત, (રૂપ), લાયક, (લીધે), ના-નહિ, આમ, માત્ર, મારફત, સમય, સિવાય, સુધી, સ્થિતિ, હશે-હોય, વગર, વાત, વધારે.

(૬૭) આ નિયમમાં બે જાતની શકયતાઓ રહેલી છે: જેને કોઇ નિયમ લાગુ જ ન પડી શકતા હોય એવું કોઇ રૂપ લખવા માટે, તેમજ નિયમો લાગુ પડી શકતા હોવા છતાં વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર વિસ્તારથી કોઇ શબ્દ લખવાની જરૂર જણાય ત્યાં આ નિયમનો ઉપયોગ છે. ક્રિયાપદનાં કોઇ રૂપોને છેડે એવા પ્રત્યયો આવે જેને માટે ખાસ સંજ્ઞા લઘુલિપિમાં ન યોજાએલી હોય એવાં રૂપો પહેલા પ્રકારમાં આવે છે. આવાં રૂપો ક્વચિત જ નજરે પડે છે. અને એ વખતે પણ એને પ્રત્યય સિવાયના બીજા નિયમો તો લાગુ પડતા હોય છે જ. એટલે માત્ર પ્રત્યય સંપૂર્ણ લખી બાકીનો શબ્દ યોગ્ય નિયમો મુજબ ટુંકાવી શકાય. એથી ઉલટું કોઇ કોઇ અત્યંત ટૂંકા ધાતુઓને વધુ સ્પષ્ટપણે લખવા જરૂર લાગે ત્યારે પ્રત્યય તો નિયમ પ્રમાણે જ લખાય, પણ ૬૬મા નિયમને અંગે લોપ કરવાનો અક્ષર ન લોપાય. કયા સંજોગોમાં આ નિયમનો પ્રયોગ કરવો એ લઘુલેખકની અંગત જરૂરીઆતો પર આધાર રાખે છે.

છેવટે આ પ્રકરણમાં આપેલા બધા નિયમો માટે એક સામાન્ય વાત યાદ રાખવાની કે નામ કે ક્રિયાપદનાં લખેલાં રૂપના વાચન વખતે ખાસ ખ્યાલ વાકયના અન્વય તરફ રાખવાનો છે. અગાઉનાં બે પ્રકરણોમાં આવી ગએલા શબ્દો છૂટા ગમે ત્યાં લખ્યા હોય તોપણ તેનો એક જ અર્થ થાય. પણ આ પ્રકરણની શરૂઆતથી લઘુલિપિ એવા યાંત્રિક વાચનની મર્યાદામાંથી નીકળી સચેત બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ છે. અને તેથી સતત જાગૃત દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના આ વસ્તુ ઉપર કાબૂ જામવો મુશ્કેલ છે.

વળી આગળ કહેલી એક વાત ફરીથી કરવાની કે આ પ્રકરણ પૂરૂં થવા સાથે સામાન્ય લઘુલેખકની જરૂરીઆત પૂરતું વસ્તુ અપાઇ રહે છે. જો આ ૬૭ નિયમો ઉપર યોગ્ય કાબૂ આવે તો એની મદદથી લઘુલેખક ધીમાં ભાષણો અક્ષરશઃ અને ઝડપે અપાતાં ભાષણો નોંધરૂપે ઉતારી શકશે. અને તેથી હવે પછીનાં પ્રકરણો વાંચ્યા વિના પણ તે કોઇ પણ પત્રના રીપોર્ટર તરીકે ચાલી શકશે. માટે શીખનારે આ દિવસ પૂરો કર્યા પછી પોતાના અત્યાર સુધીના જ્ઞાનનું પુનરાવર્તન કરી વહેલી તકે રીપોર્ટર તરીકે કામ શરૂ કરી દેવું હિતાવહ છે.

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૬૧: 'વું' લોપેલા સામાન્ય કૃદંત]** આપવું, આવવું, ઇચ્છવું, ઊઠવું, કરવું, કહેવું, કાઢવું, ખેંચવું, ગમવું, ઘટવું, ચઢવું, ચાલવું, ચૂકવું, છોડવું. જવું, જાણવું, જોવું, થવું, દેખાવું, દેવું, ધારવું, નાખવું, નીકળવું——નીવડવું, પડવું, પહોંચવું, પાડવું, પામવું, પૂછવું, ફરવું, બનાવવું, બતાવવું, બનવું, બાંધવું, બેસવું, બોલવું, ભરવું, મરવું, મળવું——માગવું, માનવું, મારવું, માંડવું, મૂકવું, મેળવવું, રહેવું, રાખવું, લખવું, લખાવવું, લાગવું, લેવું, વધવું, વળવું, શકવું, સમજવું, સાંભળવું, હોવું.

(૧ क) **[નિ. ૬૨: સંકેતાર્થનાં રૂપ] આપે**, આવે, ઇચ્છે, ઊઠે, કરે, **કહે**, કાઢે, ખેંચે, ગમે, ઘટે, ચઢે, ચાલે, ચૂકે, છોડે, જાય, જાણે, જુએ (જોય), થાય, દેખાય, દે, ધારે, નાખે, નીકળે, નીવડે, **પડે**, **પહોંચે**, પાડે, પામે, પૂછે, ફરે, બજાવે, બતાવે, બને, બાંધે, બેસે, બોલે, ભરે, મરે, મળે, માગે, માને, મારે, માંડે, મૂકે, મેળવે, રહે, રાખે, લખે, લખાવે, લાગે, લે, વધે, વળે, શકે, સમજે, સાંભળે, હોય.

[આ બધાં રૂપોનું લઘુલેખન ઉદા. ૧લામાં આપેલું છે તેનુ જ થતું હોવાથી જુદું આપેલ નથી. 'હોય'ને માટે ખાસ સંકેત પણ છે.]

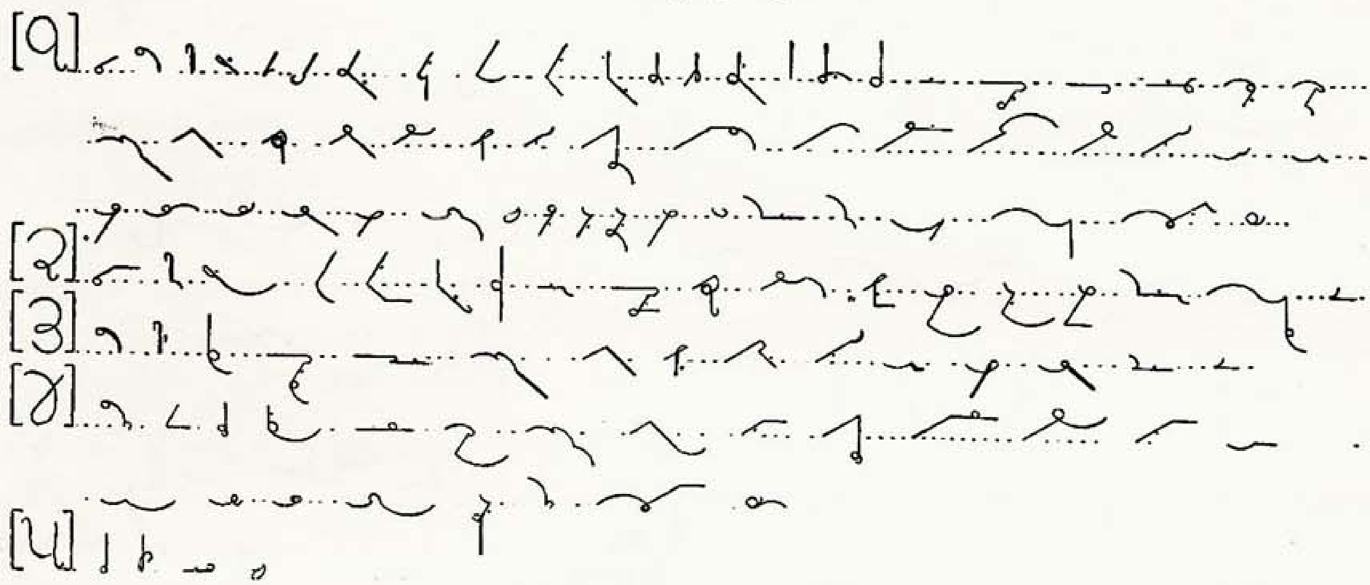
(૨) **[નિ. ૬૩–૬૪: અન્ય કૃદંતો તથા કાળ] આપતો**, ઈચ્છેલું, ઊઠશે, ગયો, ઘટતું, ચઢીને, જોજો, થએલું, દેખાતું, પહોંચીને, પાગવા, પૂછતો, ગાગશે, લખશું, લાગતું, વધેલું, સગજાયું, હતું.

(૩) **[નિ. ૬૪–૬૫: જાતિવાચક પ્રત્યયનો લોપ] આવ્યો**, ઇચ્છ્યું, જોયું, દેખાયું, દીધું, નીવડયું, પડ્યો, પૂછ્યું, બેઠી, ભર્યાં, મળ્યા, માગ્યું, માંડ્યા, લીધી, હતાં.

(૪) **[નિ. ૬૬: 'વું' પહેલાંના 'ર', 'ડ', 'લ', 'ળ', 'વ'નો લોપ] આવવાથી**, કરતો, ચાલીને, છોડશે, ધારતો, નીકળશે, નીવડવાને, પડવામાં, ફરતું, બજાવીને, બતાવતો, બોલશો, ભરતો, મરતું……મળશે, મારવાથી, માંડીને, મેળવશું, લખાવજો, વળવાથી, સાંભળતો, હોવાનું.

(૫) **[નિ. ૬૭: પ્રકીર્ણ રૂપો] જાય**, જુએ, થાય, રહે.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

મનોયત્ન ૩

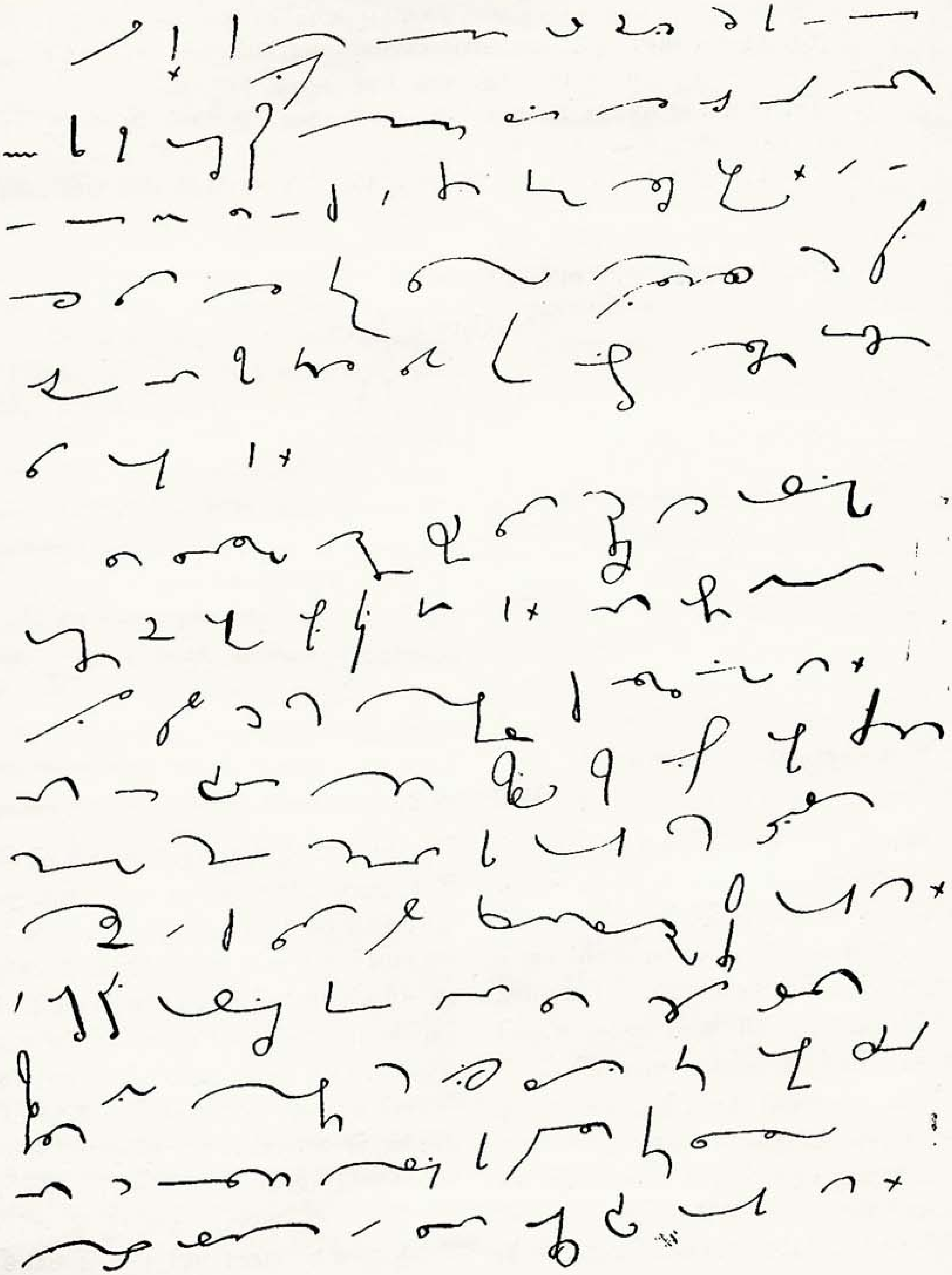
ભાઇઓ! જે સુભગ દિવસની મેં હમણાં વાત કરી તે દિવસ—જ્યારે આખી માનવજાત એક જ સિદ્ધિને અર્થે સાથે રહી તપ સેવે તે દિવસ—આવવાને તો હજુ કોણ જાણે કેટલાય સૈકા લાગશે. પણ તે દિવસે આપણી સામે કેટકેટલી અસામાન્ય સંભાવનાઓ આવીને ઊભી રહેશે તેની આછી કલ્પના આપણને ગયા થોડા સૈકાઓનો ઇતિહાસ આપી શકે છે.

અનેક અંતરાયોથી પીડાતા હોવા છતાં આપણા વિચારકો અને શોધકોએ માનવ જાતનું હિત લક્ષમાં રાખીને ઘણુંઘણું કર્યું છે. તેઓના રોટીના પ્રશ્નનો ભાર ઉપાડી લે એવું સમાજતંત્ર હજુ તૈયાર થયું નથી. તેઓના અતિશય કીમતી સમયનો ઓછામાં ઓછો ભોગ માગી જ્ઞાનનું વધુમાં વધુ વળતર કરી શકે એવું Reference સાહિત્ય પણ હજુ આપણી બાળ યુનિવર્સિટીઓ ઉપજાવી શકી નથી. કોઇ રડ્યાખડ્યા શોધકો કદાચ પોતાની અનેક લાંબી રાત્રીઓના ઉજાગરાનું ફળ સમાજને વગર ફીએ અર્પણ કરવા માગતા હોય તો પણ તેઓના એ દાનને સાર્થક કરી બતાવવા જેવું આદર્શ સમૂહ માનસ પણ અત્યારની પ્રજાઓ કેળવી શકી નથી.

અને છતાં માનવજાતના સૈકાઓના ઉત્ક્રાન્તિક્રમે સંસ્કારેલ એ માનવલક્ષી હૃદય યુગેયુગમાં, પોતાના જીવનની અતિ અલ્પ ચિનગારીથી પણ, પોતાની જાતિને કાંઇ ને કાંઇ હુંફ આપવા તલસી રહ્યું છે. અને જે અગમ્ય પ્રેરણાથી અજ્ઞાત પક્ષી પોતે ટાઢ સહી ઈંડાં

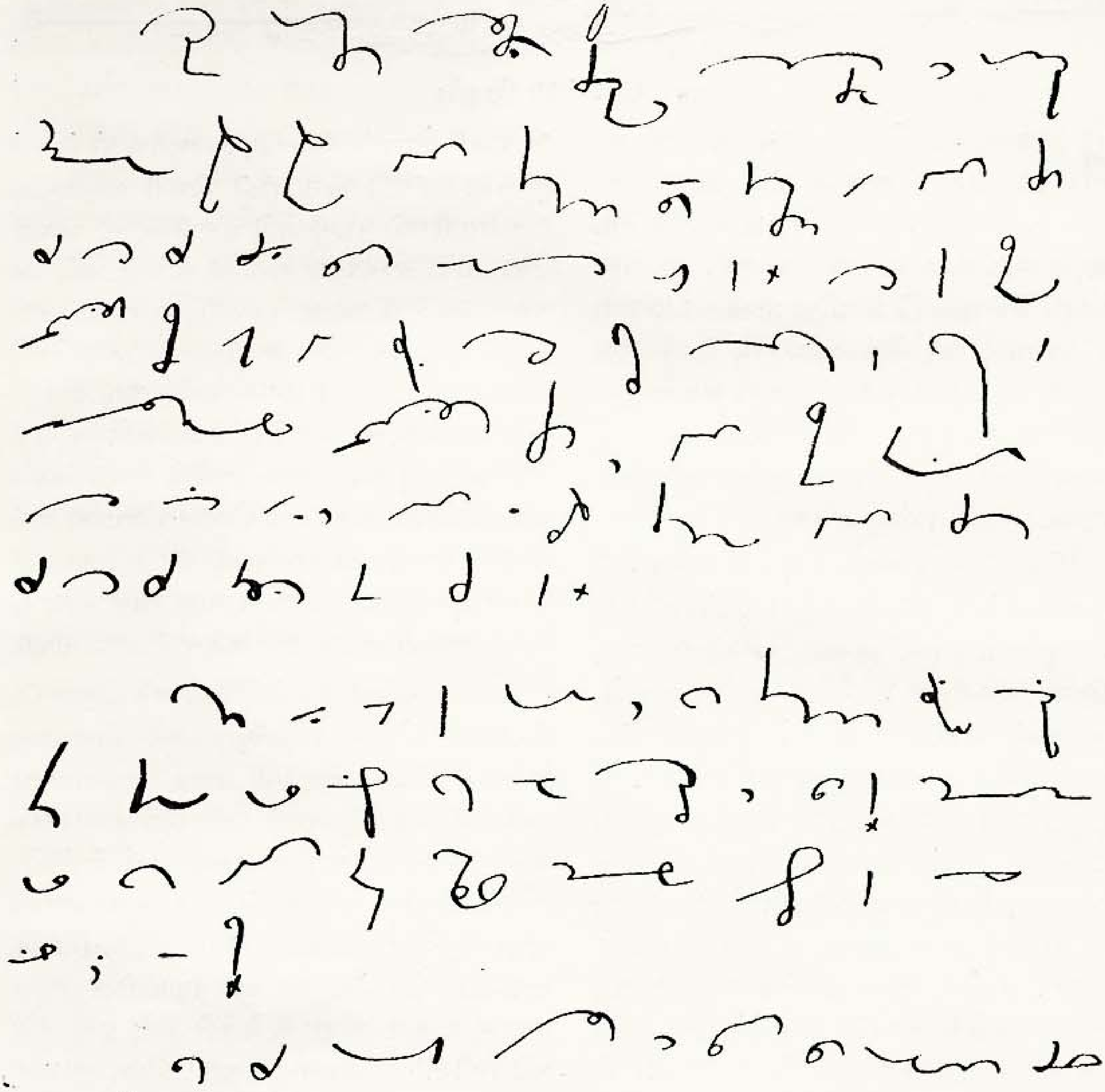
સેવે છે, એવી જ કોઇ પ્રભાવશાળી પ્રેરણાના જોરે, પોતાનાં અંગત કષ્ટોની સામે થઇને પણ, પોતાના આ ટૂંકા જીવનમાં પોતાની જાતિનું કાંઇ ને કાંઇ કલ્યાણ કરતું જાય છે.

મનોયત્નનું લઘુલેખન

એવાંને ફક્ત તક જ મળે, એના જીવનનાં હંડીથી થીજી ગએલાં ચક્કરોમાં માત્ર થોડું એવું તેલ સિંચાય, અરે! વધુ નહિ તો માત્ર એના ઉપરનો કેટલોક નકામો લદાએલો બોજો જ દૂર થાય તો?

આવું કાંઈ શક્ય બનાવવું એ આપણા આજના મિલનનો હેતુ . . . . .

[શબ્દ : ૨૪૭ રેખા : ૩૪૮]

(ચાલુ)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

આ વખતની હરીફાઇમાં કોઇએ સંપૂર્ણ ચિત્ર આપ્યું નથી. પ્રથમ ઈનામ એથી જ ખાલી રાખ્યું છે. બીજું ઇનામ લેનાર ભાઇ ડી. બી. ખોપકરે તેમના ચિત્ર 'તલ્લીન'માં પાડનારના માથાનો પડછાયો આવવા દીધો છે એ તેમની ખોડ ગણાય.

ભાઇ રસિકલાલ ગામીના 'અડાલજનો ગોખ'ના ચિત્રને ત્રીજું ઇનામ મળ્યું છે, પણ તેમાં બાંધકામનું પ્રમાણ બતાવનાર કોઇ જીવંત આકૃતિ વા બીજું સાધન લીધું હોત તો તેની વધુ કીમત દેખાત. ભાઇ એન. સી. ગજ્જરના 'પરદેશી મુસાફિર'વાળા ચિત્રમાં ચિત્ર યોગ્ય સામગ્રી છે પણ ચિત્ર બની શક્યું નથી, તેથી જ માત્ર તેને ઉત્તેજન આપ્યું છે. **બલવંત ભટ્ટ**

જીવનનું પરોઢ

૧૦ દેશી વિદેશી શિક્ષકો

સફરજન. નાસ્પતિ, આડુ (પીચ), જરદાલુ વગેરે ફળઝાડોને શીઆળાને અંતે ફૂલની ચાદર ઓઢેલાં કોઈ વાર જોયાં છે? એ ફાલે છે ત્યારે તેમાં પાંદડાં લગભગ હોતાં જ નથી. ફૂલ ખરી ફળ બેસી જાય પછી તેને પાંદડાં ફૂટે છે. ઝીણી ઝીણી પાંદડીઓથી જેમ આંબલીનું ઝાડ એવું ઢંકાઇ રહે છે કે તેની ડાળડાળી નજરે નથી પડતી, તેમ સફેદ ગુલાબી ફૂલ-પાંદડીઓથી આ ફૂલવૃક્ષો એવાં ઢંકાઈ જાય છે કે તેની નાની મોટી શાખાઓ પણ મુશ્કેલીથી વરતાય. આખું ઝાડ જાણે ફૂલનો જ ઢગલો!

ફીનિકસમાં પૂજ્ય બાપુજી પણ એવી રીતે મહોર્યા હતા. જીવનની ચોમેર તેઓએ સાત્ત્વિકતા પ્રકટાવી હતી. માનવ દુર્બળતા તેમના પર અસર જ નહોતી કરતી. વ્યક્તિગત, સામાજિક, રાજનૈતિક, કૌટુંબિક બધાં ક્ષેત્રોમાં તેમણે એકએકથી ચડિયાતા પ્રયોગ આરંભી દીધા હતા. એક તરફથી આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું હતું, બીજી તરફથી સત્યાગ્રહનું બીડું ઝડપ્યું હતું, ત્રીજી તરફથી ધનસંગ્રહ કરવા આડે જુવાનીઆઓનું જીવન આખું વેડફાઇ જતું બચાવવા બેઠા હતા અને ચોથી તરફથી નિતનવા ફૂટતા સ્વાદ અને ફૅશનપ્રવાહ ખાળવાની જીવતોડ મહેનત આરંભી હતી. આ બધું સુંદર હતું; પણ સૌથી ભવ્ય તો એમનો શિક્ષણનો નવો પ્રયોગ હતો. પરંતુ કમનસીબે એ શરૂઆતથી જ ડંભાઇ ગયો. મારૂં પોતાનું જ નહિ, મારા સહપાઠી બાળકોનું જ નહિ, પણ આપણા આખા સમાજનું હું એ દુર્ભાગ્ય સમજું છું કે બાપુજીએ આરંભેલો શિક્ષણનો એ પ્રયોગ પૂરો કરવાનો તેમને અવકાશ ન મળ્યો. આદર્શ કેળવણીના તેમના કોડ અધૂરા જ રહ્યા.

આજે એ વાતને ત્રીસ વરસ વીતી ગયાં છે છેલ્લાં ત્રીસ વરસમાં કેળવણીશાસ્ત્રની ખીલવણી બહુ ભારે થઇ છે. માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણને આધારે કેળવણી આપવાની ઉત્તમ રીતો શોધાઇ છે. કેળવણી આપવાની પોતાની રીત બાપુજી આગળ ધરે છે ત્યારે આજના અહંગ કેળવણીકારોને એમની ભણાવવાની રીત ડોસલી અને પુરાણી લાગે છે અને એમની આધ્યાત્મિક વાતો અવ્યવહારૂ આદર્શની લાગે છે. અને વાત પણ સાચી છે કે બાપુજી કેળવણી આપવામાં 'અપ-ટુ-ડેટ' નથી. પણ બીજા કેળવણીકારોની પેઠે તેમણે કેવળ કેળવણીના જ કામમાં સમાધિ લીધી હોત તો જગતને તેમણે આજ સુધી જેટલી ચીજો આપી છે તેથી ઘણી વધુ સફળ ચીજ આપી હોત અને એમનો પ્રસાદ ઝીલવામાં જગતને જે વિમાસણ થયા કરે છે તે ન થાત. એમણે તૂટક અને છૂટક પ્રયત્નો ઘણા કર્યા, પણ સળંગ એકધારો પ્રયોગ ન ચાલી શકયો એથી જ એમની ખીચડી અર્ધી બળેલી અને અર્ધી કાચી નીવડી.

ફીનિકસમાં અમારે માટે નિશાળ અને છાત્રાલયનો જે પ્રારંભ થયો એ વિશ્વબંધુત્વ અને માનવતાના વિકાસની તાલીમ આપવાની સમર્થ યોજના હતી; આર્યત્વની ઉત્ક્રાંતિનું પગલું હતું. દેશદેશના શિક્ષકો અને બધા ધર્મના વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ દૈવયોગે એકઠો થયો હતો. અને તે સ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાની બાપુજીની હિંમત હતી. નાતાલ-ટ્રાંસવાલના જે હિંદીઓ સત્યાગ્રહને લીધે જેલ ગયા હતા તેમનાં છોકરાંઓની કેળવણીનો ભાર બાપુજીએ પોતાને માથે લીધો હતો અને તેમને ફીનિકસ-શાળામાં દાખલ કર્યા હતા. આમાંના કેટલાક મદ્રાસી ખ્રિસ્તી અને કેટલાક ગુજરાતના મુસલમાનો પણ હતા. ભણવાની વ્યવસ્થા તો શાળામાં થાય, પણ રહેવાનું શું? છાત્રાલય કાઢવું જોઇએ, તેને માટે મકાન જોઇએ, તેથી યે ભારે સારી વ્યવસ્થા અને એક સ્વતંત્ર ગૃહપતિ જોઇએ; અને છતાં બાપુજીને મતે છાત્રાલયમાં સંસ્કારની કેળવણી અધૂરી જ રહે.

બાપુજીએ આ કોયડાનો સરસ તોડ કાઢયો. ફીનિકસવાસીઓના દરેક કુટુંબમાં બબ્બે ત્રણત્રણ વિદ્યાર્થીઓ સમાવી દેવાની યોજના તેમણે ઘડી અને ઘેરઘેર

જઇ બ્હેનોને સમજાવી તેનો અમલ શરૂ કરી દીધો. 'તમારા દીકરાને રાખો તેથી વધુ આમને રાખજો' એવી ભલામણ કરી. અને આ રીતે કુટુંબનો વિકાસ કરી કુટુંબોને જનસેવામાં લેવાની ઉજ્જવલ આશા તેમણે રાખી. સત્યાગ્રહાશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળા અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો આ પહેલો અંકુર.

અમારા ઘરમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી થઇ હતી. બધા મારાથી દોઢી-બમણી ઉમરના હતા. એ ત્રણમાં ઇબ્રાહીમ જે સૌથી શાણો ને હોશિયાર હતો તેનું મને સ્મરણ રહી ગયું છે. બીજા બેનાં નામ કે આકૃતિ પણ યાદ નથી આવતી. આણંદલાલકાકાને ત્યાં પ્રેમજી કરીને વિદ્યાર્થી હતો અને તેને નિમિત્તે રોજ ને રોજ કંઇ ઝગડો ને વિવાદ બધામાં ચાલ્યા કરતાં તેથી તે યાદ છે; અને બાપુજીને ત્યાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓમાં માણેકમ્ તેના તડ તડ પડતા તમાચાને લીધે સાંભરે છે. અમારી નિશાળમાં તે વડો વિદ્યાર્થી હતો અને કલાકે બે કલાકે ફેરવાતા માસ્તરોમાં ને બધાની સળંગ વ્યવસ્થા સાચવનાર હતો. અમારી શાળાના આચાર્ય હતા મિ. કોર્ડિસ.

અમારી શાળા સરસ હતી કે અમારાં છાત્રાલયો સારાં હતાં એ કહેવું કઠણ છે. હું તો મારા જ ઘરમાં પોતાનાં માબાપ પાસે હતો એટલે છાત્રાલય વિષેનો મારો અભિપ્રાય વજૂદ વિનાનો ગણાય; છતાં મને ખ્યાલ છે કે વિદ્યાર્થીઓના ભણતર કરતાં તેમના રહેવાખાવાની સગવડ સારી હતી. મહેમાન વિદ્યાર્થીઓની સરભરા ચીવટથી થતી અને હિંદુના ઘરમાં મુસલમાન બાળકને પરાયાપણું ન લાગે—પોતાનું ઘર સાંભરી ન આવે તેને માટે પુષ્કળ મહેનત લેવાતી. અમારા ઘરમાંનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખંડ જુદો કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં ત્રણ પલંગો, જમીન પર સુંદર જાજમ, નાનાં ટેબલ-પેટીઓ વગેરે એવું સરસ ગોઠવાએલું રહેતું કે જ્યારે હું એ ખંડમાં જતો ત્યારે કોઇ ધનીના બંગલામાં જઇ ચડયો હોઉં એવું લાગતું. એ ઓરડામાં શાંતિ પણ ખૂબ રહેતી. એ વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા સાથે વાત કરતા તે પણ ધીમેધીમે. ઘરના લોકોને જાણ ન થવા દેતા કે અહીં વિદ્યાર્થીઓ વસે છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે એ વિદ્યાર્થીઓ ચાર છ માસથી વધુ અમારે ત્યાં નહોતા રહ્યા, પણ એટલો વખત અમારા ઘરનું વાતાવરણ બહુ ગંભીર રહ્યું. પ્રસન્ન રહ્યું એમ ન કહી શકાય, કારણ ઘરમાં હાસ્યવિનોદ ભાગ્યે જ દેખા દેતો. અને તેથી મને એ ગાંભીર્ય ખૂંચતું. મગનકાકા કે બા મારા પર ચીડાય ત્યારે મને જે અકળામણ ન થતી તે આ ગાંભીર્યથી થતી.

વસ્તુસ્થિતિ પારખવાની મારી એ ઉમર ન હતી, પણ મન પર પડેલી એ છાપને આજે વિશદ કરતાં સમજાય છે કે ગમે એટલી મહેનત અને સરભરા છતાં મારા ઘરનાં મોટેરાંઓ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે માનસિક તાણ હતું, કારણકે હૃદયનો વિકાસ બાપુજીના આદર્શ જેટલો નહોતો થયો. વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે રહેવું માથે આવી પડયું હતું. શહેરી જીવન, માબાપની હૂંફ, ખર્ચની છૂટ એ બધું એમને પરાણે છોડવું પડયું હતું. તેઓ માબાપના મોકલેલા હતા, હોંશે આવેલા નહિ. અને વિદ્યાર્થીઓને રાખનારાઓને આ કર્તવ્યભાર વસમો થઈ પડયો હતો. આખો દિવસ તેમનાં જ રસોઇપાણી કરવામાં વીતતો. પોતાના ઘરકામને માંડ પહોંચી વળાય ત્યાં આ વધારો; અને છતાં વિદ્યાર્થીઓને રાજી રાખવા ભારે. કોઇ રસોઇમાં એક વાંધો કાઢે તો કોઇ બીજો. ઘરનાં છોકરાંને ટાઢું કોરૂં આપીને યે ટંક ખેંચી કઢાય, પણ આમને માટે ત્રણે ટાણાં તાજી રસોઇ કરવી પડે. રસોઇ ઉપરાંત વાસણ, કપડાં, સફાઈ વગેરેની ઝીણી ઝીણી વાતો પણ મન ઊંચાં કરવાને પૂરૂં કારણ આપે. આ દશામાં દેખાવે પરસ્પર પૂરૂં સજ્જનતાભર્યું વર્તન હોવા છતાં બહારના વિદ્યાર્થીઓનું કુટુંબમાં એકરૂપ થઇ સમાઈ શકવું કઠણ હતું. અને આવાં દ્રવ્યો એકરૂપ કરનારા રસાયણશાસ્ત્રી બાપુજી એ રસાયણશાળામાં હાજર ન હતા કે જેથી પગલે પગલે પેદા થતા સંકુચિત ભાવોને આદર્શામૃતથી ઓગાળી નાખી ચોમેર હૃદય-ઔદાર્ય રેલાવે. તેઓ આ શાળા અને આવાં કૌટુંબિક છાત્રાલયો શરૂ કરી જોહાનિસબર્ગ જેટલે દૂર સત્યાગ્રહની લડાઇમાં સંડોવાયા હતા. પરિણામે આ છાત્રાલયોનું આયુષ્ય બહુ ટૂંકું નીવડયું અને ત્યાર પછી બાપુજીએ બીજી વાર આવો અખતરો કદી કર્યાનું મને યાદ નથી આવતું.

એ છાત્રાલયો અલ્પજીવી નીવડયાં, પણ નિશાળ ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. નિશાળનું સ્વરૂપ ત્રણ મહિના સુધી એકસરખું ભાગ્યે જ રહ્યું, પણ નિશાળ સતત ચાલતી રહી. મિ. કોર્ડિસે ફીનિક્સ છોડયુ ત્યાં સુધી

એમને ઘેર જ અમારી નિશાળ ચાલતી. એમનું ઘર ફીનિક્સને ઉત્તર છેડે એકાંતમાં હતું. એ પતરાંનું ન હતું, પણ માટી અને ઘાસનો ખાસો બંગલો હતો. આસપાસ મોટો બગીચો હતો. બંગલાની ચારે તરફ ષટ્કોણ પહોળી છાએલી ઓસરી (વરંડા) હતી અને બાગમાં પહોળી કાંકરા પાથરેલી સડક હતી. તેમના ઘરમાં તેઓ અને વિલી બે જ જણ હતાં; ક્વચિત એકાદ નોકર. પણ ઘર પૂરેપૂરું સ્વચ્છ, સુઘડ અને વ્યવસ્થિત રહેતું. એમણે દસબાર ધોળાં સસલાં પાળેલાં. એની આળપંપાળમાં કોર્ડિસ સાહેબ ઘણો મોટો વખત ગાળતા. અમે જઇએ કે સસલાંને છૂટાં મૂકી દે અને અમને તેમની પાછળ દોડાવે. બાગની પેલીમેર માથોડાથી યે ઊંચા ઘાસમાં એ સસલાં છુપાઇ જાય ને ભાગતાં ફરે તેમાં ઘૂસી જઇ ચપળતાથી અમારે એ પકડી લાવવાં પડતાં. સસલાંની ઝડપે દોડવું સહેલું ન હતું, પણ મારા જેવો કોઇ ઢીલો પડી સસલાં પકડવાનું માંડી વાળે તો મિ. કોર્ડિસ ઠીકઠીક ફટકારતા. તેઓ અસલી જર્મન ખમીરના ખરાને, એટલે આવી રીતે અમારામાં શરીરની ચપળતા ને તિતિક્ષા વધારવાની તેમને ભારે ચીવટ હતી.

ભણાવવાની તેમની ઢબ પણ અનેરી હતી. બોલીને સમજાવવાનું તેઓ ભાગ્યેજ કરતા. ઘાંટા પાડીને કાનમાંથી સોંસરો મગજમાં પહોંચાડવાનો પ્રયોગ તેમણે કે બીજા યુરોપીઅને કર્યાનું મને સાંભરતું નથી. આગ્રહ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવીને સમજાવવાની તેમની ટેવ હતી. ઉદાહરણાર્થ, સુલેખન શીખવવા માટે તેમણે ત્રણથી ચાર ફૂટ લાંબી અને અર્ધા ઇંચના વ્યાસની મોટી પેન્સિલો અમારી પાસે લેવડાવી હતી. લખતી વખતે તેનો ઉપરનો છેડો અમારા જમણા ખભા ઉપર થઇ ઠેરવવો પડતો અને તેને પકડવામાં અંગૂઠો-તર્જની સાવ સીધાં રાખી લખવું પડતું. જર આંગળાં વાંકા વળે કે પેન્સિલ ખભાની સીધાણથી આડી અવળી થાય કે ચોર પગે પીઠ પાછળ આવી એક ઝટકે પેન્સિલ આંચકી લઇ તેઓ બેત્રણવાર જોરથી આંગળાંના ઢેચા ઉપર ચોડી દેતા. અક્ષર સુધરે કે ન સુધરે, આ શિસ્તનું પાલન તેમની શાળામાં દરેકે કરવું જ પડતું. કવાયત વખતનો તેમનો ત્રાસ ઉપલા ઉદાહરણ પછી વર્ણવવાની જરૂર નથી રહેતી. કોઇના ભાર ન હતા કે પગની પાનીના ખૂણામાં જરા પણ ફેર પાડે અથવા ગોઠણ સ્હેજ પણ ઝુકાવે. તેમનો હુકમ થતાં વાંદરા જેવી ઝડપે ઝાડ પર ન ચઢી જાય અથવા ઝાડ પરથી ઊતરતાં તેઓ કહે એટલી ઉંચાઇથી કૂદી ન પડે તેને કવાયતની શિસ્તભંગ જેટલો જ ફટકારવામાં આવતો. એમની બે સજાઓ વિચિત્ર હતી. એક વાતવાતમાં ખૂણામાં દિવાલ સામે ઊભા રાખવાની અને બીજી 'અપસાઇડ ડાઉન આપવાની'—એટલે કે પોતાના એક હાથ પર વિદ્યાર્થીને ઊંધો ઊંચકી પોતાના ચંપલ વડે વિદ્યાર્થીની બેઠક ઉપર દસ પંદર જોડા ચોડી દેવાની! જેલમાં પડતા કોયડાની આ હળવી આવૃત્તિ ગણાય. કોર્ડિસ સાહેબનો આ મહાપ્રસાદ રોજ એકબે જણને તો મળતો જ. રોજ નિશાળ ઉઘાડવાની અને બંધ કરવાની ક્રિયા આ અનુષ્ઠાન વડે થતી એમ કહેવું વધારાપડતું નહિ ગણાય. અને ખરેખર એ અનુષ્ઠાન જ હતું, કારણ ગુનો થતાંની સાથે 'અપસાઇડ ડાઉન' ન મળતો. પહેલાં હુકમ ફરમાવવામાં આવતો કે તને દસ, તને પંદર તને આઠ અપસાઇડ ડાઉન મળશે. હુકમ મળ્યા પછી અરધો કલાક ખૂણામાં વર્ગસામે પીઠ કરી આડુંઅવળું જોયા વિના ઊભા રહેવું પડતું. પછી વર્ગમાં ભણવાનું ચાલતું અને નિશાળ પૂરી થયા પહેલાં અરધા કલાકે એક ઓરડામાં પુરાવું પડતું, જ્યાં સાહેબની પ્રસાદી મળતાં સુધી રાહ જોતા બેસી રહેવું પડતું. સદ્ભાગ્યે હું નાનો હોવાથી મારે નસીબે આ પ્રસાદ બે જ વાર આવ્યો હતો. એકવાર આંગળાંના નખ વધેલા હોવાને કારણે એક કલાક ખૂણામાં ઊભા રહેવું પડ્યું ને પછી અરધો કલાક ઓરડીમાં પુરાવું પડ્યું, જ્યાં ચંપલની પ્રસાદી તો ન મળી પણ બહુજ કઠોરતાથી મારા નખ કાતરી તેમણે ઝીણી કાનસે ઘસી નાખ્યા અને કડક બ્રશ વડે સાબુથી ધોઇ નાખ્યા. બીજી વાર હું નિશાળે મોડો પહોંચ્યો તેથી ગુનેગાર ઠર્યો અને ખૂણામાં ઊભા પછી ચંપલના ત્રણ જ ફટકાથી છૂટ્યો. બધા વિદ્યાર્થીઓમાં હું નાનો અને નબળો, તેથી મારા પર તેમનો હાથ ઓછો ચાલતો; અને મગનકાકાના આતંકે પણ મને કોપભાજન બનવામાંથી ઊગરવાની કળા શીખવી દીધી હતી.

શાસન, વ્યવસ્થા, સફાઇ વગેરે પર કોર્ડિસ સાહેબ જેટલું જોર દેતા તેટલું ભણતર પર ન દેતા. રામદાસ

કાકાને અંગ્રેજી ભણાવવા પાછળ ખૂબ મહેનત લેતા ખરા, પણ સાધારણ રીતે એમનું ભણાવવું એ જાત જાતનો વિનોદ અને પદાર્થપાઠો જ હતા. સસલાં, બિલાડાં, કૂતરાં, ઉંદર વગેરેના અવયવો, આંખ નહોરના તફાવત તથા તેમની ખાસીઅતો વર્ણવવી, તેમનાં ચિત્ર બતાવવાં, તે પ્રત્યક્ષ બતાવવાં અને તે બાબતની સહેલી સહેલી ચોપડીઓમાંનાં વર્ણનો વંચાવવાં, નકશાઓ બતાવવા, ભાતભાતનાં ભૌગોલિક દશ્યોનાં કાર્ડ તેને સ્પષ્ટ બતાવનાર કાચમાંથી બતાવવા ઇત્યાદિમાં એમનું ભણાવવું સમાપ્ત થઇ જતું. મારા પિતાશ્રીને તો આ ભણતર જ ન લાગતું અને નકામો વખત બગડતો લાગતો, તેથી એકવાર તો તેમણે મને એ નિશાળે જતો બંધ પણ કર્યો હતો. તેમના વૈષ્ણવ માનસને આવું પશુપંખીઓનું ભણતર રુચતું નહિ. પણ વળી ફીનિક્સમાં નિશાળ એક જ રહી એટલે મને કોર્ડિસ શાળામાં જવાની છૂટ મળી. મને તો ત્યાં ગમતું. આ શાળામાં ગુજરાતી, ગણિત વગેરે શીખવવા પ્રેસમાંથી અરધો પોણો કલાક મગનકાકા કે કોઇ વારાફરતી આવી જતા ત્યારે અમે ઠીક એકાગ્રતાથી ભણતા. ભણતર એ જ હતું, બાકીના સંસ્કારો હતા: અને જો લાગલાગટ ચારેક વરસ અમારા આચાર્ય કોર્ડિસ સાહેબ રહ્યા હોત તો જર્મન સ્ફૂર્તિ અને કડકાઇ અમારા જીવનમાં સ્થાયી થયાં હોત. પણ તેઓ સાહેબ ઝાઝું ફીનિક્સમાં રહ્યા જ નહિ.

શરૂઆતમાં કહ્યાં તેવાં છાત્રાલયો અને કોર્ડિસ શાળાના સમય દરમિયાન બીજા પણ કેટલા યે અનુભવો મને થયા. એનો ચોક્કસ કાળક્રમ નહિ સાચવી શકું, પણ આ બધા અનુભવો એ સમયની આસપાસના છે. મારા જીવનને દોરવામાં દેવદાસ કાકાનું વ્યક્તિત્વ એ એક પ્રબળ બળ હતું, તેમ બીજા વિદ્યાર્થીઓની પણ મારા પર અસર પડી. તેમાં સૌથી વધારે અસર અમારા ઘરમાં રહેતા ઇબ્રાહીમની થઇ. તે ભણવામાં, સફાઇમાં, બોલવામાં બહુ ચતુર હતો. એ જે વાત કરતો તેની મારા પર ખૂબ અસર પડતી. મુસલમાનોના ગુણોની તેની વાતો મને મુગ્ધ કરતી અને અમારૂં હિંદુપણું ઊતરતું લાગતું. જન્નતની કલ્પના કોઇ પરીઓની સૃષ્ટિ સમી મનમાં ખડી થતી અને એમ જ ભાસતું કે ઇબ્રાહીમ એવા જ કોઇ દેશમાંથી આવેલો છે. મુસલમાનોને કુરાન અને ક્રિશ્ચિયનોને બાઇબલ તેમ હિંદુઓને કોઇ ધર્મગ્રંથ જ નહિ એ મને પોતાને વિષે ભારે ખોડ લાગતી. હિંદુપણામાં કાંઇ નથી બન્યું અને મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તીઓ ભાગ્યશાળી છે એવી શંકા મને એ વખતે મનમાં પેઠી તે બહુ મોડે મોડે સંસ્કૃત શીખ્યો અને આર્ય સંસ્કૃતિનું તથા સામાજિક ધાર્મિક આદર્શોનું દર્શન થયું ત્યાંસુધી થોડીઘણી મનમાં રહ્યા જ કરી. મને વટલાવવાના કે હિંદુઓને ભાંડવાના ખ્યાલથી ઇબ્રાહીમે પ્રચારકાર્ય ચલાવ્યું હતું એમ મને નથી લાગતું, પણ તેની પોતાના ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપરની શ્રદ્ધા એટલી જીવતી જાગતી હતી કે ડગલે ને પગલે તેના વિષેની મોટી મોટી વાતો કરવામાં તેને આનંદ આવતો. જેમ કોઇ સીનેમાનો શોખીન વાતવાતમાં પટનાં દશ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યા કરે તેમ ધર્મનિષ્ઠ ઇબ્રાહીમ વાતવાતમાં પોતાના પવિત્ર કુરાન અને પોતાના બાપ વગેરેની ધર્મનિષ્ઠાની વાતો કરતો. શહેરી જીવનની પોતાના ઘરની પણ વાતો કરતો અને મને એ બધું સાંભળવામાં વાર્તા સાંભળવા જેટલો રસ આવતો. ફીનિક્સમાં નાનામોટા સૌ ઇબ્રાહીમનાં વખાણ બહુ કરતા. મારી મૂઢતાની નિંદા બચપણથી જ થયા કરતી, તેથી જેની હોશિયારીનાં વખાણ હું સાંભળું તે મને કોઇ અદ્દભુત અને સ્વર્ગીય જીવ લાગતો. તે વ્યક્તિની શક્તિ તથા હોશિયારીનું મૂળ ક્યાં છે એ હું તપાસ્યા કરતો અને મારી કલ્પના પ્રમાણે ચતુરાઇ પ્રાપ્ત કરવાના તેવા પ્રયોગો અજમાવતો.

ઘણા દિવસના અવલોકન અને મનન પછી ઇબ્રાહીમની ચતુરાઈ અને શાણપણાનું મૂળ મેં શોધી કાઢ્યું. એ જે કંઇ કામ કરતો કે જયારે કશું બોલતો ત્યારે તેનું ઊંચું લાંબું નાક સળવળતું. નાકની ચામડી ઊપરનીચે એમ તણાયા કરતી અને નાકના મૂળમાં—જ્યાં ચશ્માની કમાન રહે છે તે જગ્યાએ—કંઈ વાગીને રૂઝાએલો ઘા નાચ્યા કરતો. મને થયું કે ઇબ્રાહીમની શ્રેષ્ઠતાનું મૂળ કારણ ઘાનું આ ચિહ્ન જ છે! એવું જ ચિહ્ન જો મારા નાક ઉપર પણ થઇ જાય તો હું પણ તેના જેવો જ ઉસ્તાદ અને સારો ગણાવા લાગું! આથી નાક પર ડાઘો પાડવા મેં છાને ખૂણે સંતાઇ વાટકાની ધારથી મારા નાકની ચામડી ચારપાંચ દિવસ સુધી

રોજ થોડી થોડી છોલી નાખી અને સવારે ઊઠી અરીસામાં જોયા કર્યું કે ડાઘો બરાબર ઇબ્રાહીમના નાક પરના ડાઘા જેવો થયો કે નહિ! પણ મારું કમનસીબ કે ડાઘો લાંબો ને સાંકડો થવાને બદલે પહોળો ને બેડોળ થઇ ગયો. નાક પર વેદના તો ખૂબ રહી, પણ હોશિયારી વધારવાના લોભે એ સહન કરી. ઘા કંઇક રૂઝાયા પછી ફરી વાર એ સુધારવાને નાક છોલ્યું, પણ એ સુધારો થયો જ નહિ અને મારે નસીબે ઠોઠ જ રહેવાનું છે એમ મન વાળી મેં એ પ્રયાસ છોડી દીધો. આજકાલના કેટલાક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના અખતરા વિષે હું વાંચું કે સાંભળું છું અથવા હાથરેખાના જ્યોતિષ વિષે વિચાર કરું છું ત્યારે મને બાળપણમાં મારું નાક છોલવાનો પ્રયોગ સાંભરી આવે છે અને થાય છે કે હું તે વખતે બાળબુદ્ધિને કારણે જેવા ભ્રમમાં હતો તેવો જ ભ્રમ આ માણસોની અલ્પજ્ઞતાને કારણે શા સારૂ ન હોય!

'હું'—'આપણે હિંદુઓ' કમનસીબ અને નમાલા છીએ એ ભાવના ઇબ્રાહીમના સહવાસથી મનમાં જેમ ઘર કરી ગએલી તે જ પ્રમાણે ગોરાઓના સહવાસથી મનમાં ઊંડી છાપ પડી ગએલી કે 'આપણે હિંદીઓ' નાલાયક, ગંદા અને દોષપાત્ર છીએ અને ગોરાઓ બધા ડાહ્યા, ભૂલ ન કરનારા તથા જેવા ઉપરથી સાફ છે તેવા જ મનના પણ પૂરેપૂરા નિર્મળ હોય છે. ગોરાઓ ત્યાં પોતાનો દમામ ચલાવી પોતાની શ્રેષ્ટતાની છાપ પાડતા હતા એમ નહિ, પણ હિંદી કોમનું નાક સાચવવાની ચીવટ તથા વિરોધીઓનો પ્રેમ મેળવવાની નીતિને લીધે બાપુજીએ તેમનું બહુમાન કરવાની પ્રથા ચાલુ કરેલી તેથી અમારે ત્યાં બાપુજી આવે ત્યારે જે ભારે સત્કાર થતો તેના ચોથા ભાગનો ગોરા મહેમાનોનો પણ થતો. તેમની સાથે પિતાશ્રી-કાકા બધો સમય હાજર રહેતા અને તેમની બધી આવશ્યકતાઓ પૂરી કરતા તેથી એમની શ્રેષ્ઠતા મારા મગજમાં ઠસી ગઇ. બીજું એમની ભાષા—અંગ્રેજી બોલી—ની પ્રતિષ્ઠાને લીધે પણ એ લોકો વિશેષ સામર્થ્યવાળા ભાસવા લાગ્યા. બધી ચર્ચા અંગ્રેજીમાં થાય, બધી ચોપડીઓ અંગ્રેજીમાં મળે અને બધા હાસ્યવિનોદ અંગ્રેજીમાં ચાલે. અંગ્રેજી ન સમજે—ન બોલે તે જાણે પૂરા માણસ ન હોય તેમ તેમને આ ચર્ચા—વિનોદો આઘે બેસી સાંભળવાના જ રહે. વળી જે ગોરાઓ આવતા તે ખૂબ સંસ્કારી, વિદ્વાન, ભલા અને સદા પ્રસન્ન રહેવાવાળા આવતા. તેઓ વિનોદમાં ને વ્યવહારમાં ઘણી રીતભાતો ને નવું નવું શીખવી જતા તેથી પણ તેમને વિષે મારા મનમાં દેવત્વ વસી ગયું હતુ.

આવા ગોરા મહેમાનોમાં મિસ્ટર પોલાકનું નામ પહેલું ગણાવવા જેવું છે. તેઓ અમારે ત્યાં વારંવાર આવતા અને બહુ હળી ગયા હતા. તેમણે પોતાનું નામ પણ કેશવલાલ રાખ્યું હતું. રવિવાર જેવે દિવસે નવરાશ કાઢી કેશવલાલ સાહેબ, મગનકાકા અને બીજાઓ ઘરના બાગમાં કોઇ છાયા નીચે બેસી આનંદથી ભોજન કરતા અને તે પહેલાં નાળામાં કલાકો સુધી નહાવા—ધોવા હજામત વગેરેનું ચાલતું. તરવા જેટલું પાણી તો હતું નહિ, પણ કમર ઉપરાંતના પાણીમાં ઊભી એકબીજાને પાણી ઉડાડવા, નાળા પર ઝૂલતી ડાળી પર ચઢી પાણીમાં પાડી દેવા વગેરે તોફાન મસ્તી અને હસાહસ હું કાંઠે બેઠો જોયા કરતો. મોટાઓની રમતમાં ભળવા જેવડો તો હું ન હતો, પણ આવી ધીંગામસ્તીમાં યે સભ્યતા, બૂમબરાડાનો અભાવ અને હસવા રમવાની રીતનું જાણે મારું અધ્યયન ચાલતું. એ જોકે સંકલ્પપૂર્વકનું તો ન હતું. વિશેષ મજા દરેકના શરીરના જુદાજુદા ભાગો, સ્નાયુઓ વગેરે જોવામાં આવતી. મિ. કોડસની તાલીમને લીધે હાથ, પગ ને છાતીના સ્નાયુઓ વિકસાવવાની ઇચ્છા જાગેલી. વળી પાશ્ચાત્ય રિવાજ પ્રમાણે આ બધી જલક્રીડા અને બેએક કલાકની રમતગમતો દિગંબર વેશે થતી તેથી શરીરો જોવાની વૃત્તિ સબળ થતી, કારણ એ બાબતમાં સાવ બાળક તો રહ્યો ન હતો. છતાં એટલું કહી શકું કે એવી રીતે આખાં ટોળાંનાં ટોળાંના નગ્ન સ્નાનની મારા ઉપર કશી માઠી અસર નહોતી થઇ. નખશિખાંત ગોરા કાળા રૂપની અસરે થતી અને કેશવલાલ સાહેબ જેવું શુભ્ર શરીર ન મળવા માટે બીજા બધા મને કમનસીબ દેખાતા.

મિ. પોલાકની આંગળી પકડી ફરતા ફરવાનો લહાવો મને ઠીક મળતો. તેઓ અંગ્રેજીમાં ઘણું ઘણું પૂછે, પણ હું બહુ થોડું સમજું. છતાં એમ કહી શકાય કે નાના સવાલ જવાબો કરી તેમણે મને ઠીક અંગ્રેજી સમજતો કરી દીધો. તેઓનું બોલવું એટલું ધીમું હતું

કે તેમણે મારા કાન પણ સારી પેઠે તીક્ષ્ણ કર્યા. એમનામાં બાળ સ્વભાવ અને માધુર્ય એટલાં ભર્યાં હતાં કે ફીનિક્સમાં એ એક જ એવા મોટા માણસ હતા જેમની પાસે હું બેધડક જઇ શકતો અને ભાંગ્યાંતૂટ્યાં અંગ્રેજી વાક્યો બોલ્યે રાખતો.

ગણાવવા જેવા બીજા ગોરા મહેમાન હતા મિ. આઇઝૅક. તેઓ ભારે વિદુષક હતા. સરકસના વિદુષક જેવા કૃત્રિમ નહિ, પણ સ્વભાવે જ. આવે ત્યાંથી ટીખળ શરૂ કરે તે જાય ત્યાં સુધી ટીખળ. રાતે ઊંઘવાની ઘડી સુધી ટીખળ. સીધું બોલવું કે ચાલવું જાણે એમને આવડતું જ ન હોય ને?

મિ. આઇઝૅક ખુરશી પર બેઠા સાધારણ ખુશખબર પૂછતા હોય ત્યાં એકાએક પોતાના પગનો અંગૂઠો ઊંચો કરી નચાવવા માંડે અને પોતે જ 'વોય વોય' કરતા ભાગે. સાથે રોવા જેવા થઇ જાય. 'અરે, આ દેડકાએ મારા પર ચડાઇ કરી! ભાગો ભાગો!' એમ કહી છોકરાઓનું આખું ટોળું પોતાની પાછળ ખેંચી જાય. સેંકડો જાતની વાંકડી ચાલે ચાલે. કેટલી યે જાતનાં વાંકાં મોઢાં કરે. રાગડા તાણી તાણી જોડકણાં ગાય. રીંછો ને વાંદરાંની વાતો પૂરા અભિનયથી કરે. મિસ્ટર આઇઝૅક એટલે પળેપળે ખડખડાટ હસાવી મૂકનાર એક યંત્ર જ. સાંભળનાર કંટાળે તો યે ફોનોગ્રાફના રાગડા જેમ બંધ થાય જ નહિ, તેમ બેહદ હસાહસથી માણસ કંટાળે, તેને બધું નીરસ લાગે છતાં આઇઝૅક સાહેબનાં ટીખળ મટે નહિ. એટલું ખરૂં કે એમના ટીખળમાં ક્યાં યે અસંસ્કારિતા, અજડાઈ કે બીજાને દૂભવવાપણું ન હતું. આપણે ત્યાં વિનોદટીખળ લગભગ અશ્લીલતાના ક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય છે, પણ એ ગોરા સજ્જનનાં ટીખળોના વરસાદ વચ્ચે પણ અમને જે કંઇ મળ્યું તે સારા સંસ્કાર અને હોશિયારી હતાં.

મિસ્ટર સેમ અમને ભણાવતા ન હતા છતાં એક રીતે તેઓ શિક્ષક જ ગણાય. તેઓ છાપખાનાના એન્જીનિયર હતા. બધાં મશીન સંભાળવાં, ચલાવવાં ને સુધારવાનું અને છાપવાનું કામ તેઓ કરતા. તેમના હાથ ગમે એટલા કાળા હોય, પણ એમના હાથે થએલા કામમાં ક્યાં યે ડાઘાડૂઘી ન પડતાં એ અમને નવાઈ હતી. ચોપડીઓ બાંધે તો ક્યાં યે સરેસનો ડાઘ ન પડે; પત્રિકાઓ છાપે તો ક્યાં યે શાહીનાં આંગળાંના ડાઘ ન પડે. હું સહેજ રમવા જાઉં ત્યાં મારે મોઢે ને કપડાં પર ડાઘ પડી જાય, પણ કાળાં આંગળાંવાળા મિ. સેમ સદૈવ સાફ હોય. આથી એમની કામ કરવાની ઢબનું અવલોકન કરતાં હું ન થાકતો. બધું કામ કળા અને ચપળતાથી થતું જોયા કરતો. વળી તેઓ ભારે શિકારી પણ હતા. ઊંચા ઝાડ પરના પાતળા લીલા સાપને પોતાની બંદૂકને પહેલે જ ધડાકે પૂરો કરતા. ભીડમાં છુપાઇછુપાઇને ચાલવાની તેમની કળા પણ આકર્ષક હતી. અધૂરામાં પૂરૂં તેમનામાં બાળપ્રેમ હતો. અમારી ચોરીઓ—અમારા ગુના બીજાને ભાગ્યે જ જડતા, પણ તેઓની ચપળ નજરમાંથી અમે છટકી ન શકતા. તેઓ અમને પકડી પાડી ધમકાવ્યા વિના સમજાવતા અને અમારી ચાડી ન ખાતા, તેથી તેમની શીખામણ ઝટ ગળે ઊતરી જતી. મિ. સેમ જે કરવાની ના પાડતા તે ન કરવાનું મન તરત કબૂલ કરતું. નામ ઉપરથી કોઇ ન સમજે કે તેઓ પણ ગોરા હશે. તેઓ હિંદુસ્તાની હતા અને તેમનું પૂરૂં નામ ગોવિંદસ્વામી હતું. ઘણેભાગે તેઓ તામિલ ઇસાઇ હતા. ઇસાઇ હતા કે હિંદુ તેની મને પાકી ખબર નથી.

થોડો સમય અમારે ત્યાં એક ચીની ગૃહસ્થ નામે મિ. ક્વીન રહી ગયા. તેમનો મને બહુ જ આછો ખ્યાલ છે, પણ તેમની પાછળ પાછળ પણ અમારૂં ટોળું ઠીકઠીક ભટક્યા કરતું. તેમના વિચિત્ર ઉચ્ચારો સાંભળવામાં મજા આવતી. તેઓ બે નખ વચ્ચે સામા માણસની નસ દબાવી તેને વશ કરવાની ચીનાઇ રીતનો પ્રયોગ કોઇકોઇ વાર બતાવતા અને શીખવતા. તેઓ ઝાઝું બોલતા નહિ. તેમની પાસે જતાં કંઇક ડર પણ લાગતો. એમનો વેષ, હાવભાવ બધું વિચિત્ર લાગતું. ચીના વિષે સાંભળેલું ખરૂં પણ એમને મંકોડા, દેડકાં કે ઊંદરડા પકડતાં ને ખાતાં મેં જોયા ન હતા.

એક મિ. કિચન હતા. તેઓ વીજળીના દીવાનો ને ટૉર્ચની ગોઠવણોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા અને રોજ સાંજે નિયમિત રીતે ઘાસતેલના જૂના ખાલી ડબા ગોઠવી પિસ્તોલ વડે તે વીંધ્યા કરતા! ગોળીઓનો એ તડતડ અવાજ સાંભળવાની અને ડબામાં ગોળગોળ પડતાં કાણાં જોવાની તથા તેમનાં ખાલી થએલાં કારતૂસો ભેગા કરવાની મને મજા આવતી. એ પિસ્તોલશૂર ગોરા સાહેબે પોતાને હાથે જ પોતાની છાતી

એ ખાલી ડબ્બાની જેમ વીંખી નાખી એવું તેમના ફીનિકસમાંથી ચાલ્યા ગયા બાદ કેટલેક વરસે સાંભળ્યું.

દાઉદ શેઠ, ઉમર શેઠ, રૂસ્તમજી શેઠ વગેરે ડરબનના પારસી અને મુસલમાન વેપારી મહેમાનો મહિને બે મહિને એકાદ દિવસ આવી જતા. તેઓની સેવા-પરોણાગતમાં સવારથી સાંજ સુધી મારે રહેવું પડતું. જે કંઇ પણ ચીજ તેમને જોઇએ તે દોડીને જ લાવવી પડે; ધીમે કામ થાય એ એમનાથી સહન થાય જ નહિ. નવાં શાક શાં થયાં, નવાં ફળ શાં થયાં, નવાં ફૂલ કયાં છે એ બધાંનો ભોમિયો હું અને તેમને એ પહોંચાડવાથી તેઓ પોતાનો આનંદ ઉભરાવતા. સેવા, પરોણાચાકરી અને રીતરિવાજ શીખવનારા આ મહેમાનો પણ શિક્ષકો જ ગણાય. તેઓ આવે ત્યારે અમે એકાંત જંગલમાં રહેનારા નથી, દુનિયા સાથે અમારો સંબંધ છે એનો ખ્યાલ આવતો.

તાત્પર્ય એ કે ફીનિકસમાં લાગલાગટ બબ્બે વરસ સુધી બાપુજી આવી ન શકતા તોપણ તેમની છાયા દિવસ ને રાત અમારા પર રહ્યા કરતી. એ સાવ નાનકડી ગામડી શાળામાં પણ એકાદ આંતર્રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ જેવું વાતાવરણ અમને મળ્યું હતું અને વિવિધ જાતના સંસ્કારો જાણેઅજાણે અમે ઝીલી રહ્યા હતા.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

નવાં પુસ્તકો

ટપાલમાં: લેખક–ગિજુભાઇ, **પ્રવાસવાર્તા:** લેખક–શંકર શાહ ને નરેન્દ્ર બધેકા, **જાણવું જોઈએ:** લેખક-શંકર શાહ, **કૂદાં અને પતંગિયાં:** લેખક–હેમુભાઇ, **મહમદસેલ અને:** લેખક–ગિજુભાઇ, **શબ્દચિત્રો:** લેખક–કમળાબેન, **વનવૃક્ષો:** લેખક–ગિજુભાઈ–દરેકની કિં. પાંચ આના; બધાંનું પ્રકાશનસ્થાન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર ભાવનગર; **રશ્મિ:** લેખક–રસિકલાલ જોષી, પ્રકાશક–સ્ત્રીબોધ કાર્યાલય પીરમશા રોડ અમદાવાદ, ૨–૮–૦; **સમર્પણની કથાઓ:** લેખક–રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુવાદક–નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ, ૦–૬–૦; **નાનકડી વાતો:** લેખક–રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, ૦–૬–૦, **વેણીનાં ફૂલ:** લેખક–ઝવેરચંદ મેઘાણી, **સૂડીવચ્ચે સોપારી:** અનુવાદક–રમણલાલ સોની, પ્રકાશક–ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ અમદાવાદ; **કૅમ્પોઝીટર:** લેખક–પ્રકાશક–જયંતકુમાર યાજ્ઞિક, બાજવાડા શેઠ શેરી વડોદરા, ૦–૮–૦; **ફોટોગ્રાફી:** લેખક–ડી. એસ. પટેલ, પ્રકાશક–મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ૧–૦–૦; Theosophy: Theosophy Publishing Co. 51 Esplanade Road Fort Bombay, 0–4–0.

કલ્પમુદ્રા

જીવણ વર્ષોથી કઠિયારાનો ધંધો કરતો હતો. એમાં બહુ પૈસા તો ન મળતા, પણ એટલી રોજીથી યે એ અને એની બુઢી મા સંતોષ માનતા.

એક દિવસ એ લાકડાં કાપવા ગયો ત્યાં કેટલાંક છોકરાંને એક કૂતરાને રંજાડતાં જોયાં. એને દયા આવી ને કૂતરાને છોડાવી પોતાની સાથે લીધો. બીજી એક વખત એક બિલાડીને પણ એ જ રીતે છોડાવી એ ઘેર લાવ્યો. બંને એનાં સોબતી થઇ રહ્યાં.

એવામાં વળી એક દિવસ લાકડાં કાપવા ગયો ત્યાં એક ઝાડ સળગતું જોયું. નજીક જતાં એને ફૂંફાડા જેવો અવાજ કાને પડયો ને ઉપર જોયું તો એક સાપ એ બળતામાંથી ફૂંફાડા મારી રહ્યો હતો.

'તું મને કરડે એવી ધાસ્તી રહે છે, નહિતર તો જરૂર હું તને બચાવત!' આમતેમ પછાડા મારતા સાપને જોઈ દયા આવતાં તે જરા મોટેથી બોલ્યો.

'તું જરા યે બીશ મા, જીવણ; હું તારૂં રજ માત્ર નામ નહિ લઉં.' સાપ કરગરતો બોલ્યો. જીવણને તો સાપને વાચા આવેલી જોઇ બહુ નવાઇ લાગી. તેને દયા આવી ને લાંબો સોટો લઇ સાપને તેણે નીચે ઉતારી લીધો.

નીચે આવતાં નમસ્કાર કરતો સાપ બોલ્યો, 'જીવણ, હું બીજા સાપ જેવો સામાન્ય સાપ નથી. તું મને અમારા નાગરાજ પાસે લઇ ચાલ ને એ તને ન્યાલ કરી દેશે. ફરી કદી લાકડાં કાપવાં નહિ પડે. એ તને કોથળાબંધ સોનામહોરો આપવા માંડશે, પણ જો, રખે લોભાતો! તારે તો ફક્ત એના મોંમાં જે વીંટી એ રાખે છે તેની જ માગણી કરવી. એ વીંટી હાથમાં આવે કે તું યે તરત તારી જીભ નીચે એને મૂકી દેજે. એ કલ્પમુદ્રા છે ને એથી તું જે ઇચ્છીશ એ વસ્તુ તને આવી મળશે.

જીવણ બરાબર એ સાપના કહેવા પ્રમાણે જ વર્ત્યો ને નાગરાજ પાસેથી કલ્પમુદ્રા પણ મેળવી. જીભ નીચે એને દબાવતો એ તો સીધો ઘેર જ દોડયો.

એની મા હજુ કચરો વાળતી હતી. હાંફળો ફાંફળો જઇને એ તો ઓસરીમાં જ બેસી પડ્યો ને માને કહેવા લાગ્યો: 'મા, જા આપણા રાજાને ત્યાં; ને એની કુંવરી સાથે મારૂં માગું નાખ!'

'કંઇ ખસી તો નથી ગયું ને? લાકડાં કાપવાં નથી પાલવતાં કેમ?' વાસીદું વાળતાંવાળતાં જ ચીડાઇને એની મા બોલી.

'ના મા, જો સાંભળ!' કહીને જીવણે તો મલકાતે મોંએ હળવે હળવે બધી વાત માને કહી. મા પણ હરખમાં આવી ગઈ ને ઊપડી સીધી રાજા પાસે તેની કુંવરીનું માગું કરવા.

રાજાને ગુસ્સો તો ખૂબ ચડ્યો; પણ રૈયત પ્રત્યેની ફરજ સંભાળી તે ખામોશી રાખી માત્ર એટલું જ બોલ્યો: 'મારા મહેલ જેવો મહેલ મારી કુંવરીને રહેવા માટે તારા દીકરા પાસે છે તેની તો ખાતરી કર!'

જીવણની મા પાછી ગઇ. પણ માએ આવીને વાત કરી કે તરત જીવણે પેલી વીંટીને હુકમ કર્યો, 'અહીં મારા માટે એક સરસ રાજમહેલ થઇ જાય!' ને પલકારામાં તો એ થઇ ગયો!

વળી પાછી માને એણે રાજા પાસે મોકલી. ચકિત થએલા રાજાએ આ વખતે બીજું બહાનું કાઢ્યું. મારી કુંવરીને ચાલવા સોનાનો રસ્તો જોઇએ. મારા મહેલથી તારા મહેલ સુધી એ રસ્તો થઇ જાય તો હું ખુશીથી એનો હાથ તારા દીકરાને સોંપું.'

માએ તો જીવણ પાસે આવી વાત કરવાની જ વાર હતી. બીજી પળે તો કલ્પમુદ્રાએ આખો રસ્તો સોનાથી મઢી દીધો હતો.

રાજાને આ જાણ થતાં તો તેના અચંબાનો પાર ન રહ્યો. કુંવરી માટે જે જે વસ્તુની તેણે માગણી કરી તે તે બધી જીવણે આણી બતાવી. અંતે ન છૂટકે રાજાને પોતાની કુંવરી જીવણ કઠિયારા સાથે પરણાવવી પડી.

હવે તો જીવણ રાજકુંવરી સાથે મોજશોખથી પોતાના મહેલમાં રહેવા લાગ્યો હતો. એની મા પણ પોતાનું ઘડપણ સુધર્યું હોવાનો સંતોષ લેતી હતી.

પણ નગરમાં તો બધાંને નવાઇ જ લાગેલી કે જીવણે આ બધું ક્યાંથી ને કેવી રીતે ઊભું કર્યું? રાજાથી તો રહેવાય જ શાનું? એટલે આખરે એ ભેદ જાણી લાવવાનું કામ તેણે પોતાની ખાસ વડારણને સોંપ્યું.

વડારણ જેવી કાબેલ જાતથી એ રહસ્ય ન ઊકલે તો તો થઇ જ રહ્યું ને? એણે કુંવરીને ખૂબ સમજાવવા પટાવવા માંડી. ને જીવણ પણ આખરે કઠિયારાની ભોળી જાત તો ખરીને? તેણે બધી વાત કુંવરીની હઠને અધીન થઇ કહી દીધી ને ભોળી કુંવરીએ જઇ સીધી એ પેલી લુચ્ચી વડારણ પાસે ફૂંકી.

ઊંચા આકાશમાં

ઊંચા ઊંચા આભમાં ઝીણી તારલીઓ:
કેવી ગુલવાડીઓ!
વરસે મધ-હેલીઓ!
મારા જીવનમાં સદ્ગુણ તારલીઓ.

ઊંચા ઊંચા વ્યોમમાં ઘેરી વાદળીઓ:
જીવનની દેવીઓ!
વરસે જળ-હેલીઓ!
મારા જીવનમાં આપદ્ વાદળીઓ.

ઊંચા આકાશમાં ધોળો ચાંદલીઓ:
અમૃત—દડૂલીઓ!
વરસે રસ-હેલીઓ!
મારા જીવનમાં આતમ ચાંદલીઓ.

મોહિનીચન્દ્ર

વડારણે હવે પોતાની કરામત અજમાવી: 'કુંવરીબા, તમારે માટે તો એ વીંટી કાળ જેવી છે. તમારાથી કંટાળી જાય તો એ વીંટીથી એ તમારો યે નાશ કરેને?'

ગતાગમ વગરની કુંવરીને એ વાત જલદી ગળે ઊતરી ગઇ. 'ત્યારે?' તેણે વડારણને એનો ઉપાય પૂછ્યો.

'તું કોઇ પણ રીતે એ વીંટી મેળવી લે. ને પછી તો શું? તું માગીશ એ બધું તને મળી રહેવાનું.'

'પણ એ વીંટી કદી બહાર નથી મૂકતા.'

'તો એમ કરજે. રાતે એ ભર ઊંઘમાં પડે ત્યારે ભીની આંગળી પર થોડી છીંકણી લગાડી તેના નાક આગળ ધરજે. તરત એ છીંક ખાશે ને વીંટી બહાર ઊડી પડશે. તું તારે એ વીંટી સેરવી લઇ મને આપી દેજે. હું સાચવી રાખીશ ને તને જરૂર પડશે ત્યારે આપતી રહીશ.'

મૂરખ કુંવરીએ વડારણની શીખ પ્રમાણે જ કર્યું: ને વીંટી લાવી તેને આપી. પણ વડારણની દાનત સાફ ન હતી. તેને એ કુંવરી પોતાના દીકરાને પરણાવવી હતી. વીંટી હાથમાં આવી એટલે એ બદમાશ વડારણે જે જોઇએ તે બધું એ વીંટી પાસે માગી લીધું ને રાજકુંવરીને પણ પોતાના મહેલમાં ઘસડી ગઇ.

આ બાજુ જીવણ ને તેની મા તો મહેલમાંથી ઊડીને કોણ જાણે ક્યાં યે રણવગડામાં જઇ પડેલાં. પોતાની જેવી તેવી ઝૂંપડી ને રહીસહી ઘરવખરી યે ગઇ એ વિચારે એની મા તો ઢુસકે ઢુસકે રડવા લાગી. પણ જીવણ એમ હિંમત હારે એવો ન હતો. એનાં જૂનાં સાથી કૂતરા ને બિલાડી એની સાથે જ હતાં. માને એણે કહ્યું: 'મા, બેસી તો મારાથી નહિ જ રહેવાય. આ કોનાં કારસ્તાન છે તે હું જાણું છું. હું આપણો પુરાણો મહેલ રવડીરઝળીને પણ શોધી કાઢીશ.'

એટલું કહેતો એ તો કૂતરા ને બિલાડીને સાથે લેતોક ને ઊપડ્યો. રખડતાં રખડતાં એક નદીને કિનારે તેણે આલીશાન રાજમહેલ જોયો. લોકોને પૂછી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે રાજની વડી વડારણ ને એના પુત્રનો જ એ મહેલ હતો.

પોતાને પાયમાલ કરી આવી સાહ્યબી ભોગવનાર એ વડારણ માદીકરા તરફ જીવણનું રોમેરોમ સળગી ઊઠ્યું. રાજકુંવરી પણ એ કુબ્જાના જ કબજામાં હશે. પેલી વીંટી જો હાથ આવે તો એ બધાંને પહોંચી વળાય, પણ એ મેળવવી શા રીતે?

તેણે ખૂબ યુક્તિપ્રયુક્તિઓ મનમાં ઘોળી. પણ કોઇ ઉપાય ન સૂઝ્યો. આશા મૂકી લમણે હાથ દઇ નાસિપાસ થઇ એ બેઠો હતો ત્યાં એક નવો બુટ્ટો તેને સૂઝ્યો. પોતાનાં મિત્રોને આ ટાણે કાં ન અજમાવી જોવાં?

જીવણે સૂચના આપી કે તરત કૂતરો ને બિલાડી બંને ચાલી નીકળ્યાં. થોડીવારમાં તો પેલા મહેલ પાસે એ જઇ પહોંચ્યાં. કૂતરો દરવાજે ચોકી કરતો ઊભો ને બિલાડી અંદર પેઠી.

સીધાં કોઠાર ભણી તેણે તો પગલાં કર્યાં. કોઠારમાં એ વખતે નાયક ઊંદરના પુત્રના વિવાહની ધામધૂમ થઇ રહી હતી. લાગ જોઈ બિલાડીએ તો સીધો વરરાજા ઉપર જ છાપો માર્યો. બધા જાનૈયામાં હોહા ફેલી ગઇ ને સૌ બિલાડીની આસપાસ ફરી વળી કાકલૂદીઓ કરવા મંડ્યા.

બિલાડીએ એક શરતે વરરાજાને છૂટો કરવાનું વચન આપ્યું. 'કોઇ પણ રીતે વડારણના મોંમાં રહેતી વીંટી મેળવી આપો. એ માટેનો ઉપાય તમને હું બતાવું. તમારામાંથી કોઇ પોતાની પૂછડીનો છેડો તેના નાકમાં ખોસશે કે તરત તે છીંક ખાશે ને વીંટી ઊડી પડશે. બાકીનાંઓને તો પછી એ વીંટી લઇને ભાગવાનું જ રહેશે. એટલું કરી લાવો એટલે તમારો વરરાજા છુટ્ટો!'

એક જુવાન ઊંદરે હામ ભીડી ને વડારણને ઓશીકે ચડી પૂછડી તેના નાકમાં ચડાવી દીધી. 'હા . . . . ક છીં!' એટલા તો જોરથી વડારણે છીંક ખાધી કે વીંટી સામી ભીંતે જઇ અથડાઇ.

પછી તો ઊંદરો ભૂલે જ શાના? તુરતાતુરત એ ઉઠાવી જઇ તેમણે બિલાડીને સોંપી; બિલાડી કૂતરા પાસે પહોંચી અને બંનેએ જીવણના હાથમાં જઇ મૂકી.

જીવણે સૌ પહેલાં તો તે પોતાને પોતાની અસલ સ્થિતિમાં રાજનગરના મહેલમાં મૂકી દેવાની માગણી કરી. રાજકુંવરી પણ આવી ગઈ. પોતાની મૂર્ખાઇ માટે તે હવે પસ્તાઇ રહી હતી.

પછી એ વિશ્વાસઘાતી વડારણને માટે તેણે વીંટીને ફરમાવ્યું 'એ માદીકરાનું એમના જ કિલ્લામાં દટાઇ મોત થઈ જાય.'

ને ત્યાર પછી તો કોઇની કશી ફિકર ન રહેતાં જીવણ રાજકુંવરી અને પોતાની મા સાથે પહેલાંથી યે વધુ આનંદમાં દિવસ વીતાવવા લાગ્યો. (સૂચિત)

માધુકરી

પિતા! વિકૃતિ શાન્ત થાય, નવસંસ્કૃતિ ઉલ્લસે,
નવોર્મિ નવ-ભાવ-સંચલન આત્મમાં ઉદ્ભવે,
છલોછલ વહે, રસે સલિલ સત્યનાં, પ્રેમનાં,
ખરો પ્રકટી બંધુભાવ જગમંડપે પાંગરે
પુનઃ તું તુજ પુત્રને કઠિન એક આદેશ દે
નહિ જ ધૃતિ એ તજે જગ નવા બલિસ્તંભ પે.

(જન્મભૂમિ)

—સુંદરજી ગો. બેટાઇ

હવાની સમૃદ્ધિ

***ભૂમિની સમૃદ્ધિ તો ઉપયોગમાં આણતાં માણસને યુગો વીત્યા, પણ હવાની સમૃદ્ધિની સિદ્ધિ આજકાલની જ છે. ૧૮૯૪ સુધી એ સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ કોઇને આવ્યો પણ ન હતો. અહીં મનુષ્યના એ વિષેના પ્રયાસોનો આખો ઇતિહાસ આપેલો છે. શરૂઆતમાં હવાનાં મુખ્ય રસાયણી તત્ત્વોની શોધનો પૂરો લેખ વાંચ્યા પછી રા. પદ્મકાન્ત ર. શાહનો 'હવાની સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ'વાળો લેખ એ બધા પ્રયાસોની સરળ રૂપરેખા તમને આપી રહેશે.

(૧) હવાનાં રસાયણી તત્ત્વો

આપણે ચારે બાજુ હવાથી ઘેરાએલા છીએ ને એ હવાને વજન પણ છે એ વાતથી વાકેફ ન હોનારા આજ બહુ થોડા માણસો હશે. પણ ૧૭મી સદીમાં ટોરીસેલીએ એ સાબિત કર્યું ત્યાં સુધી હવાને વજન હોવાની વાત વજુદ વિનાની જ ગણાતી.

પરંતુ હવાનું સાચું રસાયણી સ્વરૂપ ઠેઠ ૧૮મી સદીમાં શોધાયું. સ્વીડનના વિલિયમ સ્કીલ અને ઇંગ્લંડના જોસફ પ્રીસ્ટલીએ પદાર્થો હવાની મદદથી બળે છે એમ જાહેર કર્યું. એ પહેલાં પદાર્થોના બળવા વિષે સ્ટૉલે સ્થાપેલી એ જ માન્યતા કાયમ હતી કે પદાર્થો તેમનામાં રહેલા ફ્લોજીસ્ટન નામના પદાર્થને લીધે બળે છે. આ બંને વિજ્ઞાનીઓએ હવામાં રહેલો પ્રાણવાયુ શોધી કાઢ્યો. જોકે એની જાહેરાત પ્રીસ્ટલીએ વહેલી કરી, પણ આદ્યશોધક તો સ્કીલ જ ગણાય.

પદાર્થોને બાળતા આ વાયુને ઑક્સિજન નામ તો પાછળથી પ્રખ્યાત ફ્રેંચ રસાયણશાસ્ત્રી લવાઝીએએ આપ્યું. તેણે અખતરા કરી જોયું કે ઘણા પદાર્થો બળતી વખતે ઍસિડ ઉત્પન્ન કરતા હતા. એ પરથી એણે પ્રાણવાયુનું એવું નામ રાખ્યું જેનો અર્થ થાય છે 'ઍસિડ ઉત્પાદક'. જોકે એની એ માન્યતા ખોટી નીવડી છે, છતાં એનું અપાએલું નામ કાયમ રહ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રીસ્ટલી અને સ્કીલ બંનેને એ પણ ખબર હતી કે હવામાંનું સક્રિય તત્ત્વ ખેંચી લેવા છતાં યે તેમાં બાકી કાંઇક શેષ રહેતું હતું. પણ એ શેષનું વિશ્લેષણ તો હેન્રી કૅવેન્ડિશને હાથે જ થયું. તેણે શોધી કાઢ્યું કે હવાનો એ શેષ સુરોખાર (Nitre)માંથી મેળવાતા વાયુ જેવો જ હતો ને એથી એણે એનું નામ નાઇટ્રોજન રાખ્યું. આ પ્રમાણે હવાનાં મુખ્ય બે રસાયણો શોધી કઢાયાં.

ચોકખી હવામાં પ્રાણવાયુ(ઑક્સિજન)નું પ્રમાણ ૨૧ટકા અને નત્રવાયુ (નાઇટ્રોજન)નું ૭૯ ટકા રહેલું છે. પ્રાણીસૃષ્ટિને પહેલાની અગત્ય છે; વૃક્ષસૃષ્ટિને બીજાની.

કેટલાંક મૂળતત્ત્વોનાં એક કરતાં વધુ રૂપો હોય છે જે allotropic રૂપો કહેવાય છે. ઓઝોન આ પ્રમાણે પ્રાણવાયુનું બીજું રૂપ છે. તે જંતુઘ્ન છે ને હવામાં તેના અસ્તિત્વને લઇને જ સમુદ્ર અને પર્વત પરની હવા પ્રજીવક જણાય છે. જમીનની નિકટ એ વાયુ હોય છે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પ્રાણવાયુ ને ઓઝોનમાં તફાવત ફક્ત નહિ જેવો જ છે. ઓઝોનને ત્રણ પરમાણુઓ (O_3) છે, જ્યારે ઑક્સિજનને બે (O_2) છે.

આ વાયુનું પડ પૃથ્વીના અમુક માઇલ ફરતું જ છે. એથી ઉપરના પડનાં તત્ત્વો જુદાં જ છે. ઑરોરાના રંગવિચ્છેદે પણ એ જ સાબિત કર્યું છે. પૃથ્વીથી ૬૦ કે ૮૦ માઇલ પર પ્રાણવાયુ કે નત્રવાયુ નહિ જેવા જ પ્રમાણમાં છે, જ્યારે જલવાયુ ને હેલિયમ મોટા પ્રમાણમાં છે. આ મોટા પ્રમાણનું કારણ તેમનું હલકાપણું હોઇ શકે.

હવામાં આ બે મુખ્ય વાયુઓ સિવાય રહેલી અશુદ્ધિઓ શોધવા આજ સુધીમાં ઉષ્ણ કે ધ્રુવપ્રદેશો, રણો તથા સમુદ્રવર્તી પ્રદેશોની હવાનું પૃથક્કરણ કરવા અનેક અખતરા કરવામાં

સર વિલિયમ રામ્સે

આવ્યા છે ને તેમાં, હવામાં મોટા ભાગની અશુદ્ધિઓ પાણી અને કાર્બન ડાયોકસાઈડની જણાઇ છે. ચશ્માં પહેરનાર વાકેફ હશે કે શીઆળામાં ગરમ ખંડમાં પ્રવેશ કરતાં કાચ પર ભીનું પડ જામી જાય છે. ઠંડી સપાટી જોડે ભીની ગરમ હવાનો સંયોગ જ વાદળાં, ધુમ્મસ ને વરસાદ નીપજાવે છે. હવામાં સરેરાશ ભીનાશ ૧ટકો હોય છે. હવાને કળીચૂના, ગંધકના તેજાબ કે ફૉસફરસ પેન્ટોકસાઇડમાં પસાર કરતાં એ ભીનાશથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે. કાર્બન ડાયોકસાઇડનું પ્રમાણ તેથી યે ઓછું, દસ હજારે માત્ર ચાર ભાગ જેટલું જ છે ને હવાને કૉસ્ટિક સોડામાંથી પસાર કરતાં તેમાંથી પણ મુક્ત કરી શકાય છે.

હવાનું પહેલું સાચું વિશ્લેષણ કરવાનું માન કૅવેન્ડિશને જાય છે. તેણે તેમાં ૨૧ ટકા પ્રાણવાયુ ને ૭૯ નત્રવાયુ હોવાનું જાહેર કરેલું પણ પછી એને એ સિવાય પણ હવામાં કંઇક તત્ત્વ હોવાની શંકા પડેલી. આ વાત ૧૭૮૫માં તેણે રૉયલ સોસાએટીને જાહેર પણ કરેલી પરંતુ તેને પોતાને એ બાબતમાં પૂરતી શ્રદ્ધા બેઠી ન હતી.

કૅવેન્ડિશે એ વાત રહેવા દીધી તે પછી એક આખો સૈકો એ વાતને પસાર થઇ ગયો. એ એક સૈકા પછી કૅવેન્ડિશ જેવી જ એક પ્રતિભા જગતને મળી અને તે સર વિલિયમ રામ્સે કૅવેન્ડિશને શંકાશીલ બનાવનાર બધાં વિજાતીય તત્ત્વો તેણે શોધી કાઢ્યાં જે મોટરોના ટાયરોથી માંડી વીજળીના દીવા સુધીના ઉદ્યોગોને ઉપકારક નીવડ્યા છે.

(૨) હવાની સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ

હેન્રી કૅવેન્ડિશે ૧૭૮૫માં લંડનની રૉયલ સોસાએટી આગળ હવા પર પ્રયોગો કરી બતાવ્યા ત્યારે એ પાછળ એક મોટી શોધ છુપાએલી હતી તેનું કોઇને ભાન ન હતું. પણ પાછળથી એવો જ પ્રયોગ કરતાં કરતાં સર વિલિયમ રામ્સેને પાંચ અણશોધાયેલા વાયુઓ હાથ લાગ્યા. કૅવેન્ડિશે બતાવ્યું હતું કે જ્યારે હવાથી ભરેલા કોઈ વાસણમાં વિદ્યુત્‌નો પ્રવાહ દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે હવામાંના પ્રાણવાયુ (oxygen) અને નત્રવાયુ (Nitrogen) એકઠા મળે અને એ જ વાસણમાં જો કૉસ્ટિક પૉટૅશ હોય તો તેનો સુરોખાર બને. જેમ વધારે વાર વિદ્યુત્‌નો પ્રવાહ ચાલુ રહે તેમ વધારે નત્રવાયુ પ્રાણવાયુ સાથે મળે, અને જો બીજો પ્રાણવાયુ અંદર ઉમેરવામાં આવે તો બધો જ નત્રવાયુ હવાની અંદરથી કાઢી શકાય. છેવટે રહેલો થોડો પ્રાણવાયુ પણ પોટૅશિયમ સલ્ફાઇડનું દ્રાવણ ઉમેરવાથી દૂર કરી શકાય. કાર્બન ડાયોકસાઇડ ચૂનાના પાણીથી દૂર કરી શકાય. આમ, ખરૂં જોતાં તો વાયુનો એક પરપોટો પણ ન રહેવો જોઇએ. પરંતુ અનેક વાર વિદ્યુત્ પસાર કર્યા છતાં પણ કૅવેન્ડિશથી એક નાનો પરપોટો રહ્યો તે રહ્યો જ. તે વખતના રસાયણશાસ્ત્રીઓને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ નાના પરપોટામાં પાંચ અજાણ્યા વાયુઓ છુપાયેલા હતા. એમણે તો એને નત્રવાયુનો પરપોટો જ જાણ્યો અને એ વિષે વધારે જાણવાની ઉત્કંઠા બતાવી નહિ. માબાપોને ઘણીવાર પોતાના છોકરાંઓની શક્તિઓનો ખ્યાલ નથી હોતો; પણ જ્યારે એ જ છોકરાંઓ મોટપણે કૈં અસાધારણ કરી બતાવે છે ત્યારે માબાપને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય છે. આમ, કૅવેન્ડિશનો નાનો બુદ્‌બુદ્ પાછળથી મહાન થવા સર્જાયો હતો.

આકાશના વાયુઓ સંબંધી અજ્ઞાનનો અંધકાર સન ૧૮૯૪ સુધી રહ્યો. ૧૮૯૩ના વર્ષની શરૂઆતમાં લૉર્ડ રૅલેએ કેટલાક પ્રયોગો કર્યા તેમાં એમને લાગ્યું કે નત્રવાયુવાળા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા નત્રવાયુની ઘટ્ટતા કરતાં હવામાંથી જ મેળવેલા નત્રવાયુની ઘટ્ટતા કૈંક વિશેષ હતી. જોકે આ તફાવત $\frac{1}{200}$ કરતાં વધારે ન હતો, પરંતુ, પ્રયોગને અંગે થતી ભૂલ કરતાં બહુ જ વધારે હતો. વિજ્ઞાનની દુનિયામાં આ સમાચાર ફરતાં સર વિલિયમ રામ્સે રૅલે જોડે આ અન્વેષણમાં દાખલ થયા હતા. ધગધગતા મૅગ્નેશિયમ અને ચૂના ઉપરથી રામ્સેએ હવામાંથી મેળવેલા નત્રવાયુને પસાર કર્યો. રામ્સેનો હેતુ એ હતો કે બધો નત્રવાયુ મૅગ્નેશિયમ સાથે મળી જવો જોઇએ અને જે વાયુ બાકી રહે તે નત્રવાયુ કરતાં જુદા પ્રકારનો હોવો જોઇએ. પ્રયોગને અંતે થોડો વાયુ બાકી રહ્યો. આ જ વાયુ કૅવેન્ડિશના પ્રયોગમાં પણ છેવટે બાકી રહ્યો હતો. રામ્સેની ધારણા ખરી પડી, એટલે આ પ્રયોગ મોટા પાયા

ઉપર કરવામાં આવ્યો. અવશેષ વાયુ ઉપર પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. નત્રવાયુ કરતાં તે ભારે હતો અને કોઇપણ પદાર્થ સાથે એને મેળવવો મુશ્કેલ હતો. એના આવા વિશિષ્ટ ગુણને લીધે તેનું નામ 'આર્ગન' અથવા આળસુ (ગ્રીક Argos પરથી) પાડવામાં આવ્યું.

હવામાં આર્ગનનું પ્રમાણ એક ટકા કરતાં પણ ઓછું છે. આજે એને પ્રવાહી હવામાંથી મેળવવામાં આવે છે. વીજળીના 'હાફવૉટ' જાતના દીવાઓમાં એને ભરવામાં આવે છે; એને લીધે 'ફિલામેન્ટ' ઘણી ઉષ્ણ રહી શકે છે; પરિણામે પ્રકાશ વધારે મળે છે, ફિલામેન્ટ જલદી તૂટી જતી નથી અને ગોળો અંદરથી કાળો પડી જતો નથી. વાયરલેસ વાલ્વ્ઝ બનાવવામાં તેનો જબરો ઉપયોગ થાય છે.

આર્ગન અને પારાનો ગૅસ (Mercury vapour) કાચની નળીમાં નાંખી અંદર વિદ્યુત્ પસાર કરવાથી નીલો પ્રકાશ થાય છે. પ્રકાશિત અક્ષરોથી થતી જાહેરાતો આવી રીતે જ કરવામાં આવે છે. મુંબઇનું અને બીજા મોટા શહેરોનું રાત્રિનું સૌન્દર્ય આર્ગનના આ ગુણને આભારી છે.

આ વાયુઓને ઓળખવા માટે સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ (Spectroscope)નો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે કોઇપણ પ્રજ્વલિત ઘન વસ્તુમાંથી શ્વેત પ્રકાશને એક ત્રિપાર્શ્વકાચ (Prism)માંથી પસાર કરવામાં આવે છે ત્યારે એ પ્રકાશ મેઘધનુષની માફક વિવિધ રંગોની પટ્ટીઓમાં પથરાઈ જાય છે. આને સ્પેક્ટ્રમ (Spectrum) કહે છે. પરંતુ પ્રજ્વલિત ઘન પદાર્થને બદલે જો આપણે પ્રજ્વલિત વાયુનું સ્પેક્ટ્રમ જોઇએ તો તે મેઘધનુષના જેવું નહિ પણ છૂટી છૂટી રંગીન રેખાઓનું બનેલું દેખાશે. દરેક વાયુનું સ્પેક્ટ્રમ વિશિષ્ટ જ હોય છે, એટલે સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ (Spectroscope)ની મદદથી કોઇપણ વાયુને ઓળખી શકાય છે.

ઇ.સ. ૧૮૬૮માં ફ્રેન્ચ ખગોળવેત્તા પ્રોફેસર જાન્સીને અને અંગ્રેજ ખગોળશાસ્ત્રી સર નૉરમૅન લૉકયરે સૂર્યના પ્રકાશમંડળ (photosphere)નું સ્પેક્ટ્રમ તપાસતાં એક નીલી રેખા જોઇ. એ રેખા પૃથ્વી ઉપરના કોઇપણ પદાર્થના સ્પેક્ટ્રમને મળતી આવતી ન હતી. એ વાયુ સૂર્યમાં જ રહેલો હોવો જોઇએ એમ લૉકયરે નક્કી કર્યું અને તેને હેલિયમ નામ આપ્યું. ૧૮૯૫ સુધી આ વાયુ પૃથ્વી પર અજાણ રહ્યો, પરંતુ આર્ગનની શોધ પછી બરોબર એક વર્ષે એને કિલવાઇટ (cleveite) નામના ખનિજ પદાર્થમાંથી સ્પેક્ટ્રોસ્કોપની મદદથી શોધી કાઢવામાં આવ્યો. આપણા હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ત્રાવણકોરની 'મૉનેઝાઇટ' રેતીમાંથી આ વાયુ પુષ્કળ નીકળે છે.

હેલિયમ પણ આર્ગનની પેઠે કોઇ પદાર્થ સાથે મળતો નથી. એને પ્રવાહી કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. ૧૯૦૮માં પ્રોફેસર કૅમરલિંઘ ઓન્સે એને પ્રવાહી કર્યો હતો અને તેટલા માટે તેમને 'નોબેલ પ્રાઇઝ' (Nobel Prize) મળ્યું હતું. હેલિયમ 'રેડિયો ઍક્ટિવ' પદાર્થોમાંથી નીકળે છે. કેટલાંક 'સ્પ્રિન્ગ વૉટર' (Spring Water)માંથી પણ તે નીકળે છે. ૧૯૧૭ સુધી તો તે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જ મેળવી શકાતો પણ પછી પેટ્રોલિયમના કુદરતી વાયુમાં તે હોવાનું જણાયું ને અત્યારે તો કૅનેડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી એ રીતે તે મોટા પ્રમાણમાં મેળવવામાં આવે છે.

હેલિયમનો સૌથી જાણીતો ઉપયોગ તો બલૂનો ભરવામાં થાય છે. હાઇડ્રોજન ગૅસ સળગી ઊઠે તેવો હોવાથી અને હેલિયમ પણ બહુ ભારે ન હોવાથી બલૂનો ભરવામાંથી હાઈડ્રોજનને રજા મળી છે અને હેલિયમે તેનું સ્થાન બહુ સારી પેઠે શોભાવ્યું છે.

આર્ગન અને હેલિયમની શોધ પછી મૂળતત્ત્વોના વર્ગીકરણ (Periodic classification of Elements)માં એક નવા વર્ગનો ઉમેરો થવો જોઇએ એમ સર વિલિયમ રામ્સેને લાગ્યું. આથી ૧૮૯૬માં નિયમિત રીતે એમણે ટ્રાવર્સ સાથે બીજા વાયુઓની શોધ ઉપાડી અને એવી ખંત તેમજ કાળજીથી કામ શરૂ કર્યું કે ઘણા જ ટૂંકા સમયમાં ત્રણ નવા વાયુઓ —નીઓન (નવો), ક્રિપ્ટોન (ગુપ્ત), અને ઝેનોન (અજાણ્યો) —શોધી કાઢ્યા. આમ હવામાંથી પાંચ સૂક્ષ્મ વાયુઓ શોધાઇ ગયા. બાકી રહેલી હવાના ૧૨૦ ટન તપાસ્યા છતાં પણ પછી કોઈ વાયુ મળ્યો નહિ. એટલે સૂક્ષ્મ વાયુઓની શોધ પૂરી થયેલી ગણાઇ.

હવામાં નીઓનનું પ્રમાણ એક લાખમાં ૧૦૫ ભાગ જેટલું છે. બજારમાં મળતા નીઓન લૅમ્પ બહુ જાણીતા છે. હૉસ્પિટલોમાં પણ નીઓન લૅમ્પ વપરાય છે. હૉસ્પિટલમાં તેના વાપરવાથી વીજળી પણ બહુ ઓછી ખપે છે અને વળી નીઓન લૅમ્પ છેવટે તો બિનખરચાળ નીવડે છે.

નીઓન અને પારાના વાયુના મિશ્રણથી ભરેલી કાચની નળીમાં વિદ્યુત્ પસાર કરવાથી રાતો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં હમણાં આ સૂક્ષ્મ વાયુઓને જુદાજુદા પ્રમાણમાં પારાના વાયુ (Mercury Vapour) સાથે મેળવી મેઘધનુષ્યના જેવા વિવિધ રંગો ઉત્પન્ન કરી ઉપયોગમાં લેવા માંડ્યા છે. નીઓનના દીવાઓનો પ્રકાશ ધુમ્મસને ભેદીને પણ જઇ શકે છે ને તેથી દીવાદાંડીઓમાં પણ હવે તે વપરાતો થઇ ગયો છે.

રેડિયમમાંથી રેડૉન નામનો વાયુ પણ શોધાયો છે. તેનાં અતિશય વેગભર્યા વિ-કણોને લઇ રોગોના ઉપચાર પર તે ખાસ વપરાય છે. ક્રિપ્ટન ને ઝેનોનનો કોઇ ખાસ ઉપયોગ હજુ શોધાયો નથી.

રામ્સેના કહેવા પ્રમાણે હવામાં આ નવા વાયુઓનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે: આર્ગન સો ભાગે ૦.૯, નીઓન લાખે એક, હેલિયમ દસ લાખે ચાર, ક્રિપ્ટન દસ લાખે એક અને ઝીનોન બે કરોડે એક ભાગ.

આ શોધ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અજોડ હતી. એક જ

માણસે પાંચ પાંચ વાયુઓ શોધી કાઢ્યા હતા. રામ્સે ઉપર માનનો વરસાદ વરસ્યો. ૧૯૦૨માં એ 'સર' થયો; ૧૯૦૪માં એને 'નોબેલ પ્રાઈઝ' (Nobel Prize) મળ્યું. ૧૯૧૧માં એ બ્રિટિશ ઍસોસીએશનનો પ્રમુખ થયો. ગત મહાયુદ્ધમાં એ કામના બોજાથી પટકાઇ પડચો અને ૧૯૧૬માં વિદેહ થયો. વિજ્ઞાનના નભોમંડળમાંથી એક તેજસ્વી તારો ખરી પડચો. ('ટંકાર') —પદ્મકાન્ત ર. શાહ, બી. એસસી.

ડોલરીઓ દેશ

સદીઓજૂની જૂનવટ જેવી ને તેવી સાચવી રાખનાર કોઇ રાજ્ય જોવાની કોઇને ઇચ્છા થાય તો હજુ યે કચ્છનો મુલક તે પૂરી પાડે છે. જામનગરથી તે સિંધની રાયમા બજાર સુધી કચ્છનો જયડંકો વગાડી, ટીપુ સુલતાન જોડે સંધિઓ કરનાર જમાદાર ફતેહમામદ, આખી પ્રજાને મુસલમાન બનાવવા બહાર પડેલા રા' રાયધણને કેદ કરી કચ્છમાં પ્રજાસત્તાક (બારભાયું) સ્થાપનાર મેઘજી શેઠ ને ડોસલવેણ, તેમજ દંભી સાધુઓનો સૂકાં ખાસડાંથી સત્કાર કરવાનું ગાઈ, 'ખેતા બાવની'થી નીચલા થરોનું માનસ ઘડનાર કવિ ખેતસીનું જૂનું વ્યક્તિત્વ હવે કચ્છમાં નથી રહ્યું.

ખારવાઓ સાથે દોસ્તી બાંધી રામસિંહ જેવી કોઈ વ્યક્તિને ઘડિયાળ કે તોપોની બનાવટો શીખવવા હોલૅંડ મોકલનાર રા' લખપત કે પ્રજાજનોને ઘેર પગપાળા દોડ્યા જનાર રા' દેશળનું કચ્છ હવે નથી રહ્યું. સંમૃદ્ધિશાળી શહેરોને દાટી દેતા રેતીના ઢગલા પૂરવા શ્રી જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી જેવો કોઈ પોતાની મેળે તે પર રાવળપત્રી વાવી દે તો ભલે; બાકી બીજા કોઇને તે તરફ જોવાની ફુરસદ પણ નથી. એ કારણે તો કચ્છી પ્રજાના ત્રીજા હિસ્સાએ આજે કચ્છ બહારને જ પોતાનું વતન બનાવ્યું છે. આજે પંદર લાખ જેટલા કચ્છીઓ કચ્છ બહાર વસે છે, જ્યારે પાંચ લાખ જેટલા જ કચ્છમાં રહેવા પામ્યા છે. અતુલ સંપત્તિભરી અનેક ખાણો આજે કચ્છમાં જેમની તેમ દટાએલી પડી છે; માતાના મઢ જેવી ધૂપ અને ફટકડીની ખાણો પણ બંધ કરવામાં આવી છે.

આવા કચ્છમાં પ્રજા સાથે સંબંધ રાખતું અને કચ્છની લોકવાણી બની રહેતું એક પણ સામયિક પત્ર નથી, એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. હા; એક બહાના તરીકે ગણી શકાય એવું રાજ્ય તરફથી પ્રગટ થતું 'કચ્છ રાજ્ય પત્ર' નામનું છાપું છે ખરૂં. રાજ્યના સાધારણ પગારદાર (સાડી બાવીસીઆ) ના બે માસના પગાર જેટલું (૪૫ કોરી) તો તેનું લવાજમ રાખવામાં આવ્યું છે. દર માસે બે ફરફરીઆના પ્રસિદ્ધ થતા એ પત્રમાં કોઇક વખત રાજ્યના અમુક સર્ક્યુલરો બહાર પાડવામાં આવે છે. બાકી તો તાલુકા ન્યાયાધીશોની જાહેરાતોથી જ તે ભરેલું હોય છે. ત્યાંના ન્યાયાધીશો પણ કેવા અક્કલવાન હોય છે તે એ પત્રમાં ઘણા વખત પર પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલી આ જાહેરાત બતાવી આપે છે:

'...ગામની નદીને કિનારે લોહીથી ખરડાએલું એક દાતરડું મળી આવ્યું છે, જેનાથી થોડે દૂરની વાડીઓ પાસે, રાજ્ય તરફથી મારવાની મનાઇ હોવા છતાં, કોઇએ મારી નાખેલા એક સુવરનું મુડદું મળ્યું છે. આજુબાજુના ખેડૂતોનું આ તરફ ખાસ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. આ દાતરડું જેનું હોય તેણે કોર્ટમાં હાજર થઇ, ખાત્રી પુરાવો આપી તે લઇ જવું; નહિતર તેનું જાહેર લીલામ કરી પૈસા શ્રી દરબાર ખાતે જમા કરવામાં આવશે.'

અસહ્ય ઠંડી ને અસહ્ય તાપ વચ્ચેના બધા ક્રમોત્તરો સાચવતા, ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર અને ઉત્તરે રણથી સિંધ સાથે છેટું રાખતા એ પ્રદેશનાં લોકસાહિત્યનું ખેડાણ બીજા કોઇપણ પ્રાંતથી પાછળ પડે તેમ નથી.

'ચડી ચકાસર પાર, હલો હોથલ કે ન્યારીઉં
વછાઇ વઠી આય વાર, પાણી મથે પદ્મણી'.

એવી રીતે ચકાસર તળાવમાં પાણી ઉપર વાળની બિછાત બિછાવી સ્નાન કરતી સ્વર્ગની અપ્સરા હોથલ સાથે પ્રેમમાં પડી લગ્ન કરનાર જામ ઓઢાની પ્રેમકથા, કાઠિયાવાડનાં મેહ-ઉજળી, મારવાડનાં મારૂ-ઢોલા કે પંજાબનાં સૂણી-મેઆરથી જરા યે ઊતરતી નથી. એ અને એના જેવું બીજું કંઠસ્થ સાહિત્ય સંઘરાય ત્યારે ખરૂં.

એ પ્રેમકથામાં ઓઢો હોથલને કચ્છની લોકસ્થિતિ વર્ણવતો જે દુહો કહે છે તેમાં કચ્છનું આછું વર્ણન આવી જાય છે:

'ભલ ઘોડા કાડી ભલા ને પેનીઢક પેરવેશ;
નર પટાધર નીપજેં ઈ ડોલરીઓ દેશ'.

કાઠીઆવાડના ભલભલા ઘોડાઓને આંટી દેતા જ્યાં ઘોડા થાય છે, પગની પાની સુદ્ધાં ઢાંકી દેતો મર્યાદાભર્યો જ્યાંનો પોષાક છે, જ્યાં શસ્ત્રકુશળ નરો નીપજતા રહે છે એ અમારો ડોલરીઓ દેશ છે.

એક જ સદી પહેલાંનું કચ્છ હજુ એવું ને એવુ જ રહેલું છે અને એટલે જ કોઇકે કહી નાખેલું છે કે:

'શિયાળે સોરઠ ભલો, ઊનાળે ગુજરાત;
ચોમાસે વાગડ ભલો, કચ્છડો બારે માસ.'

પણ એ કચ્છડાને—મધ્યયુગના એ ડોલરીઆ દેશને જોવા નીકળનાર આજનો મુસાફર તો રણની ઊની વરાળ સાથે ઊના નિસાસાભર્યું હૃદય લઇને કચ્છમાંથી પાછો ફરે છે.

—અશોક હર્ષ

આધ્યાત્મિક પ્રભા

મહાપુરુષોની છબીઓમાં તેઓના માથાને ફરતું તેજનું એક મંડળ ચીતરવાની પ્રથા બધા યુગના અને દેશોના ચિત્રકારો જાણ્યેઅજાણ્યે પણ અનુસરતા આવ્યા છે અને ચિત્રોની સૃષ્ટિમાં આજ સુધી એ જીર્ણ થઇ ગએલી ફેશન ગણાતી. પણ લંડનની સેંટ ટૉમસ ઑસ્પિટલના ડૉક્ટર કિલ્નરે અખતરા કરીને સાબિત કરી આપ્યું છે કે ચિત્રકારોએ માત્ર

અંતઃપ્રેરણાથી ચીતરેલું એ તેજોમંડલ એ કલાકારોની કલ્પના જ માત્ર નહિ, પરંતુ વિજ્ઞાનનું એક વાસ્તવિક સત્ય છે.

ડૉક્ટરની આ અજબ શોધનો મુખ્ય આધાર Dicyanin નામના પદાર્થની પ્રકાશનાં અમુક ચોક્કસ કિરણોને પકડી શકવાની શક્તિ પર રહેલો છે. કોલટારમાંથી બનતા આ પદાર્થમાં એવો ગુણ છે કે સામાન્ય રીતે જોઇ ન શકાય એવાં પ્રકાશનાં કિરણોને તે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આણી આપે છે. અને કાચ પર આ પદાર્થનું અસ્તર કરી એવી રીતે બનેલા પડદા સોંસરવું જોઇએ તો પાછળ ઊભેલા કોઇ પણ જીવંત પ્રાણીના શરીરને ફરતું તેજનું એક આવરણ જણાય છે.

આ ચમત્કારિક આવરણ ત્રણ થરોમાં વહેંચાએલું હોય છે. પ્રથમ તો શરીરની લગોલગ એક કાળું અસ્તર આવી રહેલું હોય છે. ડૉક્ટર એને The Etheric Double અથવા આપણી 'આધ્યાત્મિક પ્રતિકૃતિ' કહે છે. એની ઉપર એક ઘાડું મંડળ અને સૌથી બહાર અગ્નિની શિખાઓની જેમ અનિયમિત સપાટીવાળું ત્રીજું મંડળ છે. ડૉક્ટર એ બંનેને અનુક્રમે The Inner Aura અને The Outer Aura કહે છે.

પ્રકાશનું આ આવરણ શરીરના બીજા ભાગો કરતાં માથાની આસપાસ વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય છે. વળી મૃત શરીરોની ફરતું તે દેખાતું નથી, તેમજ તંદુરસ્તીના પ્રમાણમાં તેની શિખાઓ નાનીમોટી થાય છે એટલે તેને જીવન સાથે ખૂબ નિકટનો સંબંધ હોય એમ મનાય છે. વળી સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ પ્રભા વધુ આગળપડતી હોય છે. અને મનુષ્યની શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિમાં થતા ફેરફારની તેના પર સતત અસર થયા કરે છે. જેમકે શરીરનો કોઇ ભાગ નાદુરસ્ત થતાં એની આસપાસની પ્રભા ટૂંકી કે ખંડિત થાય છે કે તેનો રંગ મેલો થઇ જાય છે. ડૉક્ટરનું માનવું છે કે રોગોની ચિકિત્સા કરવામાં આ છેલ્લી વિશિષ્ટતા કદાચ ભવિષ્યમાં મદદગાર થશે.

આ પ્રભા પર વિદ્યુત્‌ની વિચિત્ર અસર થાય છે. જો માણસના શરીરને વિદ્યુત્ (Static)થી ભરી દેવામાં આવે તો એટલો વખત એ પ્રભા અદૃશ્ય થાય છે. પણ જે ઘડીએ એ બધી વિદ્યુત્ દૂર કરવામાં આવે તે જ ઘડીએ પહેલાંના કરતાં પણ દૂર સુધી તેની જ્વાળાઓ લંબાય છે અને પછી વળી ધીમેધીમે મૂળ સ્થિતિએ આવે છે. અને આમ છતાં લોહચુંબકના બંને છેડાઓની આ પ્રભા પર એકસરખી અસર થાય છે. બંને છેડા તરફ તે આકર્ષાય છે અને તેથી તેમાં ધ્રુવત્વ (Polarity) નથી.

વળી કેટલાંક રસાયણોની આ પ્રભા પર વિઘાતક અસર પણ થતી જણાઇ છે. જેમકે બ્રોમાઇન, ક્લોરાઇન વગેરેના વાયુથી આ પ્રભા પાછી હઠી જાય છે. કયા પ્રકારની રાસાયણિક ક્રિયા પ્રતિક્રિયાનું આ પરિણામ હશે તે હજુ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેમ છતાં ડૉક્ટરનું માનવું છે કે Ultra-violet કિરણો આ પ્રભામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હશે.

હજુ આ પ્રભાના ગુણધર્મોનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થઇ શક્યો નથી અને હજુ થોડાં જ માણસો તે જોઈ શક્યાં છે તેમ તેના ફોટોગ્રાફ લઈ શકાયા નથી તેમ છતાં ન્યૂયૉર્કમાં અમેરિકન સાઇકિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની પ્રયોગશાળામાં એ દિશામાં પ્રયત્નો અને શોધખોળ હજુ ચાલુ છે અને તેથી આશા રહે છે કે આપણને ભવિષ્યમાં એ વિષે ઘણું જાણવાનું મળશે એટલું જ નહિ, પણ વૈજ્ઞાનિકોને અભ્યાસ માટે એક નવું જ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થશે.

(ન્યૂ ડિસ્કવરીઝ ઇન સાયન્સ ઉપરથી) —હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

જાપાનમાં નામસંસ્કરણનો વિચિત્ર વિધિ

જાપાનમાં નામસંસ્કરણ માટે એક વિચિત્ર પ્રકારની પ્રથા આ વીસમી સદીના જમાનામાં પણ પ્રચલિત છે. દરેક જાપાનીઝને તેના જીવનના જુદાજુદા તબક્કાઓ પસાર કરતી વખતે ભિન્નભિન્ન નામો આપવામાં આવ્યાં હોય છે. સૌથી પહેલું નામ તેના જન્મ પછી એક મહિનો પસાર થતાં પાડવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કાગળની ત્રણ જુદીજુદી કાપલીઓ પર ત્રણ જુદાંજુદાં નામ લખવામાં આવે છે અને એ ત્રણે ચબરખીઓને ઊંચે હવામાં ઉડાડવામાં આવે છે. જે ચિઠ્ઠી સૌથી પહેલી જમીન પર પડે છે તે ચિઠ્ઠીમાં લખાએલા નામથી, તે ત્રણ વરસનો થાય છે ત્યાં સુધી તેને સંબોધવામાં આવે છે. ત્રણ વરસની ઉમરે પહોંચતાં જ તેનું નવું નામ પાડવામાં આવે છે. પંદર વરસની ઉમરે તે જુવાનીમાં આવે છે. ત્યાર પછી લગ્નના સંભારણા તરીકે પણ નામબદલો કરવામાં આવે છે. પછી તે ધંધે ચડે છે ત્યારે વળી પાછું તેને બીજું નામ અપાય છે. તે ઉપરાંત શારીરિક માંદગીને અંતે મૃત્યુનો ભેટો થતાં વળી પાછું તેનું નામ બદલાવવામાં આવે છે અને એવું કહેવામાં આવે છે કે દેવલોકમાં એ છેલ્લા નામથી તે ઓળખાય છે. તાત્પર્ય એટલું કે પ્રત્યેક જાપાનવાસીને તેના જીવન દરમિયાન દસ-બાર જુદાંજુદાં નામે ઓળખાવાનો લહાવો મળે છે! —ત્રિભુવન વીરજીભાઇ હેમાણી

રખડવાનો છંદ

પેરૂ (દ. અમેરિકા)માં આવેલા પોતાના બાપની કબરની મુલાકાત લેવા ચૅાંગ-શાંગ-ચીન નામનો એક ચીનો જુવાન આજથી સાત વર્ષ પહેલાં પોતાના એક ભાઇબંધ સાથે કંતાન બંદરથી પગપાળો નીકળેલો. ભાડા જેટલા યે પૈસા તેમની પાસે ન હતા, એટલે બધું અંતર તેમણે પગે જ કાઢ્યું. રસ્તામાં ચીનાનો ભાઇબંધ તો તાવથી મરી ગયો પણ એ બે વર્ષે એ કબર પર પહોંચ્યો ખરો. એ લાંબી સફરમાં તેને એટલા બધા અનુભવો થયા કે ત્યારથી તેને રખડવાનો છંદ લાગ્યો ને હવે એ અમેરિકા, યુરોપ ને એશિયા રખડી ઇસ્ટ ઇંડીઝને રસ્તે ઑસ્ટ્રેલિયા પહોંચ્યો છે. સામાનમાં તેની પાસે માત્ર પાણીની એક બતક ને એક થેલો જ છે.

રોમન આંકડાઓ વિશે કંઇક

ગુજરાતનો શિક્ષિતવર્ગ તો રોમન (લૅટિન) ભાષામાં લખાતા આંકડાઓથી પૂરતો માહિતગાર હોય છે, છતાં પણ એ ભાષામાં લખાયેલી કોઇ પણ લાંબી સંખ્યાના ઉકેલમાં ભણેલાગણેલા ગુજરાતીઓ પણ ગુંચવાઇ જાય છે. આ વાતનું રહસ્ય નીચે આપેલાં રોમન અંકસ્થાનોનાં બારીક નિરીક્ષણ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે:

ગુજરાતી	રોમન	ગુજરાતી	રોમન	ગુજરાતી	રોમન	ગુજરાતી	રોમન
૧	I	૮	VIII	૧૫	XV	૫૦૦	D
૨	II	૯	IX	૨૦	XX	૯૩૦	CM
૩	III	૧૦	X	૩૦	XXX	૯૮૦	XXM
૪	IV	૧૧	XI	૪૦	XL	૧૦૦૦	M
૫	V	૧૨	XII	૫૦	L	૧૯૩૬	MCMXXXVI
૬	VI	૧૩	XIII	૯૦	XC		
૭	VII	૧૪	XIV	૧૦૦	C		

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે બીજી ભાષાની માફક રોમન ભાષામાં અંકસ્થાનો લખવાની રીત સરળ તેમજ સહેલી નથી; કંઇક અંશે વિચિત્ર કહેવાય એવી શૈલીએ એ લખાય છે. તે વિચિત્રતા સમજવા માટે એક બે મુદ્દાઓ સમજવા જેવા છે: મોટી સંખ્યાની પછી જો નાની સંખ્યા લખાએલી હોય તો તે બંનેનો સરવાળો કરવાથી સૂચવાએલી સંખ્યા આવી રહે; અને મોટી સંખ્યાની પહેલાં નાની સંખ્યા લખાએલી હોય તો એ બે સંખ્યાની બાદબાકી કરવાથી સાચી સંખ્યાની સમજણ મળી રહે જેમકે

XL = ૫૦–૧૦ = ૪૦

XLI = ૫૦–૧૦+૧=૪૧

MCMXCIII = ૧૦૦૦+૯૦૦+૯૦+૩=૧૯૯૩

આ રોમન આંકડાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ પણ અભ્યાસયોગ્ય છે. દસમા સૈકામાં આરબો તેમજ મૂર લોકોએ સ્પેઇનમાં આંકડાશાસ્ત્ર પ્રચલિત કર્યું ત્યાં સુધી યુરોપખંડમાં તે વિશે અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હતું. એ આરબો તે પહેલાં અઢીસો વર્ષ પર ભારતવર્ષમાંથી તે શીખી લાવ્યા હતા. યુરોપખંડમાં પણ મુદ્રણકળાની શોધ થઇ ત્યાં સુધી એ આંકડાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. આવી પરિસ્થિતિમાં રોમન આંકડાઓની ઉત્પત્તિ વિશેની ગણિતશાસ્ત્રીઓની શોધખોળ જાણવા જેવી છે. પહેલાં પ્રથમ તો I, II, III, IIII, IIIII ઇત્યાદિ સહેલી સંજ્ઞાઓનો વાપર પ્રચારમાં આવ્યો હતો અને દસના અંકસ્થાન માટે એવી નવ નિશાનીઓ ઉપર એક ત્રાંસી લીંટી લખાતી.

વખત જતાં આ રીત જરા કઢંગી તેમજ મુશ્કેલ જણાતાં તેમાં એવી રીતનો ફેરફાર દાખલ કરવામાં આવ્યો કે મધ્યબિન્દુએ મળતી બે તીરકસ લીટીઓ ઉપરાઉપર લખાય એ રોમન લોકોનો દસનો આંકડો. એ દસ એટલે આપણી ચોકડી X. અને પાંચને માટે પણ એ રીતે લખાતી પાંચ ઊભી લીટીઓને બદલે, પાંચ એ દસનો અર્ધો ભાગ હોવાથી દસને માટે યોજાએલી સંજ્ઞાનો બરોબર ઉપલો અર્ધો ભાગ સ્વીકારાયો. એ રીતે પાંચ એટલે V આવી સંજ્ઞા. તે ઉપરાંત સો (૧૦૦) ના આંકડા માટે [આ રીતની ત્રણ લીટીઓની યોજના કરીને એક સંજ્ઞા ઉપજાવી હતી તથા હજારને વાસ્તે M આવી ચાર ત્રાંસી લીટીઓ લખાવા લાગી હતી. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે ૧૦૦ને માટે યોજાએલી ત્રણ લીટીની બનેલી આવી સંજ્ઞા [ને C અને ૧૦૦૦ને માટે લખાતી ચાર લીટીની સંજ્ઞાનો M બની ગયા. આવો અભિપ્રાય કેટલાયે ગણિતજ્ઞોએ પૂરતી શોધખોળ પછી રજુ કર્યો છે. એક વિદ્વાન તો વળી એથી તદ્દન જુદા જ નિર્ણયની નોંધ કરે છે તે પણ જાણવા જેવી છે. તે કહે છે કે 'સેન્ટમ' (Centum) એટલે સો અને 'મિલા' (Milla) એટલે હજાર—એમ એ બે શબ્દોના આદ્યાક્ષરો જ ઉક્ત બંને આંકડાઓ માટે વાપરવાની શરૂઆત ભૂતકાળમાં કોઇએ કરી હોવી જોઇએ. —ત્રિભુવન વી. હેમાણી

ગોવળકોંડાનાં અસ્થિ

દક્ષિણ જેટલા ઐતિહાસિક અવશેષો કદાચ આખા હિંદુસ્તાનમાં નહિ મળે. મહેલો, મંદિરો ને મિનારાઓ, ગુફાઓ, નગરો ને કિલ્લાઓના તેના અસંખ્ય અવશેષો આજ સદીઓ થયાં હિંદના દૂરદૂરના ખૂણાઓથી જ નહિ, હિંદ પણ બહારથી યે અનેક યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યા છે.

પણ એ અવશેષપરંપરામાં સૌથી મોખરે તરી આવતો હોય તો તે ગોવળકોંડાનો કિલ્લો છે. ઇતિહાસની નજરે પણ તેની અગત્ય ખૂબ છે.

હૈદ્રાબાદ અને તેથી પાંચ માઇલ દૂર આવેલા ગાંધી પેઠ વચ્ચે એ કિલ્લો આવેલો છે. ત્રણસો ફૂટ ઊંચી ટેકરી પર કાળામીંઢ પત્થરનો એ બાંધેલો છે. તેના મિનારા ત્યાંના પહાડી મેદાનમાં હજુ યે પ્રેતો પેઠે ભૂતકાળની જાહોજલાલીની યાદ ટકાવતા ઊભા છે. હજુ કેટલીક પુરાણી તોપો સાચવી રાખતા તેના કિલ્લાનો ઘેરાવો ચાર માઇલ જેટલો છે ને ઠેરઠેર દુરાપ બુરજો બાંધેલા છે. એક પછી એક દિવાલોની છ હારો, આઠ તોતીંગ દરવાજા ને દરેક દરવાજે હાથીઓને હઠાવવા જડાએલા શંકુ આકારના મજબૂત ખીલાઓનું હવે તો માત્ર અવશેષો

તરીકે જ ગૌરવ છે.

દક્ષ્ખણના એ કાળના વરંગુલ, ગુલબર્ગ, દૌલતાબાદ વગેરે કિલ્લાઓ જુઓ ને માણસ પોતાના પડોશીને રહેંસવા કેટલો ઇંતેજાર રહેતો તેનું ભાન થશે. ગોવળકોંડાનો કિલ્લો પણ વરંગુલના રાજાએ જ બાંધેલો ને તેનું મૂળ નામ પણ હત્યારૂ જ હતું. પાછળથી બ્રાહ્મણી રાજ્યોમાં તે ગયું ને ૧૫૧૨માં કુતુબશાહીઓની તે રાજધાની બન્યું. મહત્ત્વાકાંક્ષી મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે એ અને એની પડોશનું વિજાપુર જીતવા દક્ષ્ખણમાં નાખેલાં થાણાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આખરે તેણે એ બંને બ્રાહ્મણી કિલ્લાઓ મેળવ્યા, પણ તેના મૃત્યુ પછી તરત જ નિઝામુલ્મુલ્કે મોગલોથી સ્વતંત્ર થઇ હૈદ્રાબાદમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, એટલે છેલ્લે એ કિલ્લો તેના હાથમાં આવ્યો જે હજુ તેના વંશમાં કાયમ છે.

અબુલહસન, અબ્દુર્રઝાક ને કુલી કુતુબ મુલ્કથી એ ભૂમિ જેટલી પ્રખ્યાત છે એથી યે વધુ પ્રખ્યાત તો કોહીનૂર, દર્યા ઈતૂર, અકબર શાહ, ફ્લોરંટાઈન, રીજંટ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ હીરાઓથી છે. તેરમી–ચૌદમી સદીમાં દક્ષ્ખણની તીજોરીઓ એવાં અનેક પાણીદાર નંગોથી ભરચક રહેતી. એ ભૂમિની સમૃદ્ધિનો એટલેથી જ ખ્યાલ આવશે કે ૧૨૯૪માં નર્મદા ઓળંગી અલાઉદ્દીને જ્યારે દક્ષ્ખણના રામચંદ્રને હરાવ્યો ત્યારે ૭ મણ મોતી અને બે મણ ઝવેરાત તો તેણે રામચંદ્ર પાસેથી ખંડણીમાં મેળવેલાં!

હવે તો કિલ્લામાંના બધાં મકાનો ખંડિયેર હાલતમાં છે. એના પગથિયાં યે ઘણાંખરાં તૂટી ગયાં છે. પણ મુલાકાત લેનારને તેના શાસકોની ચડતીપડતીની મૂગી ગાથા હજુ એ સંભળાવી શકે છે. ('હિંદુ ઉપરથી')

એકવડી એકી સંખ્યાનો અંકજંત્ર—નવા સ્વરૂપે

બેએક વરસ પહેલાં શ્રીયુત મોહનલાલ પંચોળીએ 'અંક-જંત્ર'ની શાસ્ત્રીય રચના પર વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રકાશ પાડનારી એક વિસ્તૃત લેખમાળા 'કુમાર'માં આપી હતી એમાં એકવડી બેકી સંખ્યાનો એક સંપૂર્ણ 'અંકજંત્ર' તેમણે ગોઠવીને તૈયાર કરી આપ્યો હતો અને તે પ્રકારના બીજા 'જાદુઇ ચોરસ' બનાવવાની રીતસરની પદ્ધતિ પણ રજુ કરવામાં આવી હતી. એ 'જંત્ર'ને બારીકાઇથી અવલોકયા પછી બીજી કોઇ રીતે એવો સર્વાંગસુંદર સંપૂર્ણ 'જંત્ર' બનાવી શકાય કે નહિ તેનો વિચાર આવતાં મેં એક પ્રયાસ કરી જોયો ને કોઇપણ શાસ્ત્રીયપદ્ધતિનો આશરો લીધાવગર એક 'જાદુઈ ચોરસ' હું ગોઠવી શકયો.

આ 'જાદુઇ ચોરસ'ને ગોઠવવામાં કોઇપણ ખાસ પદ્ધતિનો આશરો લીધો નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ એ આખાયે ચોરસમાં જે બે ત્રાંસી હાર છે તેમાં જમણી બાજુથી શરૂ થતી ત્રાંસી હારમાં દસથી શરૂ કરીને પછીના દરેક ખાનામાં નવ ઉમેરતા જઇને જ આંકડાઓ ગોઠવ્યા છે; તથા ડાબી બાજુએથી શરૂ થતી ત્રાંસી હારમાં એકના આંકથી શરૂ કરીને તે પછીના દરેક ખાનામાં અંકસ્થાનો ગોઠવતી વખતે દરેકમાં ૧૧ ઉમેરીને જ આંકડાઓ મૂકયા છે. બાકીનાં સઘળાં ખાનાંમાં તો અંકોને જેમ ફાવ્યા તેમ મૂકી દીધા છે. એ આખા ચોરસને સર્વાંગ-સંપૂર્ણ બનાવવા માટે એ સઘળા અંકસ્થાનોને અનેક વખત ફેરવવા પડ્યા હતા; વાચકો ધારતા હોય એટલી સહેલાઇથી આ જંત્ર તૈયાર થયો નહોતો.

આ 'જાદુઈ ચોરસ' સર્વાંગસંપૂર્ણ તો એટલા ખાતર ગણાય કે તેમાં રહેલી આડી, ઊભી કે ત્રાંસી કોઇપણ હાર-માંના દસે ય અંકસ્થાનોનો સરવાળો ૫૦૫ થાય છે. ૫૦૫ એટલે ૧૦ ×૫; એટલે જેનો સરવાળો ૧૦૧ થતો હોય એવી કોઇ પણ બે સંખ્યાની જોડીને આડી ઊભી હારમાં આમનસામન ગોઠવીને આ રચના કરેલી છે. શ્રી પંચોળીએ અગાઉ 'કુમાર'માં આપેલા આવા જ 'જંત્ર'ની સાથે આ નીચે આપવામાં આવેલા 'જાદુઇ ચોરસ'ને સરખાવવાથી તેમાં રહેલી ખાસ ખૂબીઓની જાણ થશે અને આવા બીજા 'જંત્રો' બનાવી શકાય કે નહિ તે માટે પ્રયોગ કરી જોવાનું મન થશે.

૧૦	૯૨	૯૩	૭	૫	૯૬	૪	૯૮	૯૯	૧
૧૧	૧૯	૧૮	૮૪	૮૫	૮૬	૮૭	૧૩	૧૨	૯૦
૭૧	૨૯	૨૮	૭૭	૭૬	૭૫	૨૪	૨૩	૨૨	૮૦
૭૦	૬૨	૬૩	૩૭	૩૬	૩૫	૩૪	૬૮	૬૯	૩૧
૪૦	૫૨	૫૩	૪૪	૪૬	૪૫	૪૭	૫૮	૫૯	૬૧
૫૧	૪૨	૪૩	૫૪	૫૬	૫૫	૫૭	૪૮	૪૯	૫૦
૪૧	૩૨	૩૩	૬૭	૬૫	૬૬	૬૪	૩૮	૩૯	૬૦
૩૦	૭૯	૭૮	૨૭	૨૬	૨૫	૭૪	૭૩	૭૨	૨૧
૮૧	૮૯	૮૮	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૮૩	૮૨	૨૦
૧૦૦	૯	૮	૯૪	૯૫	૬	૯૭	૩	૨	૯૧

—ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

જગતશાંતિ-એક ક્રૂર મશ્કરી

જગતશાંતિની વાતો કરનારાં યુરોપનાં આ મહારાજ્યો-માંથી જર્મની પાસે સાડા પાંચ લાખનું લશ્કર છે ને જરૂર પડ્યે તે એક લાખનું બીજું ઊભું કરી શકે એમ છે. ત્યાંનાં કારખાનાંઓ ચાર હજાર વિમાનો તૈયાર કરવા મંડ્યાં છે.

ફ્રાન્સ પાસે ૫૮૪,૩૦૦નું લશ્કર છે ને ૬,૩૨૮,૩૦૦ તાલીમ પામેલાઓ તૈયાર છે. ઉપરાંત ૨,૫૦૦ વિમાનો છે.

ઇટલી પાસે ૪૩૭,૩૯૮નું લશ્કર તૈયાર છે ને ૫,૮૮૫,૦૦૦ તાલીમ પામેલાઓને કોઇ પણ પળે તે કામમાં લઈ શકે એમ છે. ઉપરાંત ૧,૫૦૦ લડાયક વહાણો છે.

ગ્રેટબ્રિટનને ૧૯૯,૮૦૪નું નિયમિત લશ્કર છે ને ૨૮૪,૨૭૮ તાલીમ પામેલાઓ તૈયાર છે. તેનું હવાઈદળ ૧૧૦૦ વિમાનોનું છે.

રશિયા પાસે દુનિયાનો વધુમાં વધુ લશ્કરી જથ્થો છે. દશ લાખના નિયમિત લશ્કર ઉપરાંત એક કરોડ ને તેત્રીશ લાખ તાલીમ પામેલાઓ છે ને તેનું હવાઇદળ પણ ૩,૦૦૦ વિમાનોનું છે.

અને આ બધા યે દેશો જગત પર શાંતિના આશીર્વાદ ઉતારવા મથે છે! શાંતિની એ ક્રૂર મશ્કરી નથી તો બીજું શું છે?

દીક્ષા લેવા આવેલા ચૈતન્યદેવનું અત્યંત નાનું વય જોઇ કેશવભારતીએ જ્યારે તેમને ના પાડી ત્યારે નિરાશાના અત્યંત આઘાત સહ તેમણે પોતાની ચાહે તેટલી આકરી કસોટી કરી જોવા વિનતિ કરી. ભારતીએ તેની જીભ બહાર કઢાવી ઉપર ખાંડની ચપટી મૂકી, પણ અજબ! ખાંડ લેશમાત્ર ભીની ન થતાં ફૂંક મારવાથી બધી ઊડી ગઇ! કહેવાની જરૂર નથી કે આ અજબ સંયમ જોઇ કેશવભારતીએ એમને તરત દીક્ષા આપી.

અનેકાર્થી શબ્દ: **હાંસડી**=ગળા આ-આગળનું એક હાડકું; ગળાનું એક ઘરેણું; લોટાને કે વાસણને ઊંચકવા કરેલો ગાળો; ઘોડાને ગળે પહેરવાના સામાનનો એક ભાગ; કોસનું લોઢાનું ચકરડું; પૈડાના મોં ઉપરનો લોઢાનો ગાળો.

કહેવતોના અર્થ:'છાપરે ચડીને બેસવું.' પોતાની કંઇક કીમત ગણાતાં માણસ અભિમાનમાં મોંઘો બનીને જે ભાવ ખાય છે, અગર અઘટિત આનંદમાં આવી જાય છે તે દર્શાવવા આ કહેવત ઊપજી છે.ત્યારે ખાસ કરી તે ફૂલણજી બની, બીજાથી મહાન દેખાવાનો પ્રયત્ન જ આદરે છે, એટલે એને લગતી બીજી કહેવતો આ પડી છે: 'ગધેડી ફૂલેકે ચડી', 'ગાંયજાની કોથળીમાં સજાઇઓ (અથવા ગોકુળમાં કહાન) મહાલે તેમ મહાલે', 'બંદા પહોળા ને શેરી સાંકડી.'

૧૫૩મા અંકના 'ફૂદાં અને પતંગિયાં' વાળા લેખમાં તમે પતંગિયાંના ચાર અવતાર તો જાણી ગયા. પણ 'ગોલ્ડ બૅન્ડેડ સ્કિપર' નામના પતંગિયાના સાત અવતાર થાય છે એ તમે જાણો છો?

પસીનામાંથી લસણની વાસ આવે તેટલા જથ્થામાં લસણ ખવરાવવાથી ક્ષયરોગમાં ફાયદો થતો કહેવાય છે.

જે ઝાડ પર કોઇ જાતના જંતુ નુકસાન ન કરી શકતા હોય એવું એક માત્ર હિમાલયમાં થતું દેવદારનું ઝાડ છે.

ગણિત ગમ્મત

૩૨ × ૩૨ = ૧૦૨૪
૩૩૨ × ૩૩૨ = ૧૧૦૨૨૪
૩૩૩૨ × ૩૩૩૨ = ૧૧૧૦૨૨૨૪

* * *

૬૪ × ૬૪ = ૪૦૯૬
૬૬૪ × ૬૬૪ = ૪૪૦૮૯૬
૬૬૬૪ × ૬૬૬૪ = ૪૪૪૦૮૮૯૬

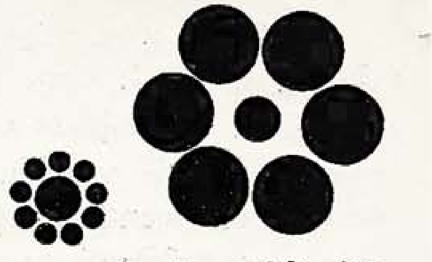
અને એ પ્રમાણે આગળ. એનું કારણ મૂળ સંખ્યાના ગુણ્ય અને ગુણક દરેકમાં એ સંખ્યામાં જે આંક દશકસ્થાને હોય તે આંક જેટલી વાર મૂળ સંખ્યાની ડાબી બાજુએ લખાય, તેટલી વાર બે આંકડાની એક જોડી, એવી તેટલી જોડીઓ વધે. (મૂળજી જેઠુ જોશી)

અંગ્રેજી પરથી ઉતારેલાં નામોના આપણે કેટલા ખોટા ઉચ્ચાર કરીએ છીએ? દાખલા તરીકે Cairo, Marseillaise, Masaryk, Czech, Pasteur, Mazzini, ને Richelieu ના ઉચ્ચારો સાધારણ રીતે આપણે કેરો, માર્સેલીઝ, મૅસેરિક, ઝેક, પૅશ્ચર, મૅઝિની ને રિશેલ્યુ કરીએ છીએ પણ તેમના ખરા ઉચ્ચાર તો કાઇરો (મિસરી કાહિરા પરથી), માર્સેયાઝ, માઝારીક, ચેક, પાસ્તર, મ્યાટ્સિની ને રીશ્લ્યૂ છે. એ જ પ્રમાણે આયાત કરેલા બીજા નામોના ઉચ્ચારોનું પણ સમજવું.

પેન્સિલવાનિયાની લોખંડની એક મીલમાં ગરમીના વખતે કામદારોને ઠંડક આપવા બાહ્ય ઉપચારો કરવામાં નથી આવતા, પણ બધાને પહેલાં થોડીક મિઠાઇ અને ઉપરથી મીઠાની ટીકડીઓ આપવામાં આવે છે. આથી શરીરને આપોઆપ ઠંડક મળે છે!

દરિયાનાં પાણીમાં બધું મળીને ૫,૪૬,૮૭,૫૦૦ ટન સોનું છે પણ હાલ તેને મેળવવા જતાં દર ઔંસ પાછળ એક હજાર રૂપિયા ખર્ચ થવા જાય છે.

આખું અમેરિકા શોધી કાઢવા બદલ કોલંબસને માત્ર રૂપિયા ૧૭૭ (૫૯ ડૉલર)નું જ ઈનામ મળ્યું હતું!

નાના ચાંદલાઓ વચ્ચેનો મોટો ચાંદલો અને મોટાઓ વચ્ચેનો નાનો ચાંદલો એકબીજાને મુકાબલે નાનામોટા લાગે છે તે તેમની આજુબાજુની આકૃતિઓથી ઉપજતા દૃષ્ટિભ્રમને લીધે. વસ્તુતઃ એ બંને સરખા જ છે.

પ્લાસ્ટરની ભીંતમાં ખીલો ઠોકતાં પ્લાસ્ટર ઊખડીને ખીલો ઢીલો થઈ જાય તો જાડાં સરેસ અથવા સીમેન્ટના પાણીમાં પલાળેલું રૂ ખીલાની આસપાસ વીંટી બેસાડી દેવું, અને ઊખડેલા પ્લાસ્ટર પર આસપાસ પણ સીમેન્ટ અગર સરેસ લગાડી દેવો

દીવાસળી સને ૧૮૨૯માં હસ્તીમાં આવી; ૧૮૩૦થી તેનો પ્રચાર થયો.

ઓરડાની હવા તરત સાફ કરવી હોય તો કપૂરનો એકાદ કટકો સળગાવવાથી ધારી અસર થાય છે, એટલું જ નહિ પણ નુકસાનકારક જંતુઓ પણ નથી રહેતા.

શાહીના ડાઘ પર જરા ગરમ કરેલી મીણબત્તી ઘસી જોજો. કદાચ તેના મીણની સાથે ડાઘ નીકળી આવશે.

જગતની બેકારસંખ્યા

ઈંગલંડમાં	કુલ	૨૮ લાખ
અમેરિકામાં	,,	૭૫ લાખ
જર્મનીમાં	,,	૧ કરોડ
ઇટલીમાં	,,	૬૦ લાખ
જાપાનમાં	,,	૧૨ લાખ
બલ્ગેરિયા, રૂમાનિયા, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરી, યુગોસ્લાવિયા	,,	પાંચ કરોડ

હિન્દમાં એકંદર એક કરોડથી વધારે